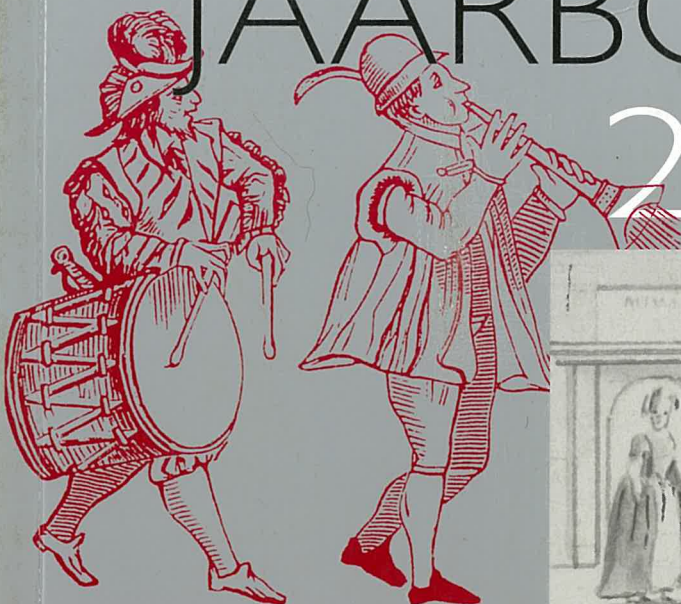

VIJFENTWINTIGSTE JAARBOEK 2013

Vijfentwintigste
Jaarboek der
sociale en
economische
geschiedenis
van Leiden
en omstreken

jaar
25

Dirk
van Eck-Stichting
Leiden

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Charles van Reij, *voorzitter*

Kees Walle, *secretaris*

Dirk Maats, *penningmeester*

Rob Arnoldus

Piet de Baar

Anneke Boot

Sigrun Brouwer

Ariela Netiv

Jaak Slangen

Cor Smit

Jury Smit

Agnes van Steen

Bert van der Veer

Annerije van der Vliet

Dick Wortel

Marian Weevers

Jori Zijlmans

Redactie Jaarboek 2013

Piet de Baar

Jaak Slangen

Agnes van Steen

Bert van der Veer

Marian Weevers

Annerije van der Vliet, *eindredactie*

Vijfentwintigste Jaarboek
der sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2013

/

Dirk van Eck-Stichting

**Vijfentwintigste Jaarboek
der sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2013**

Leiden 2013

ISBN/EAN: 978-90-73279-31-5
ISSN 1387-8123

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl
www.dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden, met medewerking van
Hans de Graaff en Christine van der Ven

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

© Copyright Dirk van Eck-Stichting,
Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoud

7	Voorwoord
9	Jaarverslag 2012
15	In memoriam mr. C.J.D. (Cees) Waal
19	De Dirk van Eck-Stichting (1987-2012). Een kwart eeuw geschiedenis in beeld Familiealbum Dirk van Eck
27	PETER OTGAAR ‘Wie niet werkt...’ Het Stedelijk Werkhuis of Spinschool te Leiden (1796-1809) ter wering van bedelarij
59	Een kwart eeuw geschiedenis in beeld Eerste lustrum (1987-1992)
67	SJAAK VAN DER VELDEN Kinderopvang bij De Heyder in 1885
89	Een kwart eeuw geschiedenis in beeld Tweede lustrum (1993-1997)

- 93 **MARIAN WEEVERS**
 ‘...waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke
 zeggen zou kunnen zijn.’ Leidse vrouwen en de Rijkswerkinrichting
 voor Vrouwen te Oegstgeest-Leiden, 1886-1920
- 131 Een kwart eeuw geschiedenis in beeld
 Derde lustrum (1998-2002)
- 135 **AGNES VAN STEEN**
 ‘De gehuwde vrouw moet maatschappelijk voelen’.
 De Tentoonstelling ‘De vrouw 1813-1913’ en
 het maatschappelijk werk van Leidse vrouwen
- 185 Een kwart eeuw geschiedenis in beeld
 Vierde lustrum (2003-2007)
- 195 **BUCK GOUDRIAAN**
 De aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau,
 Leiden 3 januari 1944. Wie was de dader?
- 207 Een kwart eeuw geschiedenis in beeld
 Vijfde lustrum (2008-2012)
- 217 **PIET DE BAAR**
 Leiden en zijn Italianen
- 223 **LUIGI O. BELFI**, alias ‘Pino’
 Herinneringen aan een Italiaanse ‘ijs’familie in Leiden.
 ‘La Torino’ van Giacomo Belfi en zijn familie
- 261 Over de auteurs
- 263 Boekbesprekingen

Voorwoord

VOOR u ligt het *Vijftiengste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2013*, het laatste. Dirk van Eck houdt als stichting op te bestaan en daarmee ook ons eigen Jaarboek.

Bij de oprichting van de stichting – op 1 mei 1987 – stond het stimuleren van onderzoek, zowel door wetenschappers als amateurs op het gebied van de sociale en economische geschiedenis, arbeidersleven, arbeiders- en andere emancipatiebewegingen in Leiden en omstreken voorop. Vele activiteiten werden ontplooid.

De geschiedenis van de stichting is goed te volgen via de Jaarboeken. Het voorwoord van het eerste Jaarboekje, in 1989, wordt al gevolgd door een terugblik en eigenlijk is dat tevens een vooruitblik. Lees verderop het jaarverslag van onze secretaris Kees Walle over het afgelopen jaar: een terugblik, maar ook een blik op de toekomst. Want er is nog veel te doen. Bijvoorbeeld: onderzoek naar de komst van immigranten in de regio, bedrijfsgechiedenissen, het verdwijnen van de drukkerijen en de metaal-, textiel- en conserven-industrie uit de stad en de gevolgen daarvan voor de bewoners. We gaan dat doen via de werkgroep ‘Dirk van Eck’ binnen de Historische Vereniging Oud Leiden (HVOL).

Het Jaarboek heeft in de loop der jaren een grote verscheidenheid aan onderwerpen gepresenteerd. Veel auteurs en redactieleden hebben er met grote kennis en inzet aan gewerkt. Dat is ditmaal ook zo en dit jaar is er een aantal artikelen over de geschiedenis van vrouwen: Leidse vrouwen in de Rijkswerkinrichting voor Vrouwen in Oegstgeest, Waar lieten vrouwen (arbeidsters) hun kinderen eind negentiende eeuw? Crèche, oma of bureu?

Hoezo 2013?, De organisatie van de tentoonstelling: 'De vrouw 1813-1913' en het maatschappelijk werk van Leidse vrouwen. Niet specifiek over vrouwen maar wel een zeer sociaal-economisch onderwerp: het stedelijk werkhuis of de spinschool ter wering van bedelarij.

Daarnaast oorlog en verzet: de aanslag op de directeur van het gewestelijk arbeidsbureau op 3 januari 1944. Wie was de dader? En, wat luchtiger, de herinneringen van 'ijscoman' Luigi Belfi aan de vele jaren die hij in Leiden woonde en werkte.

Geen voorwoord zonder dankwoord. Dus dank, veel dank voor de schrijvers en de redactieleden van dit Jaarboek. Zoals vanouds heeft Bert van der Veer de vormgeving verzorgd, zoals we ook de goede zorgen van Grafaria (Gerard en Ria de Graaff) en Bert Lever van drukkerij Nautilus mochten onder vinden.

Namens het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting wens ik u veel leesgenoe- gen met ons Jaarboek.

CHARLES VAN REIJ,
voorzitter

Jaarverslag 2012

Bestuur en redactie

TIJDENS het verslagjaar hebben Wanda den Boer, Arjan Honkoop en Jaco van Rijn zich uit het algemeen bestuur teruggetrokken, terwijl Jury Smit en Dick Wortel zijn toegetreden. Hoewel de samenstelling van het dagelijks bestuur en de jaarboekredactie ongewijzigd bleef, heeft Rob Arnoldus het secretariaat tijdelijk waargenomen.

In voorgaande jaren was het gebruikelijk dat het dagelijks bestuur de 'lopende zaken' regelde en het grotere algemeen bestuur een of tweemaal per jaar bijeenkwam. In 2012 kwam het voltallige bestuur echter vijf keer bijeen, in hoofdzaak om zich over de toekomst van onze stichting te beraden. In dat verband gaat een woord van dank uit naar het bestuur van het Rijnlands Architectuur Platform (RAP) dat zijn vergaderruimte aan de Nieuwstraat gast-vrij en gratis ter beschikking stelde.

Donateurs

Op 31 december 2012 telde onze stichting 214 donateurs.

Activiteiten

Tijdens de jaarlijkse donateursbijeenkomst op 13 mei 2012 presenteerde de Dirk van Eck-Stichting haar *Vierentwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*. Ook deze uitgave bevatte een rijke verscheidenheid aan onderwerpen uit geheel verschillende perioden. Niet alleen de schrijvers en de redactie, maar ook de vormgevers Bert van der Veer,

Gerard en Ria de Graaff en de medewerkers van drukkerij Nautilus verdienen opnieuw een groot compliment.

Historicus Sjaak van der Velden hield tijdens de druk bezochte donateursbijeenkomst een inleiding over *De lonen bij de Leidse dekenfabriek Zaalberg in de jaren 1896-1902*, terwijl Arjan Honkoop fragmenten toonde van onder andere een Bevrijdingsoptocht over de Hooigracht uit 1945 en van een aantal familiefilms met Leidse straatbeelden uit latere jaren.

Aansluiting bij de Historische Vereniging Oud Leiden (HVOL) en een nieuwe start

VOORGESCHIEDENIS

In het Jaarverslag van 2011 werd al melding gemaakt van een discussie over de toekomst van onze stichting. De belangrijkste aanleiding was het dreigende gebrek aan bestuurs- en vooral redactieleden. Ook lukte het niet om in de vacature van een webmaster te voorzien.

Feitelijk waren er twee opties mogelijk. Ofwel er zou moeten worden gestreefd naar nauwe samenwerking of fusie met een andere historische vereniging, of het bestuur zou opnieuw moeten proberen om voldoende nieuwe en gekwalificeerde vrijwilligers te werven.

GESPREKKEN EN EEN OPROEP

In januari 2012 vond een gesprek plaats met vertegenwoordigers van de Historische Vereniging Oud Leiden (HVOL), nadien zouden er nog meer volgen. Al spoedig bleek dat de HVOL een aansluiting van onze stichting verwelkomde, mits er goede afspraken zouden worden gemaakt waarin de besturen van beide organisaties zich volledig zouden kunnen vinden.

Aanvankelijk waren de meningen binnen ons stichtingsbestuur verdeeld. Een kleine meerderheid was geporteerd voor opheffing en aansluiting bij de HVOL, terwijl een grote minderheid meende dat alle mogelijkheden moesten worden benut om de Dirk van Eck-Stichting in stand te houden.

Afgesproken werd een ultieme poging te ondernemen om nieuwe vrijwilligers te werven. Daarom ontvingen alle donateurs eind maart een circulaire waarin werd opgeroepen om zich te melden voor bestuurs- en redactietaken.

Ofschoon deze oproep wel enige respons opleverde was het resultaat onvoldoende en werd besloten om het overleg met de HVOL voort te zetten.

OVEREENKOMST MET DE HVOL

De gesprekken hebben uiteindelijk tot een bevredigend resultaat geleid. Op 5 september ging het bestuur op basis van een conceptovereenkomst unaniem akkoord met aansluiting bij de HVOL. In deze overeenkomst is bepaald dat de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting onder de vlag van een op te richten Werkgroep Sociale en Economische Geschiedenis zullen worden voortgezet. Verder is afgesproken dat het stichtingsvermogen wordt geoormerkt in de vorm van een Dirk van Eck-fonds binnen de HVOL-begroting en uitsluitend zal worden aangewend voor activiteiten die de doelstelling en activiteiten van de beëindigde Dirk van Eck-Stichting ondersteunen. Dat betekent dat – mits de op te richten Werkgroep in staat is om zich voldoende te ontplooiën – de donateursbijeenkomsten in een andere vorm, maar wel met eenzelfde karakter kunnen worden voortgezet.

Ook is bepaald dat de voorzitter van onze stichting toetreedt tot het HVOL-bestuur en een van de redactieleden van ons Jaarboek aanschuift bij de redactie van het Leidse Jaarboekje. Hoewel daarmee de uitgave van ons Jaarboek wordt beëindigd, is afgesproken dat de publicatie in 2013 nog eenmaal verschijnt.

WEBSITE EN JAARBOEKEN

Ook de website van onze stichting zal verdwijnen, met dien verstande dat de ongedateerde informatie behouden blijft en zal worden overgezet op daarvoor bestemde pagina's van de HVOL-website. Daarbij is besloten om de inhoud van alle uitgegeven jaarboeken (inclusief die van 2013) te scannen en eveneens, compleet met een zoekfunctie, op de HVOL-site te plaatsen.

Met het Regionaal Archief Leiden is afgesproken dat onze jaarboeken via de balie van het archief verkrijgbaar zijn. De opbrengst van deze verkoop komt ten goede aan het Dirk van Eck-fonds dat hiervoor is genoemd.

OVERGANG NAAR DE HVOL

Behoudens goedkeuring door de ledenvergadering van de HVOL op 6 maart 2013 is het de bedoeling dat de overgang van de Dirk van Eck-Stichting na

de afscheidsbijeenkomst op 26 mei in juni 2013 haar beslag krijgt. Hopelijk zal dit besluit worden gevolgd door de donateurs voor zover die nog geen lid zijn van de HVOL.

Leids Audiovisueel Archief (LAVA)

In januari is besloten om de activiteiten van LAVA af te bouwen. Een reden is dat het Regionaal Archief Leiden (RAL) de in 1994 afgesloten overeenkomst met de Dirk van Eck-Stichting heeft beëindigd om voortaan zelf de verspreiding van filmbeelden ter hand te nemen. Daarbij komt dat de LAVA-beheerder Arjan Honkoop zich na zoveel jaren inzet wenst terug te trekken en er geen vervanger beschikbaar is die zijn taken kan overnemen. Besloten is om het batig saldo van LAVA over te dragen aan het RAL, met dien verstande dat het geld uitsluitend zal worden besteed aan de instandhouding, bevordering en openbaarmaking van het Leidse audiovisuele archief.

Leidse Erfgoedkoepel

Ook in 2012 maakte de Dirk van Eck-Stichting deel uit van de Leidse Erfgoedkoepel, het overlegorgaan van de verschillende Leidse historische verenigingen en stichtingen, alsmede de wethouder voor cultuur.

KEES WALLE,
secretaris

Financieel overzicht 2012

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2012	12.923,46	Jaarboek 2012	2.903,85
Donaties 2011	40,00	Verzending Jaarboek 2012	521,14
Donaties 2012	4.129,29	Donateursbijeenkomsten	537,50
Donaties 2013	692,50	Administratie	563,33
Publicaties	0,00	Website	93,60
Rente	116,85	Digitalisering	0,00
Overige inkomsten	5.161,53	Overige kosten	1.000,32
		Saldi 31 december 2012	17.443,89
Totaal	23.063,63	Totaal	23.063,63

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2012	5.183,51	Audiovisuele collectie	0,00
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	180,00	Filmavonden	0,00
Rente	53,14	Administratiekosten	41,19
		Saldi 31 december 2012	5.375,46
Totaal	5.416,65	Totaal	5.416,65

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten, uitgaven en resulterende banksaldi van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2012.

In 2012 ontving de Dirk van Eck-Stichting aan donaties een totaalbedrag van € 4.861,79. Hiervan had een klein gedeelte betrekking op achterstallige donaties voor het Jaarboek 2011. Het aantal betalende donateurs voor het Jaarboek 2012 kwam niet hoger dan 214, waarmee de neerwaartse trend van de afgelopen jaren helaas opnieuw werd voortgezet. De oproep aan de dona-

teurs om de donatie voor het jubileum Jaarboek 2013 tijdig over te maken kreeg nog voor de jaarafsluiting een verheugende respons met een voorlopig bedrag van € 692,50. Speciale vermelding verdient het legaat van € 5.000 dat de heer mr. C.J.D. Waal aan de Dirk van Eck-Stichting heeft nagelaten. De Dirk van Eck-Stichting zal op zoek gaan naar een passende bestemming voor deze uitzonderlijk royale schenking die onder de rubriek 'overige inkomsten' staat geboekt.

In het afgelopen jaar organiseerde de Dirk van Eck-Stichting één activiteit in het inmiddels vertrouwde Museum Boerhaave. De kosten van deze donateursbijeenkomst kwamen opgeteld uit op een bedrag van € 537,50. De productie- en verzendkosten van het Jaarboek 2012 lagen met € 3.424,99 in lijn met de uitgaven in het voorgaande jaar. Extra uitgaven betroffen onder andere een gift van € 50 aan de Stichting ondersteuning Dierenambulance en een schenking van € 500 aan de Vereniging 'Jan van Hout'. De gift aan de dierenambulance is gedaan uit naam van Gerard en Ria de Graaff van Grafaria. Zij zetten al vele jaren vrijwel kosteloos het Jaarboek. De schenking aan Vereniging 'Jan van Hout' is ten behoeve van een gedenkteken voor de invloedrijke Leidse stadssecretaris waarnaar de vereniging vernoemd is.

Het Leids Audiovisueel Archief ontplooidde in 2012 geen activiteiten waaraan kosten waren verbonden. Wel werden verschillende delen van de serie *Stadsbeeld in Beweging* verkocht, waardoor LAVA een bedrag van in totaal € 180 aan inkomsten mocht ontvangen.

DIRK MAATS,
penningmeester

In memoriam mr. C.J.D. (Cees) Waal

SOEST 15 SEPTEMBER 1943 – LEIDEN 11 JULI 2011

Foto: Dick Hogewoning voor
Leidsch Dagblad in 2002.

TIEN jaar lang (van 1974 tot 1984) was Cees Waal wethouder voor de PvdA in Leiden. Toen de Dirk van Eck-Stichting in 1987 werd opgericht, was Waal reeds enkele jaren werkzaam als burgemeester in Deventer. Via nieuwe bestuurlijke relaties had hij daar Dirk van Ecks neef, dr. Hubert J. van Eck, oud-gedeputeerde van de provincie Gelderland, leren kennen en hij werd ook door hem op de hoogte gesteld van dit Leids initiatief.

Cees Waal heeft onze stichting altijd een warm hart toegedragen. Hij heeft ook steeds blij gegeven van een opmerkelijke historische belangstelling, niet alleen met zijn waardering voor de uitzonderlijke bijdrage van het communistische raadslid J.A.N. Knuttel aan het Leidse uitbreidingsplan van 1933 (*Leids Jaarboekje* 75, 1983), maar ook door te wijzen op het belang van een sociaal-democratische gemeenteraadspolitiek. In zijn afscheidsrede op 7 mei 1984 van de Leidse raad, uitgegeven onder de titel *De betekenis van 'Deventer' voor de sociaal-democraten in Leiden* (Leiden 1984), is hij (op pagina 16 en 18) tot de slotsom gekomen:

Het politieke lot is mij gunstig gezind geweest, in die zin, dat ik de kans heb gehad om gedurende zo'n tien jaar een vrij consistent beleid te kunnen ontwikkelen. Door tien jaar de smalle marges te benutten, kan een wezenlijk beleid worden gevoerd. Men kan zijn stempel op een beleid drukken. [...]

Het is opmerkelijk dat in alle steden van enige betekenis de stadsvernieuwingssportefeuille wordt beheerd door een lid van de P.v.d.A. [...] Het is niet alleen de traditionele belangstelling van socialistische voor planning en stadsvernieuwing die een rol speelt. Ook speelt de politieke noodzaak om te kunnen terugvallen op het draagvlak van een grote fractie. Ik zal de verleiding weerstaan om de gevallen op te sommen waaruit blijkt dat de S.D.A.P. in Leiden al ver voor de oorlog aandrang op het ter hand nemen van de stadsvernieuwing.

De betekenis van Waal als wethouder op dit specifieke werkterrein in Leiden wordt onderstreept in het jongste boek van Herman de Liagre Böhl, *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland (1970-1990)* (Amsterdam 2012) die een apart hoofdstuk aan zijn bijdrage heeft gewijd.

Na zijn terugkeer in Leiden in 1993 maakte Cees Waal zich onder meer sterk voor het behoud van de monumenten in de historische binnenstad, zeker ook door zijn columns in het *Leidsch Dagblad* die van 1996 tot 2002 zijn verschenen. Als nieuwe voorzitter van de (Historische) Vereniging Oud Leiden (1998-2006) nam hij het eerste exemplaar van ons Jaarboek 1998 in ontvangst, waarbij hij een vurig pleidooi hield voor meer samenwerking tussen de talrijke historische verenigingen in Leiden. Dit was een thema waarop hij bleef hameren. Voor de redactie recenseerde hij in het Jaarboek 2000 het boek van Jan de Roos, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000), waarin hij uiteraard ook stilstond bij het belang van Dirk van Eck voor de sociaal-democratie in Leiden.

Cees Waal heeft onze stichting een vorstelijk legaat nagelaten waarvoor wij hem zeer erkentelijk zijn en dat wij een zinvolle bestemming hopen te geven.

Vorig jaar is een necrologie, 'Cornelis Jan Dirk Waal. Soest 15 september 1943 – 11 juli 2011', geschreven door Rudi van Maanen en Jan Dröge, uitgekomen in het *Leids Jaarboekje* 104 (2012), 198-202. In het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* zal een levensbericht van de hand van J.C.H. Blom verschijnen.

JAAK SLANGEN

Portret van Dirk van Eck achter zijn bureau in huize Pomona (Leiden januari 1930) [foto: W. Bleuzé].

De Dirk van Eck-Stichting (1987-2012)

EEN KWART EEUW GESCHIEDENIS IN BEELD

In dit laatste jaarboek vindt u een fotografische terugblik op de belangrijkste activiteiten die bestuurs- en de redactieleden van de Dirk van Eck-Stichting, als ook leden van de werkgroep LAVA (Leids Audiovisueel Archief) in de afgelopen vijftientig jaren hebben ondernomen. Ook zijn er in dit overzicht portretten van mensen opgenomen die al die tijd nauw bij de productie van de jaarboeken betrokken zijn geweest. De foto's zijn geselecteerd uit diverse (particuliere) bronnen. Jammer genoeg lukte het niet om iedereen in deze reportage op te nemen. Een enkeling is buiten beeld gebleven, maar de overgrote meerderheid komt u hier soms zelfs meer dan eens tegen.

De fotoreportage wordt voorafgegaan door een serie kiekjes afkomstig uit het historische familiealbum van Dirk van Eck. De oudste zijn nog eind negentiende eeuw gemaakt door de gerenommeerde fotograaf J. Goedeljee aan de Hogewoerd. Al deze foto's (en ook nog enkele uit de recente tijd) zijn bewerkt door Philip Keuren uit Heemstede, waardoor ook verbleekte exemplaren veel meer zeggingskracht hebben gekregen.

Daarna volgen – verspreid over heel het boek – vijf katernen met foto's. Ieder katern vertegenwoordigt min of meer een lustrum. De belangrijkste fotografen in de afgelopen vijftientig jaar zijn geweest: Joris Arts, Jan Lagas, Arjan Honkoop, Bert de Jonge, Bram Pater, Gert-Jan van Rijn, Agnes van Steen en Ed van der Vlist. Van sommige foto's is de maker niet bekend. Dat is dan niet expliciet vermeld. Voor nadere gegevens houden wij ons graag aanbevolen.

Familiealbum Dirk van Eck

Linksboven: Het huis Herengracht 13, eigendom van de weduwe Rosalie van Eck-Koster, waar het gezin woonde tussen 1885 en 1890, schuin tegenover het huis van de toenmalige wethouder H.C. Juta (het latere Volksgebouw) [foto: J. Goedeljee, ca. 1890].

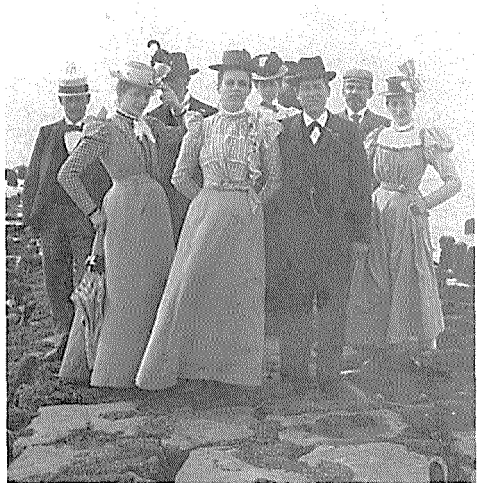
Rechtsboven: Familieportret Van Eck. Vnr. Daniël (1869-1956), Dirk (1867-1948) en Daatje (1865-1944), met in het midden zittend de weduwe Rosalie M. van Eck-Koster (1829-1897). Waarschijnlijk is de foto genomen in het atelier van J. Goedeljee, Hogewoerd 160 (nabij de Plantage), ca. 1885.

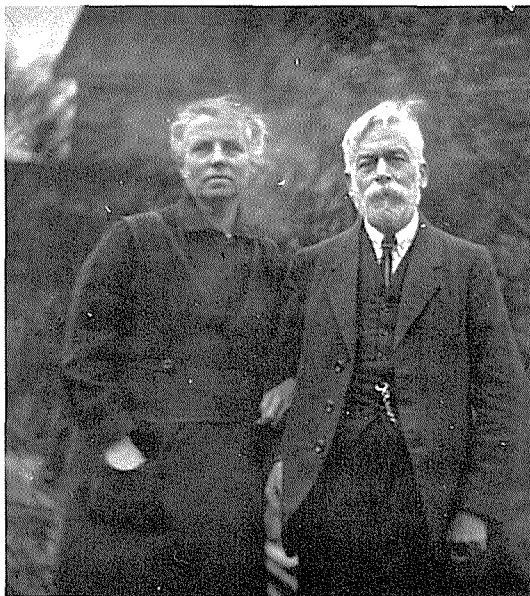
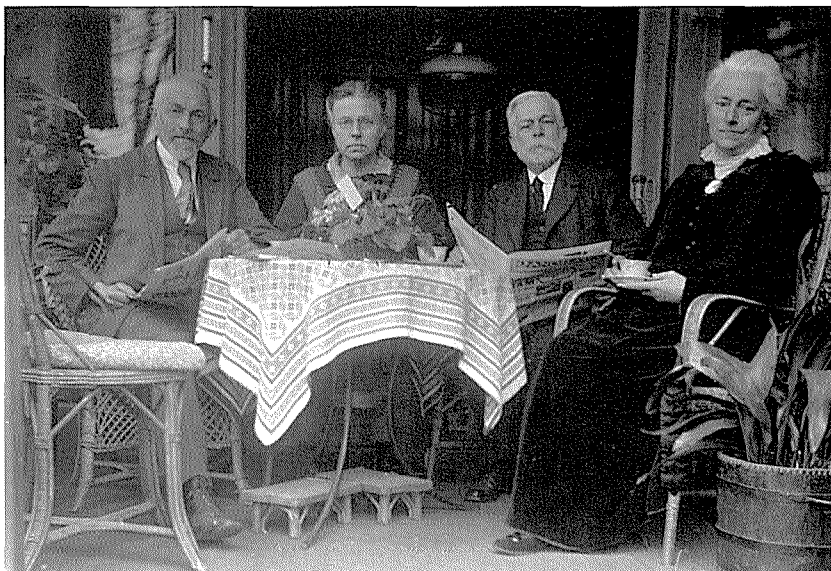
Dirk en Nela van Eck met pleegzoon Kees achterin de tuin van Pomona, ca. 1908.

Groepsportret van de Van Ecks in de tuin achter Pomona, ca. 1910. Vlnr: Daniël, diens zoon Hubert Johannes (1905) op hobbelpaard, Nela van Eck-Koch, Daatje van Eck, Daniëls tweede zoon Hans (1906), Dirk van Eck met pleegzoon Kees op schoot en Daniëls vrouw, Hiltje van Eck-Swerms.

Trouwfoto van Dirk Antonie van Eck met de Haagse Guliana Cornelia (Nela) Koch (1868-1955) op 30 juni 1899, mogelijk op 'Wandelhoofd Wilhelmina' in Scheveningen. Zij hadden elkaar door hun werk in de drankbestrijding leren kennen. Uit dien hoofde was Nela ook geen onbekende meer voor Emilie Knappert, die aan Van Ecks nieuwe schoonmoeder ronduit lovend schreef: 'v. Eck is, wat echt goed zijn betreft, er één uit duizend' (brief van E.C. Knappert aan C.J.D. Koch-Tilanus van 3 juli 1898).

Groepsportret van de Van Ecks op het terras van Pomona (eind jaren dertig). Vlnr: Daniël, Nela, Dirk en Daatje.

Nela en Dirk op oudere leeftijd in de tuin achter Pomona.

12 April '36
Van Eck, voor het laatst aan de tafel van het P.B. Nu weer een „gewoon“, maar een actief lid. Links Van Eck, rechts Drees.

Krantenfoto uit *De Vooruit* (?) van 12 april 1936. Bij het afscheid van Van Eck uit het Partijbestuur van de SDAP in april 1936. Rechts naast hem zit Willem Drees.

Felicitatiebrief van Willem Drees met de tachtigste verjaardag van Dirk van Eck op briefpapier van het ministerie van Sociale Zaken.

Den Haag, 17 April 1941

Waarde van Eck,

Tachtig jaar, maar „still going strong“! Hartelijk gelukgewens, dat je deze dag nog in ongebroken activiteit en onverminderde belangstelling voor idealen van menselijkheid en recht kunt vieren!

Met beste groet,

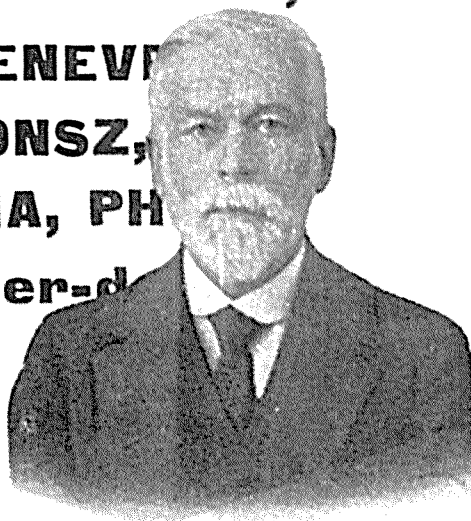
Drees

KIEST 17 APRIL

LIJST

6

- ☒ **VAN ECK, Mr. D. A.**
- ☐ **VAN STRALEN, J. J.**
- ☐ **GROENEVELD**
- ☐ **SIMONZ, J.**
- ☐ **FIJMA, PH.**
- ☐ **de Clerck**

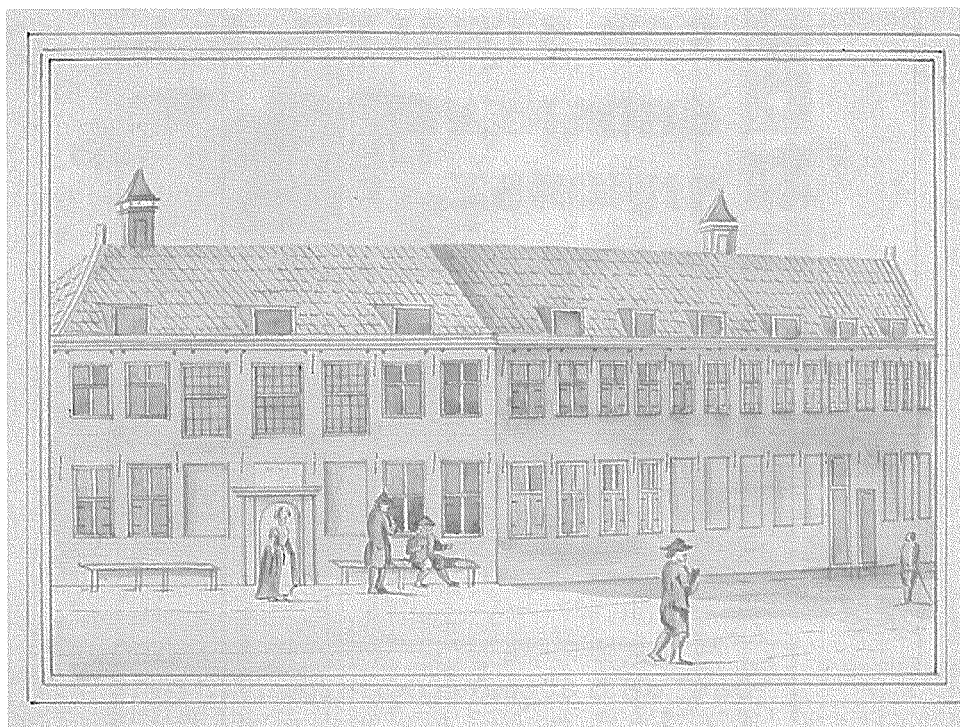

Doet op't stembureau niets anders
dan 'in wit puntje rood maken

Bestuur **S.D.A.P.**

Oproep om op nr. 1 van de SDAP lijst 6 te stemmen.

Het Arme Kinderhuis aan de Middelweg hoek Koppenhinksteeg, daarna Oudeliedenhuis, getekend door Jacob Timmermans ca. 1788. In 1796 werd in een deel van dit complex het Werkhuis ingericht. RAL PV 25920.

PETER OTGAAR

‘Wie niet werkt...’

HET STEDELIJK WERKHUIS OF SPINSCHOOL TE LEIDEN
(1796-1809) TER WERING VAN BEDELARIJ

WIE in de achttiende eeuw besloot nu eens niet langs de vermakelijke Leidse buitensingels een wandeling te maken maar gewoon in de stad te blijven, liep grote kans onderweg door een of meerdere bedelaars aangeklampt te worden. Hoewel bedelarij altijd al was voorgekomen, begon dat in de achttiende eeuw epidemische vormen aan te nemen. Of dit nu kwam door de sterke achteruitgang van de textielnijverheid, waardoor een groot aantal werklozen was ontstaan, of door het bestaan van een klasse beroepsbedelaars die te lui was om te werken, Leiden kende waarschijnlijk meer dan andere steden in de Republiek een groot aantal handophouders. Niet iedereen kon om te overleven de prostitutie in gaan, migreren of zijn toevlucht nemen tot de kleine misdaad.¹ Bovendien was bedelarij de makkelijkste manier om aan de kost te komen. Er was altijd wel iemand die, geroerd door de aanblik van bedelende stakkers, in zijn buidel tastte en uit de goedheid zijns harten en de overtuiging dat het geven aan armen lenen aan God was, een paar duiten (een duit was het kleinste muntje, ter waarde van één achtste van een stuiver) afstond. Bij voorkeur aan eerlijke armen die buiten hun schuld aan de bedelstaf waren geraakt.

Omdat bedelarij strafbaar was, probeerde de vroedschap het uitschot (zoals de werkschuwe bedelstand werd genoemd) met plakkat en razzia's onder de duim te houden. Onmiddellijk na uitvaardiging van de plakkat (1716, 1724, 1737, 1741 en 1764) volgde een golf aan arrestaties, maar die ebde na een paar maanden snel weg. De dienders die de bedelaars moesten oppakken maakten zich niet echt druk. Bedelarij aanpakken behoorde niet tot de prioriteiten van de opsporingsambtenaren, ondanks het feit dat zij een schelling (zes stuivers) voor gearresteerde en vervolgens uit de stad verwijderde bede-

laars kregen. Bovendien wisten de dienaren van de H. Hermandad heel goed dat de gevangenis, het Gravensteen, maar zestig cellen bezat. Die zagen zij liever gevuld met geharde misdadigers dan met bedelaars, die misschien wel vervelend waren maar meestal een blanco strafblad bezaten.² Het Werkhuis, dat voor mannen Rasphuis en voor vrouwen Spinhuis heette, dat in een speciale vleugel in 1656 geopend was, schijnt al vrij spoedig opgeheven te zijn, al is onbekend of dat wegens gebrek aan landlopers of aan werk was. Na het verdwijnen van die mogelijkheid om bedelaars en dergelijke aan zinvol werk te zetten en door het afnemen van reguliere werkgelegenheid zullen de mogelijkheden om werkschuwen binnen de stadswallen aan werk te helpen wel tot het nulpunt zijn gedaald. Dan maar liever de stadsgrens over, moet ook de vroedschap hebben gedacht. Met de ongetwijfeld strenge vermaning nooit meer terug te komen en vóór 1750 in sommige gevallen zelfs met wat geld toe, dus een oprotpremie.³

Motieven

In zijn jeugdherinneringen aan 3 oktober haalt de schrijver Jan Wolkers (1925-2007) aan hoe Leiden op de ochtend van het grote feest volstroomde met 'Een gruwelijke Bruegheliaanse stoet dwergen, halve garen, verminkten zonder armen of benen, klompen vlees in verbouwde kinderwagens, bultenaars met kolossale hoofden schuin op hun romp geplakt, tastende blinden en gewoon weerzinwekkende verschijningen zonder zichtbaar gebrek'.⁴ Al die ongelukkige schipbreukelingen des levens, zoals Blok hen zo treffend noemt,⁵ liepen te bedelen, wel wetend dat de Leidse burger die dag extra vrijgevig was. Wolkers' rake schildering gaat mutatis mutandis ook op voor de achttiende eeuw, zij het met dit verschil dat het menselijk wrakhout een groot gedeelte van het jaar over de Leidse wegen liep en niet maar één dag.

Veel van de motieven om te bedelen liggen opgesloten in de beschrijving van de Oegstgeester auteur. Invaliden die gedwongen waren om een eventuele ondersteuning van kerkelijke zijde wat aan te vullen, geestelijk onvolwaardigen die vrijwel nergens terecht konden, maar ook beroepsluiards die meteen spontaan begonnen te zweten wanneer zij het woord 'werk' hoorden. Tot de eerste categorie behoorden bejaarde textielarbeiders als Pieter Mazurel, die door zijn beperkte gezichtsvermogen tot bedelarij was gedwongen,⁶ en

Pieter Westerende, die verklaarde niet meer te kunnen werken omdat hij een stijve arm had.⁷ De heren werden van de straat geplukt en kregen respectievelijk twaalf en zes maanden tuchthuis, straffen die er niet om liegen, maar waarschijnlijk zo hoog waren omdat beiden recidivist waren.⁸ Ook de getuigenissen van andere veroordeelden geven blijk van een hoog zieligheidsgehalte. Spinsters die uit hongersnood tot de bedelstaf waren geraakt of die de kost voor hun kinderen niet konden verdienen en zich gedwongen zagen hun hand op te houden.⁹ Enige voorzichtigheid bij het interpreteren van deze bekentenissen is wel geboden. Evenals illegale prostituees hadden beroepsbedelaars bij het verhoor een sociaal wenselijk antwoord klaar. De recidiviste Jacoba Feys verklaarde dat zij niet in staat was haar vijf kinderen te eten te geven, maar zij stond er niet alleen voor.¹⁰ Ze was getrouwd, al kan haar man natuurlijk werkloos zijn geweest.¹¹

De motieven voor bedelarij zijn in de loop der eeuwen verschillend verklaard. Tot diep in de achttiende eeuw lag bij de diverse onderzoekers de nadruk op luiheid veroorzaakt door al te grote vrijgevigheid der welgestelden. Zo ontstond er een klasse nietsnutten die makkelijk kon teren op de geldbui-
del van de rijken en dit overdroeg op het nageslacht. Ook in de twintigste eeuw komt deze opvatting voor.¹² In zijn voortreffelijke standaardwerk benadrukt Van den Eerenbeemt dat velen in de Republiek door een vrij hoge ondersteuning van 'uitkeringsinstanties' – in Leiden onder meer het Huiszittenhuis – en door het feit dat de nominale lonen gelijk bleven, kozen voor een vrijwillige werkloosheid.¹³ De geldelijke hulp vulden zij dan aan met wat inkomsten uit bedelarij, zodat zij naar hartelust konden beweren dat werken voor de dommen was. Ongetwijfeld heeft er in de Republiek en dus ook in Leiden een onderstroom bestaan van nietsnutten die door een combinatie van uitkering, bedelarij en kleine misdaad aan de kost kwamen. Of die onderstroom inderdaad op de been werd gehouden door uitkeringen en te grote vrijgevigheid, is maar zeer de vraag. Zo scheutig waren de hulpverlenende instanties nu ook weer niet.¹⁴

Vormen van bedelarij

De meest voorkomende vorm van bedelarij was ongetwijfeld het ophouden van de hand en het vragen om een aalmoes. Wanneer de bedelaars in groep-

jes opereerden was er meestal wel een kind bij om de indruk van behoefte te vergroten. Een zielige zuigeling, al of niet geleend, vermurwde de harten van potentiële gevers sneller dan een vervuilde en agressief overkomende volwassene. Zonder twijfel moeten er onder de bedelaars zakkenrollers zijn voorgekomen die hun vingervlugheid aanwendden om de opbrengst van de bedelactie ietwat te vergroten. Waarschijnlijk vatten veel bedelaars op zondag post bij de uitgang der kerken in de hoop dat de naar buiten komende gelovigen hun zojuist met de mond beleden christelijke naastenliefde onmiddellijk in praktijk zouden brengen. Subtieler dan deze recht-toe-rechtaan benadering was het sturen van bedelbrieven naar leden van het stadsbestuur, studenten of rijke medeburgers, een tactiek die al aan het eind van de zestiende eeuw werd toegepast. In 1596 stuurde ene Stoffel Pieterszoon een rekest op rijm naar de Leidse magistraten om geldelijke hulp omdat hij door zijn hoge leeftijd niet meer kon werken.¹⁵ De achttiende-eeuwers zochten hun heil liever in proza. In 1800 deden Leendert van den Berg en Catharina Hendriks schriftelijk een beroep op de commissarissen van de spijsuitdeling om in aanmerking te komen voor wat brood.¹⁶ Het waarheidsgehalte van deze brief is nogal hoog; de verstrekte feiten, huwelijksduur en aantal kinderen, konden makkelijk gecontroleerd worden.

Veranderende opvattingen

De achttiende-eeuwse fatsoensridders die de Leidse straten zo snel mogelijk van de parasitaire bedelaars gezuiverd wilden zien, kregen in 1763 een steun in de rug door een brief van iemand uit de vroedschap.¹⁷ De schrijver van het epistel stelt dat het tijd wordt voor een werkhuis waarin luiards en andere bedelaars gedwongen tewerk konden worden gesteld. Hij betreurt het ten zeerste dat het vroegere Blok- of Kleine Tuchthuis aan de Vliet, waarin ongehoorzame weesjongens werden opgesloten, verdwenen is.¹⁸

Het is geen toeval dat de briefschrijver het woord 'werkhuis' gebruikt. Onder invloed van de Verlichting kwam bij velen het denkbeeld op dat armoede iets was waaraan men zelf schuld had. Als de bovenlaag van de maatschappij erin zou slagen de onderlaag duidelijk te maken dat hun ellendige toestand zou verdwijnen door arbeid, zou er veel gewonnen zijn. Misschien zou zelfs de bedelarij wel verdwijnen. Als er geen werk was, zoals in veel

Tekening van een rond 1800 bekend straattype, vuile Franciscus. RAL PV 36851.3.

steden, moesten de vroedschappen maar zorgen voor werk. Op veel plaatsen gebeurde dat ook. Theoretisch onderbouwd door het idee van het *Contrat Social* (1762), de opvatting van Jean Jacques Rousseau dat iedere deelnemer van een volksgemeenschap zich met al zijn rechten overgeeft aan die gemeenschap en dat hij de plicht heeft voor de leden daarvan te zorgen, ontstond kort na 1763 in de hele Republiek een vrij dicht netwerk van zogenaamde werkhuizen, ook wel bekend als pauperfabrieken, en spinscholen. Niet alleen in de Republiek overigens. Overal waar armoede en werkloosheid heersten verscheen dit soort huizen, zoals in het huidige België,¹⁹ Rusland²⁰ en het van oudsher arme Ierland,²¹ al waren daar de *workhouses* ook lokaliteiten waar voedsel werd uitgedeeld.

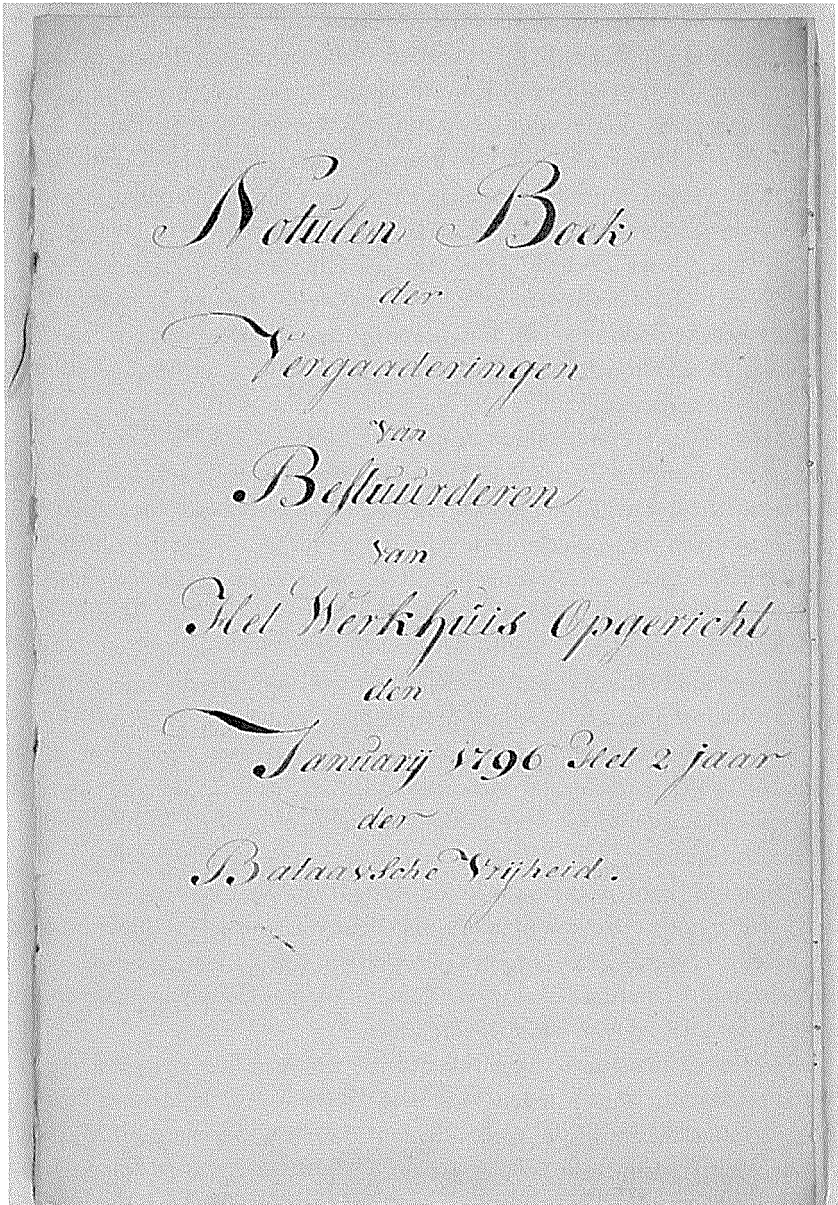
In de Republiek kreeg het concept van werkhuizen krachtige steun van de in 1777 te Haarlem opgerichte Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Deze vereniging stelde zich tot hoofddoel

nieuwe activiteiten op het terrein van het bedrijfsleven te stimuleren.²² Zoals vaker bij dit soort instellingen tijdens de Verlichting deed het bestuur dit door prijsvragen uit te schrijven en allerlei andere publicaties uit te brengen. De onderliggende gedachte van de Oeconomische Tak komt goed tot uiting in de *Verhandeling over de noodzakelijkheid van het ondersteunen der Gemeene Industrie* van de hand van mr. H.H. van den Heuvel, de drijvende kracht achter de organisatie. Hij stelt daarin dat het voor de Republiek beter zou zijn geld te stoppen in niet-rendabele industrieën in plaats van dit uit te geven aan de bedeling.²³ Ook Jan van Heukelom, de vooruitstrevende Leidse industrieel, was deze gedachte toegedaan: 'Beter is het om een gulden te schenken om armen aan het werk te helpen dan twee om de bedeling gaande te houden'.²⁴ Ook stimuleerde de Tak de aankoop van vaderlandse producten, vooral kleding. Dat was bepaald geen makkelijke opdracht. In Holland ging je al gauw door voor een verachtelijk mens wanneer je geen buitenlandse kleding droeg of je huis niet aankleedde met meubilair uit Frankrijk.²⁵ Gelukkig kreeg de Tak hulp uit een onverwachte hoek. Stadhouders Willem v, beschermheer van de organisatie, verklaarde dat hij en zijn omgeving producten van de vaderlandse nijverheid prefereerden boven buitenlandse spullen.²⁶ Dit heeft maar korte tijd geholpen. Het dragen van vaderlandse kledij bleek een hype die snel voorbij was. Ook het opzetten en steunen van werkhuizen liep uit op een mislukking. Tegen 1795 waren de meeste door een surplus aan idealisme en een tekort aan werkelijkheidszin failliet gegaan. Uitgerekend in dat jaar ging de provisionele raad van Leiden, zoals de vroedschap na de Bataafse Revolutie werd genoemd, plannen smeden om hier een werkhuis op te richten.

Het Werkhuis in Leiden

Waarom het stadsbestuur pas ruim dertig jaar na de stichting van de diverse werkhuizen in den lande en met de teloorgang daarvan voor ogen overging tot het inrichten ervan, is moeilijk te bevroeden. Ook zijn er geen aanwijzingen dat de kerk- en armbesturen tegenstribbelden, maar dit is heel wel mogelijk. Armenzorg door de staat of stad zou betekenen dat zij hun gelovigen wel eens kwijt zouden kunnen raken. Na een jaar voorbereiding, waarin het rapport van het in 1795 opgerichte Comité van Finantie en Onderstand met

Titelblad van het Notulenboek van het
Werkhuis, 1796. Geheel volgens de
tijdgeest rekende men (nog) in jaren sinds
de Bataafse revolutie. RAL 0010 inv.nr. 1.

Boudewijn van Rees als stuwende kracht waarschijnlijk een grote rol heeft gespeeld, ging het Werkhuis op 1 februari 1796 van start.²⁷ Het nogal onvolledige archief²⁸ vermeldt in het notulenboek op de eerste pagina dat de 'Provisionele Vergadering der Gemeente van Leyden' een commissie heeft benoemd om, als het mogelijk was, een werkhuis te beginnen. Daartoe werden uit hun midden gekozen de burgers Cornelis van der Reyden, Johannes Petrus van der Steen, Pieter Noordziek, Jacobus Bronkhuyzen, Leonard van der Aar, mr. Pieter Cornelis Riemersma en (als secretaris) Karel de Pecker Pzn. Deze burgers lieten zich de benoeming welgevallen en beloofden hun uiterste best te doen om 'Een inrichting te maken welke heilzaam voor de werkloze en noodlijdende zoude kunnen zijn en tevens ter beteugeling van luiaards konde verstrekken'.

Op 14 januari 1796 brachten de uitverkorenen na onderzoek een rapport uit. Daarin stond in de bekende hoogdravende stijl uit de achttiende eeuw dat er bij het stichten van dergelijke instellingen meestal twee moeilijkheden zijn: het vinden van een gebouw en een huishouding. De eerste hadden Van der Reyden cum suis snel kunnen oplossen. Na een prettig verlopen gesprek met de regenten van het Minnehuis (het Gereformeerde Oude Mannen- en Vrouwenhuis, *vulgo* het Oudeliedenhuis) aan de Middelweg hadden de laatsten toegestaan hun instituut te scheiden van een Werkhuis door het plaatsen van een klein schot. De toekomstige arbeiders zouden via de Koppenhinksteeg naar binnen kunnen en de beschikking krijgen over drie ruime zalen waar alles bij elkaar zo'n 300 mensen konden werken. Op de eerste bijeenkomst besloten de zes oorspronkelijke regenten een aantal huishoudelijke dingen te regelen.²⁹ Zij kregen hierbij steun van fabrikant Jacobus Bronkhuyzen, geen onbekende in de wereld van de werkverschaffing. In 1785 had hij een nieuwe werkplaats opgericht waar pijelaken (grove wollen stof) werd vervaardigd. Dit om per jaar veertig à vijftig mensen aan het werk te houden. De bestuurders van de Oeconomische Tak waren hiervan zo gecharmeerd dat zij hem een medaille gaven.³⁰

De regenten stelden de vergaderfrequentie vast, één keer per week, en de boetes bij absentie zonder reden, vijf-en-een-halve stuiver, en de sanctie voor te laat komen, twee stuivers. Verder stelden zij een timmerman aan, Maarten van Beerendrecht, en voor f 7 per week een opzichter, genaamd Johannes of Jan Senechal, evenals de regenten zelf geen onbekende in de Leidse politiek.³¹

Ten slotte werden bij drukker Pieter Hendrik Trap zulke nuttige dingen besteld als een kladnotulenboek, een notitieboek, een 'cassaboek', papier en twee bossen versneden pennen. Tijdens de volgende bijeenkomst – evenals de eerste ongedateerd – hielden zij zich bezig met de monsterring van de 'subjecten', zoals de toekomstige arbeiders werden genoemd. Na keuring bleven veertien geschikte personen over. Deze gelukkigen konden op 1 februari aan de slag. Nóg eerder was wenselijk geweest, maar dat bleek onmogelijk door drukke werkzaamheden van Bronkhuyzen, die zou zorgen voor de spinnewielen, zes kleine en twaalf grote. Vóór het begin van de activiteiten werden nog negentien subjecten gemonsterd en goedgekeurd; een bont amalgaam van klaplopers en nijvere werkwilligen, zoals spoedig zou blijken. Niets stond nu meer de opening van het Werkhuis in de weg. Het 'huwelijk tussen filantropie en economie' kon beginnen.³²

Opening

Nog voor de officiële opening om acht uur 's morgens kwam Bronkhuyzen met *f* 300 aanzetten. Hij overhandigde de zak met inhoud aan de preses der regenten, die zijn geluk niet op kon. Het bedrag was weliswaar geen schenking, maar de bestuurders hoefden geen rente te betalen over de lening. Om even over achten kwam opzichter Senechal melden dat alles in gereedheid was. De regenten begaven zich en corps naar de werkzaal, waar secretaris Karel de Pecker Pzn. een passende aanspraak hield:

Ziedaar, medebestuurders van dit prijslijk instituut, eene hartelijke wens aanvankelijk vervuld, ziedaar een gedeelte uwer behoeftige stadsgenoten gereed om de arbeid te beginnen waartoe uwe menschlievendheid en de zorg hen schikte. Vergun mij dat ik in Uwen naam hen enige woorden toespreke, hun het oogmerk van dit gesticht ontvouwe, hun hunne plicht doe kennen en vervolgens dit werkhuis plechtig inwijde.

Na deze ongetwijfeld op zalvende toon uitgesproken woorden, wendde de secretaris zich tot de subjecten.

Tot hiertoe ongelukkige medemensen die in de grootste armoede en kommer uwe vorderende of aanvangende levensdagen hebt gesleten, brood met smerte at dat gij van uw medeburgers afbedelde of uit handen van liefdadigheid ontrving: de Raad van deze stad zag lang uit naar middelen om u gelukkiger te maken en door eene gezondheid bevorderende werkzaamheid, luiheid en daaruit voortvloeiende zedeloosheid in de schamele gemeenten te keer te gaan [...].

Na een opsomming van de goedheid van de Raad die ervoor had gezorgd dat zij met allerlei soorten machines konden gaan werken en de verzekering dat de subjecten alles wat zij verdienden mochten houden, gaf De Pecker nog een opsomming van de wensen van de regenten:

Alleenlijk kinderen, zijt naastig en gedraagt u naar de lessen van ons en diegenen die wij over u gesteld hebben. Zijt rein en niet haveloos op uw klederen. Weest als gij komt en gaat beleefd en vriendelijk op straat. Kom op tijd op uw werk, gedraagt u stil en ordentelijk. En zo gij dit in acht neemt, zult gij onze liefde verdienen, terwijl diegene die tegen onze vermaningen handelt, het zichzelf te wijten zal hebben zo wij genooddaakt zijn, door strenge middelen hem tot zijn plicht te brengen.

Ook in zijn slotwoorden kon de secretaris het niet laten de verhoudingen tussen regent en werker nog even duidelijk te maken:

Ik zeg het nogmaals, wij beschouwen u als kinderen, doet dan van uw kant hetgeen kinderen omtrent hunne vader past. Zo gij dit alles in acht neemt, zult gij gelukkige mensen worden en welk een genoeg zal het voor u zijn uw eigen brood te eten en de grootse ere-naam van burger van Leiden te verdienen.

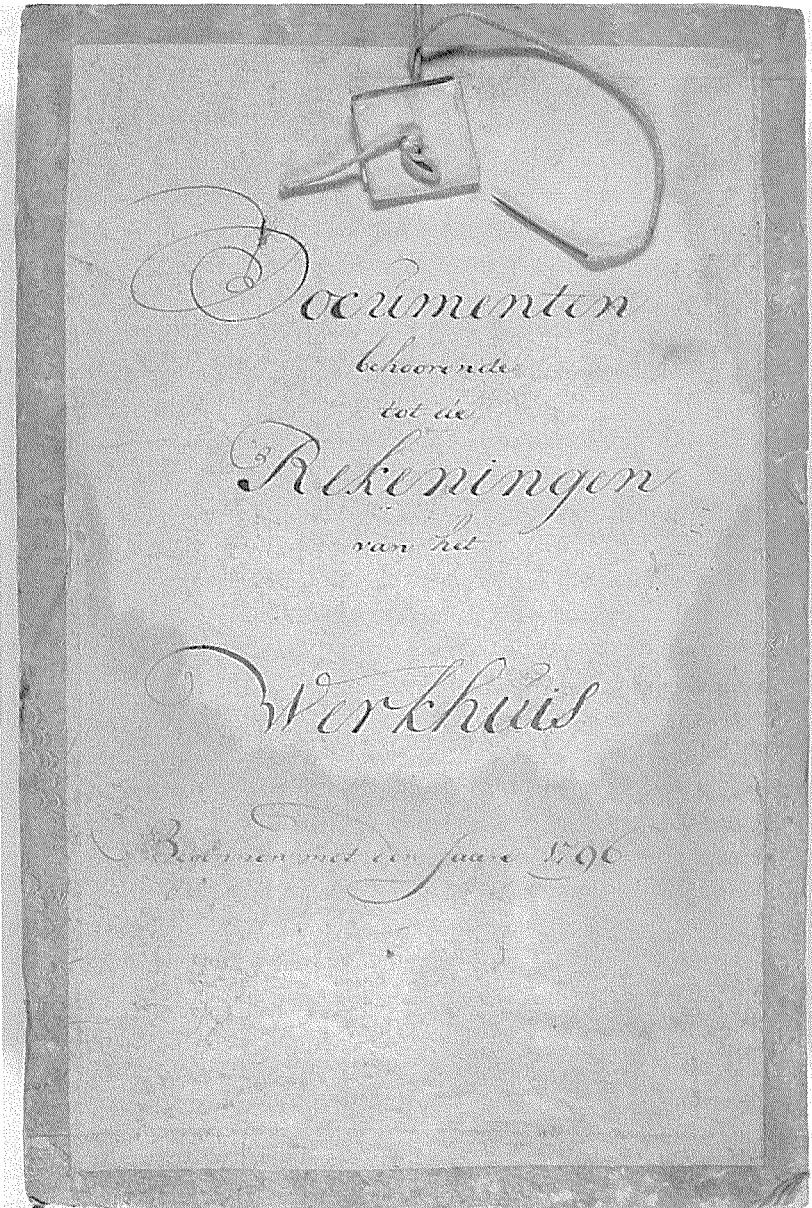
Vanzelfsprekend besloot De Pecker zijn preek met een beroep op het Opperwezen.

Of de kinderen zich veel gelegen hebben laten liggen aan de geruststellingen en vermaningen van de secretaris, is maar de vraag. Het is heel wel mogelijk dat de allersimpelsten onder hen er geen woord van begrepen hebben. Snel daarna gingen zij aan het werk. De verrassing die hun te wachten stond, koffie en koek, hebben zij waarschijnlijk wel gewaardeerd. De regenten waren inmiddels terug in hun kamer, waar zij besloten de dorstig makende textielarbeid enigszins te verzachten door de verstrekking van zo goedkoop mogelijk dun bier. Verder schreven zij een kort maar veelbetekenend briefje, waarschijnlijk aan de municipaliteit. De vroede vaderen werden gerustgesteld met de mededeling dat er geen mensen aangenomen zouden worden die in de stad werk konden vinden. De enige opzet van het Werkhuis was luiards en bedelaars aan arbeid te helpen en de straten van dat schuim te zuiveren.

Voortgang

In de schriftelijke neerslag van de eerste gewone vergadering van de regenten, 3 februari 1796, is sprake van enige opwinding. Opzichter Senechal kwam rapport uitbrengen, waarop de heren zich naar de werkzaal begaven. Het

Schutblad van de lias waaraan de bijlagen
bij de rekening van het Werkhuis werden
opgeregen; het liastouw en de scherpe
koperen liaspen zijn goed te zien. 1796.
RAL 0010 inv.nr. 7.

bleek dat er al een klos was gesponnen, beter dan een soortgelijke in het werkhuis van Gouda. Van der Reyden en Riemersma gingen de volgende dag naar de Raad om de eersteling aan de raadsleden aan te bieden. Dezen accepteerden de eersteling, deden meteen de toezegging het Werkhuis vooral financieel zoveel mogelijk te steunen en gaven tevens te kennen de instelling te willen bezoeken. Dit laatste gold eveneens voor veel andere burgers. De leden van de Raad kregen natuurlijk voorrang en hoefden ook geen consentbiljet aan te schaffen. Er staat nergens vermeld of die biljetten iets kostten, maar gezien de Hollandse koopmansgeest, die geen der regenten vreemd was, zal er wel een toegangsprijs verlangd zijn. Mogelijk ging de opbrengst naar de rondleider, want in de rekeningen van het Werkhuis staan geen inkomsten uit deze bron geboekstaafd.

De euforie over de werklust der subjecten duurde precies twee weken. Op maandag 15 februari bracht Senechal het bericht aan Riemersma dat het werkvolk zijn plicht niet naar behoren vervulde. De opzichter was niet in staat geweest de boel in zijn eentje op orde te houden en had de hulp moeten inroepen van onderopzichter Aldert Deijster. Deze werd voor zijn kloeke optreden beloond met een vaste aanstelling à raison van *f* 2 per week.³³ Over de aard der ongeregelheden staat niets vermeld, maar tot knokpartijen is het waarschijnlijk niet gekomen.

Het bezoek dat de Raad had aangekondigd vond plaats op dinsdag 23 februari. Om negen uur 's ochtends ontving de preses der regenten de stadsbestuurders. De beide voorzitters gingen voorop naar de regentenkamer, de rest erachteraan. Om zich op het bezoek aan de werkzaal voor te bereiden, gebruikten de hoge gasten enige verversingen om vervolgens de werklieden en hun producten te bezichtigen. Na de inspectie hield de voorzitter een trefende aanspraak aan de regenten en de werklieden met de mededeling dat de Raad alle medewerking wilde verlenen om de schone zaak van de regenten tot een goed einde te brengen. Zij stelden de arbeiders zelfs een vrolijke dag op kosten van de gemeente in het vooruitzicht als de regenten tevreden over hen zouden blijven. Na deze belofte deed de voorzitter van de bestuurders een schone aanspraak terug. Na nog een korte verpozing in de regentenkamer ging de Raad zijns weegs.³⁴

De vrolijke dag kwam er, al hadden de regenten in een paar gevallen nauwelijks reden tot tevredenheid. Eind februari kregen zij heel wat te stellen

met het knaapje Broekhof. Zittend op het 'sekreer' had de spinster Maria Groenendijk gehoord dat Broekhof zijn moeder zou bestelen en dat hij met ene Betje Ju had afgesproken dat deze de gestolen voorwerpen naar de lommerd zou brengen. Hierover door de regenten gekapitteld, antwoordde de jeugdige crimineel dat hij dit voornemen nog niet ten uitvoer had gebracht. Wel had hij ooit twee doeken van zijn moeder gestolen en die voor vier stuivers aan de jongen Flaman in de Spilsteeg verkocht. De regenten gaven Broekhof een ernstige reprimande, bevalen hem de doeken terug te kopen en stelden hem bij recidive flinke straffen in het vooruitzicht. Ook Betje Ju werd ernstig onderhouden. En passant veegden de regenten enige notoire luibakken de mantel uit.³⁵ Ondanks alle beloften van beterschap was het een week later weer raak. Moeder Broekhof kwam klagen dat haar zoon haar weer had bestolen en smeekte de regenten haar te helpen het kwaadwillige kind te corrigeren. Regent Van der Reyden beloofde de beklagenswaardige vrouw dat hij zou proberen het knaapje voor een paar dagen op het Gravensteen te krijgen.³⁶

Of de achttiende-eeuwse regenten de huidige gewoonte van evaluatie in hun vergaderingen toepasten, is niet duidelijk, maar ongetwijfeld moeten zij met elkaar gepraat hebben over hun experiment. Het zal hen niet meegevalen zijn. Behalve het geval Broekhof-Ju hadden zij heel wat onwilligen moeten corrigeren. Voorlopig bleef het bij mondelinge reprimandes. De tijd dat hardere maatregelen nodig waren om het 'schuim' in het gareel te houden, was echter niet meer ver weg. Er waren gelukkig nog genoeg lichtpuntjes om niet meteen bij de pakken neer te gaan zitten. In maart schonk burger Jan van Heukelom sr.,³⁷ niet de minste uit de Leidse textielwereld, twaalf wielen plus een opzichter, ene Koppeschaar, die instructie kwam geven in het lakenweven aan allen die daar lust in hadden. Dit alles in een speciaal vertrek. Van Heukelom werd voor zijn vriendelijke geste benoemd tot lid-consulent van het Werkhuis.³⁸ Ook de aanblik van de smakelijk etende werkers op de vrolijke dag (29 maart) moet de regenten welgevallig zijn geweest. Weliswaar kwamen zij de spinners en kaarders tijdens de maaltijd (warm rundvlees, grauwe erwten, aardappelen, brood, bier en kaas) stevig op het hart drukken hun best te doen en toch vooral gehoorzaam te zijn, zij lieten ook weten dat zij tevreden waren over het werk.³⁹

Na dit vrolijke intermezzo moesten de regenten ruim een maand later voor

de eerste keer naar een zwaarder correctiemiddel grijpen dan een mondelinge schrobbering. Zij legden Jansje van de Heiden een blok aan het been omdat zij moedwillig haar pees (aandrijfsnaar) kapot had gesneden. Daarover door de opzichter onderhouden, gaf ze Senechal ten antwoord dat het toch maar voor rekening van het land was.⁴⁰ Het tekent het enigszins naïeve optimisme van de regenten dat zij bij de voorbereidingen van het Werkhuis geen blokken hadden aangeschaft terwijl ze hadden kunnen weten wat voor volk zij in de kuip hadden. Zij kregen er daarom twee van de regenten van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis, waar wel vaker met dit bijltje gehakt werd. Terwijl Jansje met het ene blok rondstropelde, kon de rest van de werkers met enig afgrijzen kijken naar het andere dat de bestuurders als schrikwekkend teken in de werkzaal hadden opgehangen.⁴¹

Geharde nietsnutten trokken zich daar natuurlijk weinig van aan. Zij bleven doorgaan met weglopen en de luibak uithangen. Vrijwel iedere week kwam er wel iemand klagen dat zijn of haar kind te weinig verdiende. Steevast antwoordden de regenten dat de jongen of het meisje te lui was. Namen zij dit soort klachten niet serieus, dat deden zij wel met de opmerking van enige breisters dat zij te weinig aan de kousen verdienden omdat Bronkhuyzen die hoe langer hoe groter wilde hebben. De regenten besloten onmiddellijk met de filantroop wie het hemd blijkbaar nader dan de rok was, te gaan praten.⁴² Het gesprek met de ondernemer leverde niet terstond succes op, zo het ooit gehouden is. Bronkhuyzen was te belangrijk voor het Werkhuis om hem al te erg te kapitelen.

Na dit incidentje kwam het Werkhuis in vrij rustig vaarwater terecht. Af en toe zagen de regenten zich genoodzaakt enige arbeiders wegens wangedrag weg te sturen. Heuglijker dan die verwijdering was de wederkeer van een spijtoptante. Op 20 juli 1796 vroeg zekere Francientje Leeman ontslag aan omdat zij dienstbode werd. Een week later kwam zij ontdaan terug. Haar meester had zijn handen niet kunnen thuishouden. De regenten vonden haar terugkeer zo prijzenswaardig dat die in de notulen werd vermeld.⁴³

Beloningen

In september 1796 kwamen de regenten tot de conclusie dat luiheid en onwilligheid misschien beter bestreden konden worden met een financiële

Notulen van de eerste vergadering van de
regenten van het Werkhuis, januari 1796.
RAL 0010 inv.nr. 1.

Eerste Byeenkomst van Bestuurders
door den Provisionaelen Raad bevestigd
om de Directie en het Ofsicht te hebben
over het
Werkhuis.

Bestuurders byeengekomen zynde in de Regentien
kamer in het Oude Spinnens en Vrouwenhuis, bepaald
men dat den Rang onder de Burgers na de Raaden zou
de plaats hebben. bevindende men dezelve by onder
zoek te zyn als volgt:

Den Burger Noordziek oud 57 Jaaren	
Bronghijsen —	49
Vander. Linden —	46
Werde Pecker —	43
Vander Aar —	34
Vanden Hoek —	29
Giemertma —	28

Naarna men Beslootende maandelijks den Voorzitter en
Vice Voorzitter te benoemen. daartoe voor de eerste maand
verkiezende de Burgers Pecker en Vander. Geulen, ten
wyl mer de Burgers Noordziek en Giemertma aangesteld
tot Treasaurier, en Secretaris, beslootende dat de Raaden
alleen van het waarnemen van het Voorzitterschap zal wy
zyn, waarvan niet anders niemant zal moogen sacdeeren.
Bestuurders, arresteerde daarna onderling, eenmaal fuisch
ordinaar te vergaaderen, des woensdags des nammentlyk onder
naam op eens besta van 2 fuisch, voor de te laat komende
en van 3½ fuisch voor de geheel wach blyvende.

prikkel dan door lijfstraffen en verwijdering. Zij besloten een beloning te geven aan degenen die het meeste sponnen. Het geld kwam uit de bus die op de werkzaal hing en waarin bezoekers een bijdrage konden doen na bezichtiging van het Huis. Portier G. Fenekes, die de kunst van lezen en schrijven verstond, kreeg de opdracht wekelijks aan te tekenen hoeveel strengen wol iedereen had gesponnen.⁴⁴ Dit systeem wierp onmiddellijk zijn vruchten af. Velen voerden het werktempo op, waarbij de spinsters Katharina Waalwijk, Henriëtte Rietkerk en de spinner Hendrik Filemon de kroon spanden. Zij kregen voor hun inspanningen ieder een zeshalf (zilveren munt ter waarde van vijfeneenhalve stuiver). Dat was minder dan de gouden dukaat en de compleet nieuwe garderobe die zo'n vijftien jaar eerder beschikbaar waren voor de kinderen die in het Elisabethgasthuis de spinwedstrijden van de Oeconomische Tak hadden gewonnen,⁴⁵ maar toch genoeg om sommigen tot extra inspanningen te prikkelen. De regenten hebben het systeem van beloningen, waarschijnlijk vergezeld van een klein aanspraakje, voor zover valt na te gaan tot de opheffing van het huis volgehouden.

Tegenslagen

Eind november 1796 kregen de bestuurders een flinke tegenslag te verwerken. Jan van Heukelom sr., toch wel een van de steunpilaren van het instituut, kwam melden dat hij de werkers niet kon laten doorgaan met het spinnen aan de fijne ketting. Hij had te veel schade geleden en kwam derhalve zijn gereedschap terughalen. Hoewel het voltallige college van regenten hard op hem inpraatte, gaf hij geen duimbreed toe.⁴⁶ In arren moede wendden de bestuurders zich tot de andere werkverschaffer, Jacobus Bronkhuyzen. Deze beloofde dat hij het wel met een aantal fijnkettingspinners wilde proberen.⁴⁷ Tot overmaat van ramp kwamen de kaardsters klagen dat hun gereedschap, de kaardplank, te slecht was om fatsoenlijk werk af te leveren.⁴⁸

Wat Van Heukelom bedoelde met zijn opmerking over schade is niet duidelijk. Waarschijnlijk was hij van mening dat hij te weinig kon verdienen omdat het handwerk niet vlug en efficiënt genoeg ging en vooral kwalitatief tekortschoot. Per slot van rekening was hij iemand die sterk voor mechanisering was, al heeft hij ooit de verzuchting geslaakt dat deze kunst beter niet uitgevonden had kunnen worden.⁴⁹ Gelukkig draaide hij snel bij. Een week

Notulen van de vergadering van
17 oktober 1797 met verslag van het
bezoek door en gift van L. van Santen.
RAL 0010 inv.nr. 1.

Angeworrene Elisabeth Banning Tunnende Spinde
 von ein Raas ja
 Maana de Bgaderung is geseit. Albert Halberdant
 (ist Reiden d. van Ammisse)

Ordinaire Kragdery 17 October
1897

Mijnering van
 1812
 1813
 1814
 1815
 1816
 1817
 1818
 1819
 1820
 1821
 1822
 1823
 1824
 1825
 1826
 1827
 1828
 1829
 1830
 1831
 1832
 1833
 1834
 1835
 1836
 1837
 1838
 1839
 1840
 1841
 1842
 1843
 1844
 1845
 1846
 1847
 1848
 1849
 1850
 1851
 1852
 1853
 1854
 1855
 1856
 1857
 1858
 1859
 1860
 1861
 1862
 1863
 1864
 1865
 1866
 1867
 1868
 1869
 1870
 1871
 1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900

Ordinaire Ngazaring 26 October

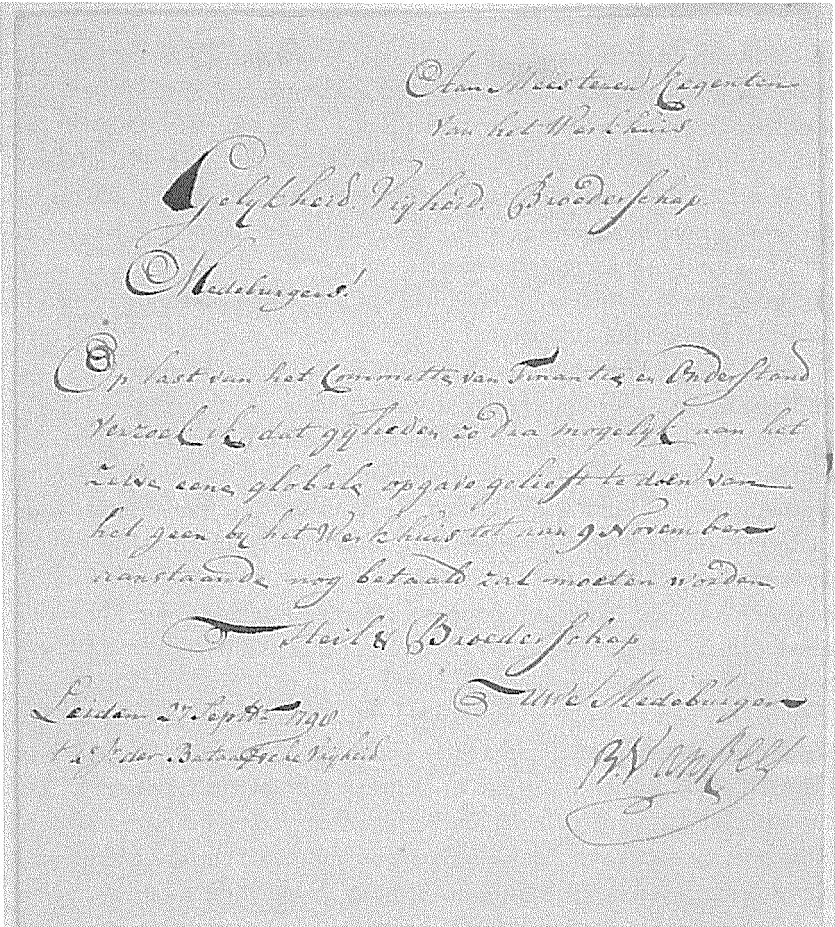
(Zij voring) Afdelen gescheiden en godelgekeerd
 Hendrik van der Laan — Gecommande de W. van de Brabant Vesscheide dat
 Brabant van den W. van de Brabant Vesscheide bij minge Wesscheide

later bood hij de regenten aan zijn gereedschappen over te doen. Of dat gratis was, vermelden de bronnen niet. Het derde jaar van de Bataafse vrijheid (1797) begon met een bezuinigingsmaatregel. Het dunne bier werd voortaan met emmers gehaald bij burger La Pierre.⁵⁰ Omdat het niet aannemelijk is dat de subjecten het gerstenat met liters tegelijk naar binnen goten, moet de maatregel te maken hebben gehad met de financiën. De eerste weken van het nieuwe jaar was er nog maar *f* 39 in kas, zodat iedere stuiver welkom was.⁵¹ Als de Municipaliteit die maand niet met *f* 250 was bijgesprongen, was het gedaan geweest met het Werkhuis. Nu ging men met frisse moed en op de oude voet verder. Dat betekende naast vreugde over hardwerkende arbeiders ook narigheid met onwilligen. Een van de ergsten was onderopzichter Aldert Deijster, die nogal vaak zijn wedde van *f* 2 per week naar de kroeg bracht en het bestond om stomdronken in de werkzaal weldoener Johannes Bronkhuyzen te beledigen.⁵² Van het Committé van Algemeen Belang mocht hij drie maanden lang zijn zonden in het Gravensteen gaan overdenken.⁵³ Datzelfde overkwam Willemijntje van Leeuwen, een spinster die volgens de regenten niet te hanteren was.⁵⁴

Met de financiën ging het nog steeds niet goed. De nood was in augustus zo hoog gestegen dat de regenten onder het aloude motto 'geld stinkt niet' in het Werkhuis een piston lieten neerzetten.⁵⁵ De urine, gezien de flinke bierconsumptie waarschijnlijk aardig wat, werd aan vollers verkocht. Natuurlijk was dit niet genoeg zodat de municipaliteit weer over de brug moest komen. Dat deed zij ook. Begin september ontvingen de regenten *f* 300 waarvan allerlei openstaande rekeningen werden betaald.⁵⁶

Naast de geldelijke zorgen waren er ook problemen van bestuurlijke aard. Het moet tussen de regenten niet altijd geboterd hebben. Van der Steen, Noordziek en Riemersma waren al snel vertrokken, voor wie Jacobus Bronkhuyzen, Jacob Meerburg en Hendrik Halder in de plaats kwamen. Door het vertrek van De Pecker in 1800 en Halder in 1801 verminderde het aantal regenten tot vier, en na het verdwijnen van Meerburg bleven er uiteindelijk slechts drie over: Van der Reyden, Van der Aar en Bronkhuyzen. Dit kan nauwelijks bevorderlijk zijn geweest voor een doortastend beleid. Omdat zij veel buiten de notulen hielden, kan er naar het waarom slechts worden gegist. Het is heel wel mogelijk dat tegenstrijdige opvattingen over de strafmaatregelen eraan ten grondslag lagen. In de loop der jaren deelden de

Brief van Boudewijn van Rees namens het
Comité van Finantie en Onderstand aan
de Regenten, 27 september 1798.
RAL 0010 inv.nr. 2.

Aan Meesters Regenten
 van het Werkhuis
 Gelykheid. Vrijheid. Broederschap
 Medelingers!

Op last van het Comité van Finantie en Onderstand
 verzoeken dat gylieden zo dan mogelijk aan het
 zelve een globale opgave gelooft te doen van
 het geen by het Werkhuis tot nu 9 November
 aanstaande nog betaald zal moeten worden

Heil & Broederschap
 Leiden 27. Sep. 1798
 Boudewijn van Rees

Uw Medelinger
 B. V. van Rees

bestuurders sneller straffen uit aan luie en impertinente subjecten, met als dieptepunt het pak rammel met een karwats dat Zantje de la Rie wegens dronkenschap en dieverij op 51-jarige leeftijd moest ondergaan.⁵⁷ Nu waren lijfstraffen in dergelijke instellingen vrij normaal. Ook in het Heilige Geest Weeshuis lieten de regenten en regentesen zich niet onbetuigd en won de straffe hand het vaak van het lieflijke gemoed.⁵⁸ Het kan zijn dat sommige regenten dit niet konden rijmen met de denkbeelden van de Verlichting en

daarom hun ontslag indienden. Er was echter meer aan de hand. Kassier Hendrik van Immissee kreeg in juli 1797 een brief bezorgd met het hartelijke maar dringende verzoek wat vaker op de vergaderingen te verschijnen.⁵⁹ Twee weken later gingen twee regenten zelfs naar zijn huis met de opdracht diezelfde avond te komen opdagen om verantwoording af te leggen over zijn administratie. Hij weigerde, maar zegde toe de volgende ochtend tijdens een extra-ordinaire vergadering aanwezig te zijn. Dat deed hij ook, maar bij ontstentenis van een paar regenten kon de controle van zijn rekening en administratie niet plaatsvinden. De regenten Van der Aar en Meerburg namen op zich alles behoorlijk na te zien.⁶⁰

Veertien dagen nadien kwam Van Immissee de boeken brengen. Weer was de vergadering zo incompleet dat er van een algehele inspectie geen sprake kon zijn. De boeken werden achter slot en grendel geborgen om bij een voltallige vergadering geïnspecteerd te worden.⁶¹ De zaak sleepte zich voort tot eind augustus. Uiteindelijk bleken de boeken van Van Immissee, die inmiddels zijn ontslag had aangeboden, te kloppen.⁶² De angst voor fraude die sommige regenten moeten hebben gehad, bleek ongegrond. Ook bij secretaris Karel de Pecker liep de absentie soms de spuigaten uit. Nu was de eerste gemeentesecretaris van na de omwenteling van 1795 een drukbezet man, die van veel instellingen in de stad secretaris of lid was. Dit kan een verklaring voor zijn veelvuldige afwezigheid zijn. Aan de andere kant is het heel goed mogelijk dat hij met heel andere zaken bezig was. In 1799 vluchtte hij halsoverkop de stad uit naar Utrecht, vermoedelijk wegens malversatie.⁶³ Het kan dus zijn dat hij met allerlei louche financiële zaakjes bezig was. Ook hij blonk niet uit door ijver. Zijn collega-regenten moesten er soms nadrukkelijk op aandringen een beetje haast te maken met de taken die hij op zich genomen had. Evenmin als Van Immissee kreeg De Pecker voor deze luiheid een blok aan het been. Desondanks draaide het huis redelijk door. Van tijd tot tijd kwamen welgestelde burgers de zaal bezoeken. Een van hen, mr. Louw van Santen, raakte bij de aanblik van het nijvere werkvolk zo ontroerd dat hij ter plekke f 250 schonk om het nobele werk te continueren.⁶⁴ Van het bedrag besloten de regenten onder andere een monument (een wandbord) op te hangen met de namen der weldoeners.⁶⁵

Na een gepaste nieuwjaarstoespraak van de preses begonnen de regenten welgemoed aan het nieuwe jaar. Jacobus Bronkhuyzen had voor zeker drie

Portret van mr. Louw van
Santen (1746-1798).
Litho, 19e eeuw?
RAL PV 60655.

maanden werk verzekerd. Dat was wel niet een vol jaar, wat de regenten hadden geëist toen de fabrikant in oktober van het vorige jaar verzocht had een paar weefgetouwen in de werkzaal te mogen plaatsen,⁶⁶ maar voorlopig namen de bestuurders er genoeg mee. Toch heerste bij een aantal regenten enige angst voor de beslissing van Bronkhuyzen. Het college besloot dit niet af te wachten en zelf in de aanval te gaan. Half maart verzocht men hem vriendelijk maar dringend het Huis voor nog minstens een jaar van werk te voorzien. Hij hield een slag om de arm en beloofde weer drie maanden.⁶⁷ Nauwelijks twee weken later barstte de bom. In de 'extra-ordinaire' vergadering van 29 maart deelde de preses mee dat Bronkhuyzen de levering van wol wilde staken 'uit hoofde van zekere onaangenaamheden welke hem, zo hij meende, in zijn persoon waren ontmoet en waarin alle regenten van het huis gecompromiteerd waren geworden'. De regenten gaven geen krimp en besloten desnoods zonder hem verder te gaan. Bronkhuyzen kwam op zijn

besluit terug. Wat er precies is gebeurd, valt niet na te gaan omdat de 'deliberatiën' over de onverkwikkelijke zaak buiten de vergadering werden gehouden.⁶⁸ Vermoedelijk is er sprake geweest van schimpscheuten aan het adres van de fabrikant. Het is heel goed mogelijk dat deze aan Bronkhuyzen zijn doorgespeeld door de meesterknecht van het Werkhuis, A. Stakenburg, die buiten medeweten van de regenten ook op het kantoor van de fabrikant werkte.⁶⁹ De verhouding tussen Bronkhuyzen en zijn mede-regenten is vrij snel weer goed geworden. Omstreeks 1800 schijnt hij zelfs een breiafdeling in het Werkhuis opgezet te hebben die helaas op niets is uitgelopen.⁷⁰ Tot de sluiting in 1809 is het Werkhuis op dezelfde voet verder gegaan. Luie werkers werden bestraft en ijverige beloond. En ieder jaar was er een gevecht om de eindjes aan elkaar te knopen.

De subjecten

Het zal niemand verbazen dat de bevolking van het Werkhuis afkomstig was uit die wijken van de stad die in de volksmond achterbuurten werden genoemd. In de eerste jaren van zijn bestaan werd het huis grotendeels gevuld met bewoners van het Levendaal en omgeving. Vooral de Haver- en Gortbuurt was sterk vertegenwoordigd. Ook de stegen die uitkomen op de huidige Van der Werfstraat leverden veel arbeiders, met als koploper de Kleine Beestenmarkt (Schagensteeg). Een derde cluster was te vinden in het Havenkwartier. Na 1800 is een lichte verschuiving merkbaar naar De Camp, de wijk tussen de Haarlemmerstraat, Lange Mare, Oude Vest en Turfmarkt, het gedeelte van de stad dat na 1860 de rosse buurt van Leiden zou worden. In de werkzaal zaten jong en oud door elkaar, al zal de vijftieneenhalf jaar oude Betje Cram niet naast de oudste werkster Jannetje Maarschalk, 69, gezeten hebben. Er was voor de kinderen, verreweg het grootste gedeelte, geen school verbonden aan het Werkhuis, al was dit wel de bedoeling geweest van de commissie uit de provisionele raad die in 1795 een ruwe schets had ontworpen voor een werkhuis.⁷¹ Dat gold voor meer punten uit de schets. In bepaling zes stond dat alle armen en bedelaars die tot aanstoot van de burgerij in slechte kleren over straat liepen, opgepakt moesten worden, in het huis tewerkgesteld en daar dag en nacht moesten verblijven tot zij genoeg hadden verdiend om in fatsoenlijke kledij buiten te kunnen zijn. Daar is niets van terecht gekomen.

Hierboven is al gezegd dat de arbeiders in het huis een allegaartje waren van luiaards en hardwerkende spinners, kaarders en breiers. Van de eerste categorie komt een aantal voor in de criminele vonnisboeken van Leiden, maar op het totale aantal is dit een zeer gering percentage. Dit gaat natuurlijk op voor de kinderen, maar ook de volwassenen komen weinig voor. Luiheid mag dan het kussen zijn waarop de duivel slaapt, het bleek nauwelijks een oorzaak van misdadig gedrag.

Arbeidsloon

In de schets van 1795 staat de veelbetekenende opmerking dat arbeid bezigheid moet zijn en nimmer slavernij. Die bezigheid moest voor het Huis het volgende opbrengen:

Jongens van:

6-9 jaar	12 stuivers	15-20 jaar	36 stuivers
9-12 jaar	18 stuivers	20-25 jaar	48 stuivers
12-15 jaar	24 stuivers	25 en ouder	60 stuivers

Al wat iemand van het mannelijk geslacht meer verdiende, zou dienen tot versnapering, verbetering van zijn kleren of restitutie in geld. Wat de ontwerpers van de schets precies bedoelden met versnapering is niet duidelijk. Voor vrouwen en meisjes gold bijna hetzelfde. Vanaf twintig jaar nam het huis genoegen met een verdienste van 42 stuivers. Ook de dames mochten een eventuele meerwaarde omzetten in versnaperingen, betere kleren, of geld beuren.

Het einde

Waarom het Werkhuis in 1809 ophield, valt door de schaarste aan gegevens niet na te gaan. Het enige archiefstuk dat de volledige tijd beslaat is het inkomsten- en uitgavenboek. Daaruit valt af te lezen dat er dertien jaar lang hetzelfde aan de hand is. Ieder jaar moesten de regenten hun uiterste best doen het hoofd boven water te houden. Dat lukte meestal net aan. Op eigen krachten ging dat meestal niet, zodat de Raad elk jaar moest bijspringen.

Meestal schonk zij f 600, maar soms gaven de Raadsleden het dubbele. Met de giften van welwillende burgers slaagden de bestuurders erin aan het eind van ieder boekjaar een klein batig saldo over te houden.

De neergang van het Werkhuis heeft meer oorzaken dan tegenvallende resultaten.⁷² Er was weinig continuïteit bij de arbeiders. Velen werden voor korte tijd aangenomen. Een half jaar tot twaalf maanden was standaard, maar vier weken kwam ook wel voor. Er ontstond dus geen groep arbeiders die een zeker werkritme konden opbouwen. Vooral degenen die voor korte tijd waren aangenomen, geloofden het wel. Eerlijke werklozen hebben waarschijnlijk uit alle macht geprobeerd uit het Huis te blijven. Een gang naar een dergelijke instelling ervoeren zij als een grote schande. Ook de regenten zijn niet van een zekere schuld vrij te pleiten. Idealisme en kennis van zaken gaan niet vaak samen. De bestuurders hebben dan wel dikwijls met een zekere aan-doening naar de nijvere bijenkorf van de spinnende subjecten gekeken, van een efficiënte huishouding hadden zij geen kaas gegeten. Wanneer de 'kinderen' maar luisterden naar hun hartelijk gemeente adviezen zou alles wel goedkomen. Weinig kinderen echter blonken daarin uit en zeker niet het gespuis dat zich tussen de werkwilligen bevond. De goedbedoelde pogingen van de regenten moeten de fabrikanten die de grondstoffen leverden en de eindproducten afnamen en verkochten een doorn in het oog zijn geweest. Jan van Heukelom hield het niet voor niets snel voor gezien. Waarschijnlijk had hij verwacht dat het Werkhuis zou uitgroeien tot een goeddraaiende commerciële onderneming waar met moderne machines gewerkt zou worden.

Aan de belangrijkste oorzaak voor de sluiting van het Werkhuis kon feitelijk niemand iets doen. Na het nodige geharrewar over de armenzorg door de machthebbers in de Bataafse Republiek besloot Lodewijk Napoleon vrij kort na zijn 'troonsbestijging' in 1806 dat er een algemeen armbestuur voor zijn koninkrijk moest komen. Deze aankondiging maakte een eind aan het in 1804 in Holland genomen besluit een algemene armencommissie te vormen om tot een samenwerkingsverband te komen van de reeds bestaande armeninstellingen. In iedere gemeente zouden armencommissies moeten komen waarvan de diverse armenbesturen deel zouden uitmaken. Ook ontwierp de commissie van 1804 een plan om eerlijke armen aan werk te helpen. Door Lodewijks besluit werd de commissie overbodig. Zij stopte in 1807 met alle werkzaamheden.⁷³ Toch bleef het werk van de commissie niet zonder gevol-

De Armen-Inrichting in Grasmaand (april) 1807 binnen de stad Leyden opgericht, onder toezicht van de Hoofdcommissie bij de stedelijke regering daartoe benoemd, heeft ten oogmerk niet allenig om het gebrek aan werk, zoo niet eensklaps en geheel, immers allengs en zoo veel mogelijk te doen ophouden, en om daar door een groot voorwendsel van luiheid en bedelarij weg te nemen, maar vooral ook aan hun, welke inderdaad geen werk elders verkrijgen kunnen, en uit dien hoofde hoe langs zoo meer door armoede tot verval zouden geraken, gelegenheid te geven, om door eigene nijverheid in hunne behoefte te blijven voorzien, en hunne staat te verbeteren.⁷⁵

Uit de rest van de brief wordt duidelijk dat de nieuwe instelling de zaken veel grootser aanpakte. Er werden in de werkzaal in het Catharinagasthuis niet alleen kleren gemaakt, de arbeiders zaten ook wol, katoen en koehaar te spinnen. Voorts sponnen zij alle soorten grove linnen, witte, blauwe, grauwe en zwarte. Ook werkten de ongeveer 300 mensen aan trentijn (een grof weefsel van linnen en wol), grof molton, alle soorten karsaai, brede en smalle serge, gekeperde en ongekeperde flanel. Alsof dat nog niet genoeg was, maakten de werkers ook nog kousen voor militairen, sokken en handschoenen, wollen kinderborstrokjes, kousjes, etcetera. De kleren die in het gasthuis werden vervaardigd, konden door de arbeiders gekocht worden. Dames konden voor *f* 3 in het bezit komen van een grote rok, terwijl heren voor een grote buis drie gulden en vier stuivers moesten neertellen.⁷⁶

Bij het aanschouwen van zoveel nijverheid moet de Raad wel hebben gedacht dat het Werkhuis aan de Middelweg hierbij wel erg schriel afstak. Het is derhalve niet verwonderlijk dat zij op 18 november 1809 besloot het te liquideren en werkers en werktuigen te laten overbrengen naar de nieuwe instelling. Ook dit instituut heeft de strijd tegen armoede en bedelarij niet kunnen winnen. Ondanks het flinke aanvangskapitaal van *f* 12.000, ter beschikking gesteld door Lodewijk Napoleon,⁷⁷ en de subsidies van de gemeenteraad verkeerde het instituut voortdurend in financiële moeilijkheden. In 1819 besloot de gemeenteraad geen subsidies meer te verschaffen. Dirk Weijers nam het dappere besluit in zijn eentje door te gaan, hetgeen hij tot 1844 redelijk succesvol heeft volgehouden.⁷⁸ In dat jaar droeg hij het bedrijf over aan J.J. Hoogeboom die in 1862 een eind maakte aan de Halle van Manufactuur, zoals het toen heette.⁷⁹ Tien jaar daarvoor waren de vroede vaderen der gemeente overgegaan tot de stichting van het zoveelste werkhuis, de Stedelijke Werkinrichting, gevestigd in de Boerhaavezalen (thans deel van

Museum Boerhaave). Deze instelling heeft met redelijk succes van 1852 tot 1947 geprobeerd bedelaars en andere werklozen zinvolle arbeid te laten verrichten, zoals in de grondige studie van Jaap Moes, uitgegeven door de Dirk van Eck-Stichting in 1997, te lezen valt.

Conclusie

‘Mensen gingen niet dood van de honger’, aldus het *Leidsch Dagblad* in een artikel over de doctoraalscriptie van Peter Pot.⁸⁰ Dat is ongetwijfeld waar, maar dat belette velen niet door middel van bedelarij net boven het absolute bestaansminimum uit te komen. Niet iedereen was van deze overlevingsstrategie gediend. Wilde de gegoede burgerij eerlijke bedelaars nog wel eens wat toestoppen, van parasieten wilde men, met de Raad voorop, niets weten. Niet-ingezetenen werden opgepakt en de stad uitgeleid. Om werklozen een kans te geven, ontstond vanaf 1760 in de Republiek een groot aantal werkhuisen waarin werkwilligen en werkschuwen op bescheiden wijze de kost konden verdienen. Leiden is laat met dit loffelijke streven. Toen het concept in den lande al was achterhaald, kreeg de stad er alsnog een in 1796. En wat kreeg de stad terug van de in totaal f 8.750 die het in de loop der jaren in het Werkhuis gepompt had? In totaal werd er f 9.395-9-14 aan lonen en andere onkosten uitbetaald, welk bedrag toch maar mooi weer in de stedelijke economie teruggeploegd werd. Zo werd er gemiddeld rond de f 300 aan lonen per maand betaald. En uiteindelijk was er nog een batig saldo van f 281-10-4 over. Dit nog afgezien van een in de boekhouding van het Werkhuis geadministreerde injectie van f 4.000 die de stad in 1802 aan schout D.R. Wijckerheld Bisdom verstrekke om aan minvermogenden enig gereedschap te bezorgen; hiervoor werd onder meer voor f 2.659-14-0 aan kaarden, f 639-7-0 aan ‘draaywerken’ en het nodige aan borstels, schietspoelen en wolkommen besteed.

De regenten die leiding gaven aan dit werkhuis waren meestal van goede wil maar nauwelijks ter zake kundig en hadden gezien de ervaring die sommigen van hen hadden met andere instellingen, moeten weten dat er ook in de achttiende en negentiende eeuw een flinke groep zorgmijders was. Dat zij met vallen en opstaan het werk dertien jaar hebben volgehouden, strekt hen alleen maar tot eer.

Noten

- 1 Zie hierover onder andere: G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994); G.P.M. Pot, 'De onderkant van de Leidse samenleving, 1750-1854', *Twaalfde Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, 63-95; H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, (Hilversum 1985); 'Dynamiek en stagnatie in de Republiek. Vroegmoderne overlevingsstrategieën', *Leidschrift nummer 2* (2008).
- RAL, Oud Rechterlijk Archief, inv. nr. 8, *Vonnisboek van bedelaars, 1611-1613*. Achterin lijsten van opgebrachte bedelaars, 1718-1771. Betreft ondervragingen door gecommiteerden van het gerecht, waarop straf of vrijlating volgt.
- 2 Pot, *Arm Leiden*, 236.
- 3 Ibidem, 238.
- 4 *Leidsch Dagblad*, 3 oktoberbijlage 1974, 13.
- 5 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* ('s-Gravenhage 1918) Deel IV, 203.
- 6 Pot, *Arm Leiden*, 240.
- 7 Ibidem.
- 8 H.M. van den Heuvel, *De criminele vonnisboeken van Leiden, 1533-1811* (Leiden 1978) 413 en 410.
- 9 Pot, *Arm Leiden*, 240.
- 10 Ibidem.
- 11 Van den Heuvel, *Criminele vonnisboeken*, 415.
- 12 H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders, 1760-1795. Een mentaliteitsgeschiedenis* ('s-Gravenhage 1977).
- 13 Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 134.
- 14 Zie onder andere: M.H.D. van Leeuwen en F. Smits, 'Bedeling en arbeidsmarkt in Amsterdam in de eerste helft van de 19e eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 13 (1987), 431-457; M.H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam ca. 1800-1850* (Zwolle 1992).
- 15 R.C.J. van Maanen, *Stadsarchief van Leiden 1574-1816* (Leiden 1986) 419; (archief-

- nummer 0501A, voortaan: SA II). Het request bevindt zich in het archief van de (gilden en) rederijkers, inv.nr. 1490.
- 16 Pot, *Arm Leiden*, 241.
- 17 SA II, inv.nr. 6323. Mogelijk is dit stuk nooit verder gekomen dan het bureau van de stadssecretaris, dus niet besproken in de vergadering van de Burgemeesteren, van Die van den Gerechte, of zelfs de vroedschap, of op welke andere wijze ook de publiciteit gehaald hebben. De schrijver hoeft niet noodzakelijkerwijs een lid van de vroedschap te zijn geweest.
- 18 P.J.M. de Baar, 'Blokhuys aan Vliet, gevangenis voor weesjongens', *Leidsch Dagblad*, 17-12-1990.
Zie ook: S.W.M.A. den Haan, *Inventaris van het Archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuys te Leiden 1334-1979* (Leiden 1990) inv. nr. 532.
- 19 Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 52.
- 20 Ibidem.
- 21 D. Dickson, *Arctic Ireland* (Belfast 1998, tweede druk), 72.
- 22 J. Bierens de Haan, *Van Oeconomische Tak tot Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel 1777-1952* (Haarlem 1952).
- 23 Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 22.
- 24 Ibidem.
- 25 Ibidem.
- 26 Ibidem.
- 27 R.C.J. van Maanen, 'Boudewijn van Rees, een vergeten secretaris', *Leids Jaarboekje* 78, 1986, 77-102.
- 28 RAL, Archief van de Regenten van het Werkhuis. Archiefnummer 0010, kleine inventarissen 10. Voortaan geciteerd als ARW.
- 29 ARW inv.nr. 1, *Notulenboek*, ongenummerde pagina.
- 30 C. Smit, *Ondernemers en Geleerden. Leiden 1778-2003* (Leiden 2003) 20-21.
- 31 Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, IV, 63-64; er waren overigens meerdere personen met die naam. Jan Senechal verdween al in mei 1796 als opzichter; hij werd opgevolgd door Abraham Stakenburg, die rond 1 juli 1799 vervangen werd door Anthony Rigtters, die tot het einde toe zou blijven.
- 32 Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 59.
- 33 RAL, ARW, inv. nr. 1, *Notulenboek*, 17-2-1796.
- 34 Ibidem, 23-2-1796.
- 35 Ibidem, 24-2-1796; Hendrik Broekhoff, spinner, 14 jaar oud, werd wegens diefstal van een kalf, samen met een maatje van hem, op 30 oktober 1801 veroordeeld tot geseling en een jaar tuchthuis. Als recidivist werd hij op 11 februari 1803 wegens diefstallen, waarvan één met braak, veroordeeld tot geseling, brandmerking, tien jaar tuchthuis en daarna twintig jaar verbanning uit Holland. Nog tijdens zijn gevangenschap (?) werd hij op 25 maart 1806 wegens onbehoorlijke taal en gedrag veroordeeld tot drie weken hechtenis op water en brood. Wegens overtreding van de hem opgeleg-

de verbanning van 1803 en gepleegde diefstallen werd hij op 14 juli 1809, inmiddels 24 jaar oud, veroordeeld tot geseling, brandmerking en twintig jaar verbanning uit Holland; een tuchthuisstraf hielp kennelijk totaal niet.

36 Ibidem, 2-3-1796.

37 Smit, *Ondernemers en Geleerden*, 57-71. Zie ook: J.K.S. Moes, 'Het uitgavenpatroon van een Leids gemeenteraadslid in de 19e eeuw: Jan van Heukelom (1813-1886). Een bijdrage aan de geschiedschrijving van Leidse elites', *Veertiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, 15-57.

Zie ook: E.H. de Jong, *Uit het laken in de toga. De familie Van Heukelom in Leiden (ca. 1690-1900)*, *Leids Jaarboekje* 90 (1998) 58-91.

38 RAL, ARW, inv.nr. 1, *Notulenboek*, 20-3-1796.

39 Ibidem, 29-3-1796.

40 Ibidem, 19-4-1796.

41 Ibidem.

42 Ibidem, 26-4-1796.

43 Ibidem, 27-7-1796.

44 Ibidem, 27-9-1796.

45 Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 24.

46 RAL, ARW, inv.nr. 1, *Notulenboek*, 24-11-1796.

47 Ibidem.

48 Voor kaarden en kaardplanken: E. de Baan, *Goed Garen. Termen en begrippen van de textielnijverheid uit heden en verleden*, (Rijswijk/Leiden 1994), 29-31.

49 Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 22.

50 RAL, ARW, inv.nr. 1, *Notulenboek*, 3-1-1797. Mr. Abraham Jacques la Pierre was brouwer op de Oude Vest en lid van het stadsbestuur.

51 RAL, ARW, inv.nr. 6, *Uitgavenboek*; nette rekeningen van de regenten van het Werkhuis bevinden zich ook in SA II, inv.nr. 8996.

52 RAL, ARW, inv.nr. 1, *Notulenboek*, 4-4-1797.

53 Ibidem, 18-4-1797. In het notulenboek staat abusievelijk 18-5-1797. Deze man zou een slechte toekomst tegemoet gaan. Aldert (ook wel eens Albert) Deyster (Deijster, Duyster, etcetera), geboren in Leiden, kaarder, werd op 8 juni 1806, 56 jaar oud, wegens bedelarij en slecht gedrag veroordeeld tot drie jaar tuchthuis. Vermoedelijk duurden in het gevangeniswezen de jaren wat korter, want al op 28 maart 1808 werd hij wegens bedelarij veroordeeld tot veertien dagen hechtenis op water en brood. Amper was dit voorbij of op 12 mei 1808 werd hij, toen vermeld als 61 jaar oud en spinner, wegens bedelarij en wederspanningheid voor zes jaar naar het tuchthuis gestuurd. Dit werd later met twee jaar verminderd, maar toen in 1811 de nieuwe Franse autoriteiten wilden weten of sommige personen in het tuchthuis niet vrijgelaten zouden kunnen worden om wat kosten te besparen, vermeldde het Leidse gemeentebestuur dat Albert Duister, 65 jaar, geboren te Leiden, veroordeeld tot zes jaar tuchthuis, een 'mendant de profession et opportun' (een beroepsbedelaar en lastpost) was.

- SA II , inv.nr. 657, D2, bijlagen 283 en 313.
- 54 Ibidem, 25-7-1797.
- 55 Ibidem, 10-8-1797.
- 56 Ibidem, 5-9-1797.
- 57 RAL, ARW, inv.nr. 4, *Namenboek*. Susanna de la Rie, ook wel Susanna de Larie of Santje Triep, spinster, werd op 13 april 1802, toen 57 jaar, wegens diefstal van textiel uit de winkel van Beuzemaker veroordeeld tot vier jaar verbanning uit Leiden en Rijnland. Al op 17 juli 1802 werd zij, toen vermeld als 59 jaar oud, wegens overtreding van haar verbanning veroordeeld tot tien jaar verbanning uit heel Holland. Al op 30 juli van dat jaar stond zij opnieuw terecht wegens diefstal en overtreding van de verbanning; de straf werd geseling. Amper veertien dagen later, op 17 augustus, kreeg zij wegens overtreding van de verbanning zes jaar tuchthuis. Dat werd wegens slecht gedrag op 25 juli 1808 nog eens met drie jaar strafverhoging verlengd.
- 58 A. Frijns, 'Leugenaarster en Soldatenhoer. Misdragingen en bestraffing van Leidse wezen in de tweede helft van de 18e eeuw' in: C. de Graaf en A. Netiv (red.), *Erudiete overpeinzingen. Bijdragen over de stad en zijn omgeving bij het afscheid van Rudi van Maanen*, (Leiden 2006) 60-65.
- 59 RAL, ARW, inv.nr. 1, *Notulenboek*, 11-7-1797.
- 60 Ibidem, 26-7-1797.
- 61 Ibidem, 10-8-1797.
- 62 Ibidem, 24-8-1797.
- 63 P. Orgaar en J. van Schaik, 'De opkomst en val van Karel de Pecker Pieterszoon' in: Graaf en Netiv (red.), *Erudiete overpeinzingen*, 168-170. Zie ook: Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, IV, 28, noot 2.
- 64 RAL, ARW inv.nr. 1, *Notulenboek*, 17-10-1797.
- 65 Ibidem, 22-12-1797.
- 66 Ibidem, 24-10-1797.
- 67 Ibidem, 16-3-1798.
- 68 Ibidem, 29-3-1798.
- 69 Ibidem, 11-5-1798.
- 70 C. Smit, 'Fabriekskinderen. Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de 19e eeuw', *Textielhistorische Bijdragen* 36 (1996) 96, noot 67.
- 71 RAL, SA II, inv.nr. 2125, nummer 3.
- 72 J.K.S. Moes, *Van bedelstaft tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795*, (Leiden 1997) 20.
- 73 Voor een duidelijk overzicht: A. Soeteman, *150 jaar sociale zorg in Vlaardingen*, (Zuid-Hollandse Studiën 10, Voorburg 1962), 37-43.
- 74 RAL, Ikleine inventarissen 5, digitaal toegangsnummer 0005
- 75 Ibidem, inv.nr. 1.
- 76 Ibidem.
- 77 Frank van Deijk, 'Breien voor het leger. De Leidenaar Dirk Weijers (1784-1857) en

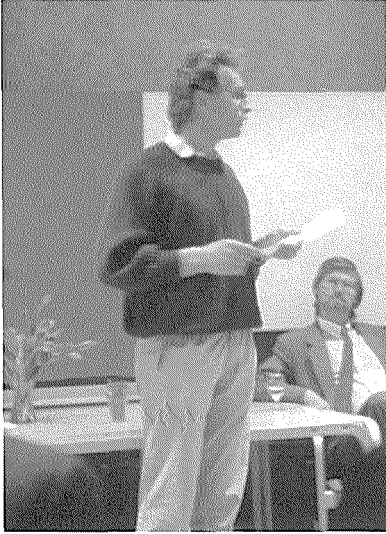
zijn geprivatiseerde werkverschaffing aan minvermogenden', *Veertiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2002) 61.

78 Ibidem, 85.

79 Ibidem, 85-86.

80 *Leidsch Dagblad*, 4-7-1987.

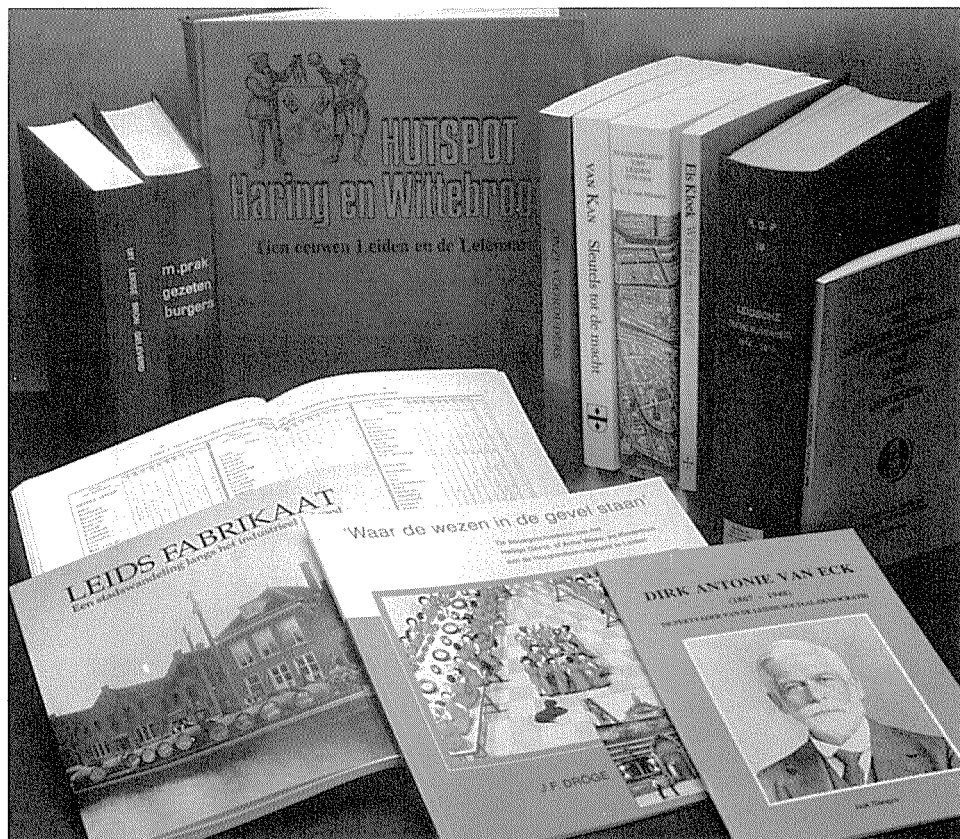
Eerste lustrum (1987-1992)

De voordracht van Jaak Slangen over 'Dirk Antonie van Eck, peetvader van de Leidse sociaal-democratie' tijdens de oprichtingsbijeenkomst van de Dirk van Eck-Stichting in het Gulden Vlies op vrijdag 1 mei 1987. Rechts van de spreker zit Dick Wortel, nóg een man van het eerste uur.

Deelnemers aan de congresdag *Stof uit Leids verleden* op 2 juni 1989. Op de foto: J. van Bodegraven, A.J. Brand, H.D. Tjalsma, B. van Ast, S. Groenewegen, P.H.H. Vries, A.L. van Schelven, H. de Vries [†1999], J.K.S. Moes, G.C. Quispel, E.M. Kloek, E.T. van der Vlist, B.M.A. de Vries [foto: Jan Lagas].

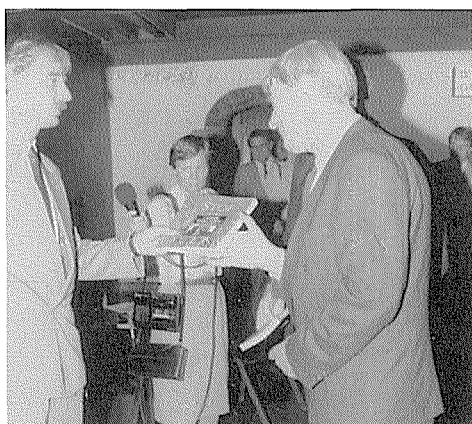
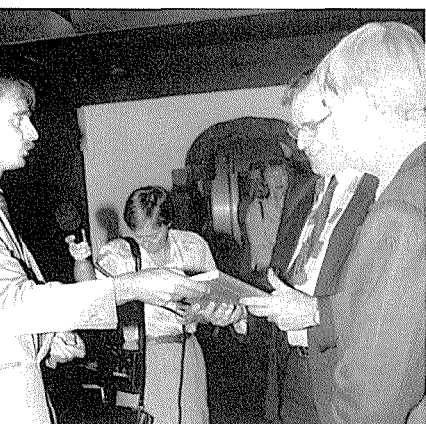
De oogst aan Leidse publicaties eind jaren tachtig en anno 1990 [foto: J. Lagas].

Rechterpagina

Linksboven: De presentatie van het *Stof uit het Leids verleden. Zeven eeuwen textiel-nijverheid* in het Stedelijk Museum De Lakenhal op 1 juli 1991. Overhandiging van het eerste exemplaar aan burgemeester mr. C.H. Goekoop door voorzitter Jaap Moes. [foto: J. Lagas]

Rechtsboven: Overhandiging van het tweede exemplaar aan prof. dr. P.J.F. Obbema van de Vereniging Oud Leiden [foto: Jan Lagas].

Onder vlnr: Theo Schelhaas, prof. H. de Vries († 1999), Jaap Moes, Wim Dolman (†1992), burgemeester Goekoop, prof. Obbema.

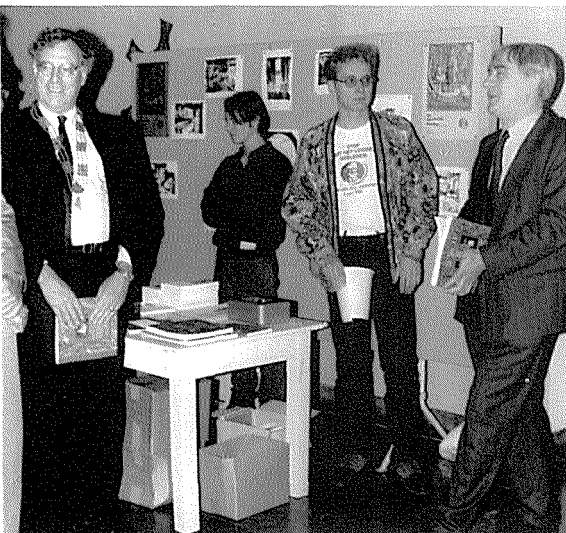
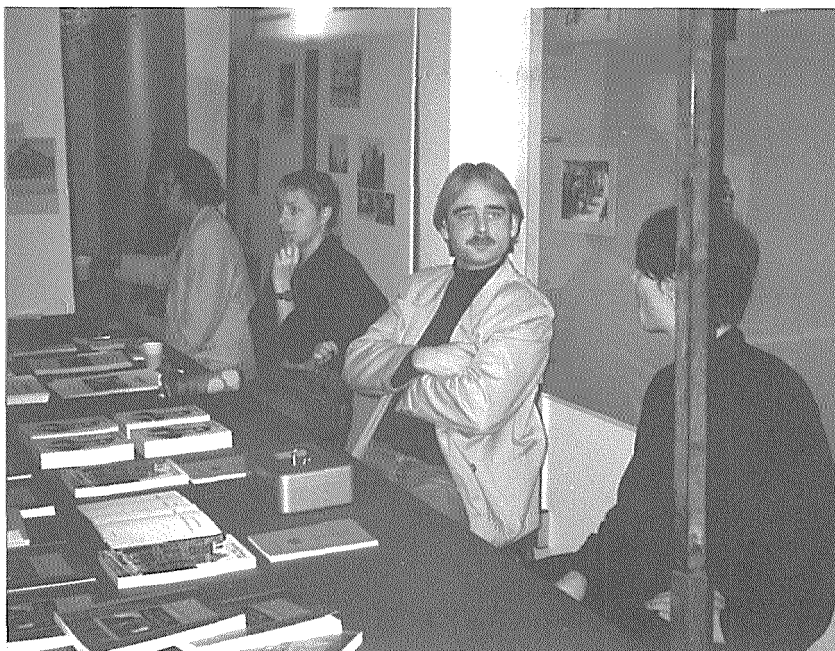

Gerard en Ria de Graaff-van Wingen van Grafaria met tussen hen in Kees Thomassen, op de receptie na de presentatie van het *Stofboek* op 1 juli 1991 [foto: Jan Lagas].

Cor Smit op de receptie t.g.v. de presentatie van het *Stofboek* op 1 juli 1991 in De Lakenhal [foto: Jan Lagas].

Verkoop van publicaties van de Dirk van Eck-Stichting op de open dag van het Gemeentearchief in 1991 [foto: Jan Lagas].

Jaap Moes, burgemeester Goekoop, Ed van der Mlist, Jaak Slangen en prof. Obbema op de receptie na de presentatie van het *Stofboek* op 1 juli 1991 in De Lakenhal [foto: J. Lagas].

Enkele stalen van de firma Zaalberg, in 1991 door J.H. Rubingh geschonken aan de Dirk van Eck-Stichting [foto: Jan Lagas].

Lezing van Marjan Schwegman over 'het interview als historische bron' op de studiedag 'Stadsbeeld in beweging' in het Leidse Volkshuis op 16 mei 1992 [foto: Jan Lagas].

Verkoop van publicaties van de Dirk van Eck-Stichting op de Uitdag in de Pieterskerk op 12 september 1991
[foto: Jan Lagas].

Informeel overleg tussen Kees Walle en Jaap Moes, twee organisatoren van de studiedag 'Stadsbeeld in Beweging' op 16 mei 1992 in het Leidse Volkshuis
[foto: Jan Lagas].

De presentatie van de *Catalogus Leids Audiovisueel Archief 1992* en de studiedag 'Stadsbeeld in beweging' in het Leidse Volkshuis op 16 mei 1992. Op de foto: Jaap Moes, Anjo Roos, Ed van der Vlist, Marjolein Zaal, Wim Dolman [†1992], Rutger Mazel, Jaak Slangen en Kees Walle [foto: Jan Lagas].

Omslag programmaboekje 'Stadsbeeld in beweging'.

Kinderopvang bij De Heyder in 1885

■ N de tijd waarin wij leven is kinderopvang een heet politiek hangijzer. Sinds een steeds groter deel van de gehuwde vrouwen ook buitenshuis is gaan werken, is de zorg voor hun kinderen een maatschappelijk probleem geworden. In de jaren vijftig en zestig, toen betaalde arbeid van vrouwen vooral iets was voor ongehuwde meisjes en ouwe vrijsters, hoefde men zich geen zorgen te maken over de vraag wie er voor de kinderen zorgde. Een beetje generaliserend gezegd zorgde pa ervoor dat er geld binnenkwam en zorgde ma ervoor dat pa en de kinderen in een schoon huis hun eten kregen opgediend. In sommige buurten kwam het dan nog wel voor dat die moeders in het seizoen thuiswerk deden en een enkeling maakte ook bij een ander de boel schoon, maar buitenshuis werken was tamelijk uitzonderlijk. Dat kwam ook doordat de wetgeving er sinds de crisis van de jaren dertig op was gericht dat gehuwde vrouwen niet met mannen op de arbeidsmarkt konden concurreren. Zo hoefden vrouwen die bij de overheid werkten op de dag na hun huwelijk niet meer bij hun werkgever terug te komen. Deze situatie is in de maatschappelijke ontwikkeling een tamelijk kortdurende en uitzonderlijke geweest.

In eerdere afleveringen van dit Jaarboek schreef Cor Smit uitgebreid over de arbeid van Leidse arbeidersvrouwen.¹ De aanleiding om een nieuw artikel over de fabrieksarbeid van Leidse vrouwen eind negentiende eeuw te schrijven, is niet het geven van kritiek op zijn artikelen. De aanleiding is de vondst van een bijzondere bron in het Regionaal Archief Leiden (RAL). Toen ik onderzoek deed naar de levenslopen van arbeiders die tijdens een staking in 1914 bij de Leidsche Katoenmaatschappij (LKM) staker of niet-staker waren,² viel mijn oog op een bijzondere lijst die aanwezig is in het archief van De

Heyder, de voorloper van de LKM. Op die lijst van 15 april 1885 stonden de namen van 37 vrouwelijke arbeidsters uit de fabriek. Volgens Cor Smit werkten er in de tweede helft van de negentiende eeuw ongeveer veertig vrouwen bij De Heyder. Van die vrouwen waren de meesten volwassen en getrouwd.³ De gevonden lijst lijkt goed te passen in dit beeld. Van de 37 vrouwen waren er volgens een aantekening op genoemde lijst slechts vier ongetrouwd. Verder hadden ze op drie na kinderen en van één vrouw was de huwelijks staat onbekend. Wat de lijst echter vooral zo interessant maakt, is dat er op staat aangetekend wie er tijdens werktijd voor hun kinderen zorgde. En wat die opvang kostte. Het is een korte lijst, maar toch veelzeggend. Laten we echter voor we die lijst verder onderzoeken eerst eens bekijken wat voor bedrijf De Heyder was.

De Heyder, een korte geschiedenis

In tegenstelling tot een aantal andere bedrijven is De Heyder nooit onderwerp geweest van uitgebreide geschiedschrijving of een bedrijfs geschiedenis. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat hoewel het bedrijf rond 1890 een van de grootste fabrieken van Leiden was, het in 1932 zijn deuren moest sluiten als gevolg van de economische crisis van die tijd. De enige wetenschappelijke publicaties over de vroege geschiedenis van het bedrijf zijn een artikel van G. Verbong uit 1987 en de bijdrage van dezelfde auteur aan de *Geschiedenis van de Techniek in Nederland* uit 1993.⁴

Oorspronkelijk was De Heyder & Co. een Belgisch bedrijf. Opgericht in 1757 in Lier bij Antwerpen, verhuisde het in 1835, pas na de staatkundige scheiding tussen België en Nederland, naar het noorden, naar Leiden. In Nederland bestonden gunstige omstandigheden voor een katoendrukkerij omdat Nederland toen nog de kolonie Nederlandsch-Indië (grofweg het huidige Indonesië) bezat. De kolonie werd beschouwd als een exclusief eigendom en daarom was het mogelijk om vanuit het 'moederland' te bepalen hoe de economie daar was georganiseerd. De verscheping van 'katoentjes' was bijvoorbeeld voor Nederlandse exporteurs gunstig geregeld door de hoge invoerheffingen die buitenlandse producenten in 'onze Oost' moesten betalen.

Het Leidse gemeentebestuur was daarbij heel blij met de mogelijke komst

van het bedrijf. Leiden was namelijk, zoals wel meer Nederlandse steden, economisch in verval vergeleken met de Gouden Eeuw. Een nieuwe economische impuls was van harte welkom. Het gemeentebestuur stelde daarom de grond, waar het bedrijf op zou worden gevestigd, gratis ter beschikking. De belangrijkste reden dat de overheid zulke gunstige voorwaarden stelde voor de productie en verschepping van gedrukt katoen was dat fabrieksproductie werd gezien als een goed middel tegen de wijdverbreide werkloosheid en armoede in Nederland. Heel veel mensen leefden al generaties van de bedeling en om dit een halt toe te roepen, moesten ze aan het werk worden gezet. Zo luidde al tientallen jaren de overheersende opvatting binnen de gemeente.

Overheidssteun voor bedrijven maakt het mogelijk dat die bedrijven tegen gunstige voorwaarden de strijd met hun concurrenten aan kunnen. Die steun is dubbel aantrekkelijk als door hoge werkloosheid de arbeid ook nog eens goedkoop is. Dat lijkt te mooi om waar te zijn voor de betrokken bedrijven en het vaderland. Overheidssteun en lage lonen hebben echter ook een negatief bijeffect; iets dat ook tegenwoordig nog wel eens wordt vergeten. Overheidsingrijpen stimuleert mensen bijvoorbeeld om aan het werk te gaan (desnoods met een beetje dwang) en lage lonen de ondernemers om ze aan te nemen. Maar goedkope arbeid haalt bij diezelfde ondernemers ook de stimulans weg om productiever te werken. Waarom zou hij investeren in moderne technieken als de arbeid goedkoop is en – zoals het geval was bij de katoenproductie midden negentiende eeuw voor ons Indië – de afname ook nog eens wordt bevoordeeld door protectionistische maatregelen? De werkloze paupers werden aan het werk gezet, maar sommige ondernemers zagen hierin een excuus om zelf op hun lauweren te gaan rusten. De oorspronkelijke eigenaar-directeur van De Heyder weigerde op het eind zelfs om nog in de zaak te investeren, maar hij nam wel de volledige jaarlijkse winst op voor privé-gebruik. Omdat de gunstige regelingen voor de Nederlandse producenten die naar Indië exporteerden na de eerste tien jaar verslechterden, nam de bedrijfswinst in de jaren veertig snel af. In 1846 werkten er nog maar ongeveer 30 arbeiders bij De Heyder en het overlijden van de bedrijfsleider was voor de eigenaar zelfs reden om de zaak te sluiten.

De Heyder & Co. was zo in tien jaar tijd veranderd van een technisch vooruitstrevend bedrijf in een onderneming met een achterstand op de con-

currentie. Twee wel ondernemende types, de Duitser Heinrich Driessen en zijn Nederlandse zwager Ignatius van Wensen, namen vervolgens in 1846 het failliete bedrijf over en zorgden voor een frisse herstart.⁵ Ze kochten nieuwe machines en haalden de achterstand op de concurrentie in. De Heyder ontwikkelde zich voorspoedig in de jaren die volgden. Die voorspoed was zo groot dat een grote brand in 1861 niet het eind van het bedrijf betekende; de zaak kon deze tegenslag blijkbaar goed opvangen. De jaren zeventig en tachtig verliepen door de slechte conjunctuur minder voorspoedig. Dramatisch slecht ging het echter zeker niet, want het gemiddelde bedrijfsrendement over de jaren 1875-1884 bedroeg 9,4 procent. Daarentegen was 1885 een jaar dat De Heyder verlies leed. Ook nam in de loop van de twee genoemde decennia het personeelsbestand weer af van ongeveer 700 naar rond de 240.

Nadat de Driessens eerst Van Wensen uitkochten, veranderden ze de bedrijfsnaam in 1887 in NV Leidsche Katoenmaatschappij v/h De Heyder & Co. (LKM). De belangrijkste onderdelen van het bedrijf waren een weverij en de drukkerij, nadat de spinnerij was afgestoten. Na de omzetting in een NV ging het in de jaren negentig op de golf van een verbeterde conjunctuur weer stukken beter met het bedrijf. In 1897 werd de vennootschap echter wederom gedwongen tot modernisering; en weer nadat een brand de fabriek vrijwel volledig in de as legde. Deze brand levert voor de moderne historicus van arbeidsomstandigheden een mooie bron op. Omdat het bedrijf besloot om het vaste personeel in ieder geval gedeeltelijk door te betalen, legde men een lijst aan van de 'arbeiders en hun weekloon in de laatste volle week vóór de brand in juni 1897'. Op die lijst staan 354 namen en ze levert inzicht in het verdiende weekloon van die mensen, hun namen en hun adres. Helaas is het geslacht van de arbeiders niet met zekerheid te achterhalen. De ene keer staan er bij een achternaam slechts de initialen en een andere keer de voornaam. Het lijkt er op dat in tegenstelling tot de mannen, de vrouwen telkens bij hun voornaam worden genoemd. Met een slag om de arm kunnen we uit het overzicht concluderen dat er in juni 1897 354 arbeiders bij de LKM in vaste dienst waren; 253 mannen en 101 vrouwen. Dat zijn er dus wel ruim twee keer zo veel als de eerder genoemde veertig. Daaruit blijkt het gevaar van het werken met gemiddelden over een langere periode. Zelfs als de uitspraak dat er gemiddeld in de tweede helft van de negentiende eeuw veertig vrouwen bij

De katoendrukkerij van de Leidsche
Katoenmaatschappij aan de Herengracht
(RAL).

De Heyder-LKM werkten waar is, dan kan het door de economische conjunctuurbeweging betekenen dat er soms ruim honderd en in andere jaren slechts twintig aan de slag waren.

De investeringen die het bedrijf na de brand van 1897 deed om de gevolgen van die brand te boven te komen, betaalden zich helaas nauwelijks terug. Dit was vooral het gevolg van de felle Japanse concurrentie die vooral na de Eerste Wereldoorlog 'ons Indië' overspoelde met goedkope katoentjes. Toen daar de crisis van 1929 nog eens overheen kwam, restte niets anders dan een beëindiging van de werkzaamheden. In 1932 sloot de LKM zoals gezegd de deuren.

Het werk bij De Heyder

De Heyder, en zijn opvolger de LKM, was vooral een katoendrukkerij, hoewel er ook werd geweven. In een katoendrukkerij worden, de naam zegt het al, katoenen stoffen bedrukt. Dit bedrukken van katoenen stoffen werd al sinds de middeleeuwen gedaan. In die tijd was het drukwerk natuurlijk nog volle-

dig handwerk. De drukker gebruikte daarvoor een houten blok waarin een reliëf was uitgesneden. Het blok werd op een kussen met drukinkt gehouden en vervolgens op de stof gelegd. Door herhaaldelijk kloppen met een klophamer kwam vervolgens de afdruk van het reliëf op de stof terecht. De kracht van het kloppen en het precies op elkaar aansluiten van de diverse afdrukken om een grote afbeelding te drukken, maken het werk van de katoendrukker een bezigheid die kracht, grote nauwkeurigheid en ervaring vereiste. Een handdrukker kreeg de hulp van een kind – vaak zijn eigen – dat de drukinkt op het kussen uitsmeerde zodat het gelijkmatig op het blok terecht zou komen. Dit werk werd strijken genoemd en de kinderen derhalve strijkers. De drukkers waren meestal mannen, maar voor het lichtere werk met kleine drukblokken werden ook vrouwen aangenomen.

Al vroeg in de achttiende eeuw werden pogingen ondernomen om het werk te mechaniseren, want katoendrukken was arbeidsintensief en tamelijk duurbetaald. De twee systemen die uiteindelijk tot ontwikkeling kwamen, waren de Rouleau en de Perrotine. Bij de Rouleau werd het dessin vanaf een metalen drukrol op een rol met doek overgebracht. Dit principe lijkt tamelijk veel op het bedrukken van papier zoals we dat nu nog kennen. De andere methode was de Perrotine, waarbij drukblokken geheel gemechaniseerd in de drukpap werden gedrukt en op de stof geperst. De stof werd hierbij telkens een stuk opgeschoven. De Perrotine is later ontwikkeld dan de Rouleau maar had als voordeel dat de aanschaf van de machine goedkoper was. Ook kon de Perrotine worden gebruikt voor meerkleurendruk. Beide systemen hadden zo hun eigen voor- en nadelen en bleven dan ook lange tijd naast elkaar in gebruik. Hetzelfde geldt trouwens voor de handdruk. Handdrukkers werden daarnaast vaak ingezet als aanvulling op het machinewerk. De basis van een dessin was dan eerst machinaal aangebracht, waarna de handdrukkers de afwerking voor hun rekening namen.

Arbeidsverhoudingen

Als we willen weten hoe de verhoudingen waren tussen bedrijfsleiding en personeel, dan stuiten we meestal op het probleem dat daar in de negentiende eeuw niet veel over is vastgelegd. Soms kunnen we nog wel iets achterhalen over de lonen en de werktijd. Ook over het technische aspect van werken in

fabrieken uit die tijd is veel bekend. Informatie over dit soort zaken kunnen we vaak ontleen aan nog bestaande loonboeken uit fabrieken.⁶ Ook bestaat er verspreide informatie die is neergelegd in jaarverslagen van de Kamer van Koophandel of Gemeenteverslagen. Minder informatie is vastgelegd over de geestelijke weerslag van die concrete feiten in de hoofden van handarbeiders. Hoe ervoeren de mensen de omstandigheden, hoe keken ze aan tegen degenen die in de economische hiërarchie boven hen waren gesteld en hoe gingen ze met elkaar om? Zomaar een paar vragen die moeilijk te beantwoorden zijn. Gelukkig bestaat er een grote bron waarin de gewone man en vrouw aan het woord komen. Ik doel hier uiteraard op de parlementaire enquête van 1890 naar de arbeidsomstandigheden in fabrieken en werkplaatsen.⁷ De commissieleden spraken, toen zij Leiden aandeden, ook met een aantal arbeiders van de LKM. Het is mogelijk om op grond van die gesprekken enig inzicht te krijgen in de gedachtewereld van de arbeiders. Wel dienen we ons te realiseren dat er sprake was van zeer ongelijke verhoudingen. Ineens zaten daar arbeiders aan wie normaal niet veel werd gevraagd tegenover leden van de maatschappelijke elite. Het is niet gewaagd te veronderstellen dat menig arbeider bevreesd was dat al te openhartige uitspraken wel eens tegen hem konden worden gebruikt. En als we ons dan ook realiseren dat volgens auteur J.C. Visser vooral Felix Driessen een echte negentiende-eeuwse liberaal was. Zo een van 'hij was de baas, de arbeiders mochten blij zijn, dat ze werk hadden, en verder moesten ze hun mond houden, en zeker hadden zij geen recht om eisen te stellen'.⁸ Met een dergelijke baas kunnen we verwachten dat zijn arbeiders zich in het openbaar niet al te kritisch uitlaten. Overigens voorkwam deze houding van Driessen niet dat hij tegelijk een sociale instelling kon hebben. Een andere aardige bron in het archief van de LKM waaruit dit blijkt, is een aantekeningenboekje waarin is bijgehouden hoeveel individuen en bedrijven stortten in een fonds om de door de brand van 1897 werkloos geworden arbeiders te ondersteunen. Directeur Felix Driessen prijkt met een bijdrage van f 10.000 ruim bovenaan, maar ook de andere aandeelhouders gaven gul. Ze waren blijkbaar bereid om op paternalistische manier voor hun arbeiders te zorgen, maar wel op hun voorwaarden.

Deze brand was ook voor anderen aanleiding om sociale initiatieven te ontplooiën. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de bijzondere werkverschaffing voor de nu werkloze fabrieksarbeidsters die Emilie Knapert organiseerde.⁹

Laten we eens kijken wat de arbeiders van de LKM te melden hadden over de arbeidsomstandigheden en dan, met het oog op het hoofdonderwerp van dit artikel, vooral over de arbeid van vrouwen en hoe zij omgingen met hun kinderen. De commissie sprak met vier mensen die bij de LKM werkten: Christinus Opdam (35 jaar, handdrukker), Cecilia Booms (28 jaar, drukster), Franciscus Faes (36 jaar, meesterknecht op de drukkerij) en Pieter Johannes Verplanke, een 38-jarige wever. We zullen ons hier vooral beperken tot wat deze vier arbeiders vertelden over vrouwenarbeid en de kinderopvang. Verplanke werkte op stuk aan vier getouwen waarbij hij werd geholpen door zijn dochtertje en een zoon. Ieder voor f 2 per week, terwijl hij zelf gemiddeld ongeveer f 6,30 per week verdiende. Daar kwam dan over de acht weken waarover Verplanke gegevens verschaftte een premie bij van f 4,03 of tien procent over iedere week dat hij meer dan f 6 verdiende. Het uiteindelijke gemiddelde weekloon bedroeg dus f 6,87, vermeerderd met f 4 voor de kinderen, totaal f 10,87. Volgens Verplanke waren er ook gehuwde vrouwen in de weverij die evenals hij op vier getouwen werkten. Hij vond dat 'onbillijk' omdat dan man en vrouw samen met een dubbel weekloon naar huis gingen.

Volgens Faes, de meesterknecht van de drukkerij, was het feit dat er vrouwen werkten vooral 'een geldquaestie'. Drukkers verdienden volgens hem gemiddeld f 12 en de druksters gingen in doorsnee met f 5 naar huis. Hoe dwingend de noodzaak om te werken voor veel vrouwen was, illustreerde Faes aan de hand van 'vrouw Rietmeijer'. Hoogzwangere vrouwen mochten niet doorwerken en werden zo ongeveer vijf tot zes weken voor de bevalling van de fabriek geweerd, 'maar zij willen soms niet wegblijven. Verleden week nog heb ik er eene als 't ware moeten weggagen; een paar dagen later was zij bevalen.' (Vraag 1954).

De commissie vroeg nog door over de gehuwde vrouwen op de drukkerij. Zij hebben toch een huishouden te bestieren en dat zal niet meevallen met een werkdag van 11 uur.

1988. V. Zou het niet gaan, om de vrouwen, in het belang van het gezin, dagelijks vroeg naar huis te laten vertrekken?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter. In de eerste plaats met het oog op hare verdiensten, en bovendien geeft dat dikwijls uitscheiden aanleiding tot slecht werk.

1989 V. Wordt hier het belang van het huisgezin ondergeschikt gemaakt aan dat van den arbeid?

A. Ja.

1990. V. Heb ik u goed begrepen, dat, ten gevolge van den korten rusttijd, gezinnen van gehuwde arbeidsters menigmaal in de week geen warm eten bekomen?

A. Ja.

Christinus Opdam was van mening dat vrouwen beter niet konden werken:

1819. V. Zijn er ook drukkers, wier vrouwen werken?

A. Jawel, maar deze konden, naar ik meen, best tehuis zijn bij de kinderen en niet op de fabriek.

1820. V. Er zijn er dus, die enkel werken om het tehuis wat breeder te hebben, en niet uit nood?

A. Zeker, want een handdrukker behoeft zijne vrouw niet te laten werken. Mijne vrouw werkt ook niet.

Ook hoopte Opdam dat zijn zes kinderen niet in de fabriek terecht kwamen 'omdat het fatsoenlijker is in een ambacht of dienst.'

Wat vond de enige vrouw in het gezelschap er eigenlijk van? Cecilia Booms werkte naar eigen zeggen al vanaf haar twaalfde of dertiende jaar voor de Katoenmaatschappij. Op haar personeelskaart staat overigens dat ze al op de leeftijd van zeven jaar in dienst van De Heyder is gekomen; een aanmerkelijk verschil. Voor een gewone arbeidersvrouw heeft Booms het nog ver geschopt. Weliswaar niet bij leven, maar haar antwoorden voor de enquêtecommissie brachten twee historici er in 1985 toe haar leven model te laten staan voor het leven van Leidse arbeidersvrouwen rond 1900.¹⁰ De verdiensten van Cecilia Booms waren gemiddeld *f* 4 tot *f* 6 per week, nooit meer. Haar man, een melkloper voor de heer Spruijt, verdiende geregeld minder dan *f* 6 in de week. Toen deze Johannes Booms in 1892 weer bij de LKM in dienst trad, verdiende hij eerst 8,5 cent per uur en later een vast weekloon van *f* 6. Op de bij de brand van 1897 opgestelde lijst van personeelsleden en hun verdiensten staan beide echtelieden ook vermeld. Cecilia had die week *f* 8,61 verdiend, Johannes *f* 6,50. Nog steeds een bijzondere verhouding die mogelijk te maken heeft met het feit dat katoendrukken geschoold werk is en het werk aan de kalender, waar de katoenen stof wordt samengeperst om een betere structuur te krijgen, niet. Maar dit artikel gaat niet over de loonverschillen tussen man en vrouw, maar over vrouwenarbeid en kinderarbeid. Laten we ons daarom weer richten op de ondervraging van Cecilia:

Cecilia Booms op latere leeftijd (uit: *Cecilia Booms. Leiden rond 1900*).

1894. V. Gij moet dus wel op de fabriek werken?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, want wij hebben twee kinderen, een meisje van 6 en een van 3 jaren, en mijn man kan soms heele dagen niet uit melkverkoopen gaan.

1895. V. Waar zijn uwe kinderen, als gij op de fabriek werkt?

A. Wanneer ik om zes uur naar de fabriek ga, slapen zij nog. De vrouw, die in hetzelfde huis beneden woont, kleedt ze om zeven uur aan. Om acht uur kom ik tehuis om naar de kinderen te zien, zooals wij allen doen, en dan gaan zij naar de school bij de zusters. De oudste komt om half twaalf te huis, maar de jongste blijft den geheelen dag op school. Het kind blijft dan meest in den tuin spelen en krijgt dan daar zijn eten, somtijds ook wel van de zusters.

1896. V. Hebt gij 's middags tijd om uw potje te koken?

A. Ja, altijd; wij kunnen een half uur vroeger weg gaan, als wij er om vragen.

1897. V. Doet gij het wel?

A. In den regel wel.

1898. V. Kunt gij ook koken, als gij niet vroeger naar huis gaat?

A. Neen, dan doet de buurvrouw het; zij zet dan al vast de aardappelen op.

1899. V. En hebt gij na het eten nog tijd om op te ruimen en alles schoon te maken?

A. O ja, vroolijk.

1900. V. Gaan veel vrouwen om half twaalf weg?

A. Dat doen we zoo om beurten; maar wij mogen altijd gaan als wij het vragen, ook om op de markt een en ander te gaan koopen.

1901. V. Kunt gij dan zoo maar gaan en komen als ge wilt?

A. Neen, neen, dat moeten we altijd eerst vragen.

1902. V. In den namiddag komen de kinderen zeker vroeger thuis dan gij?

A. Ja, een half uur, en dan gaan ze naar de buurvrouw.

1903. V. Hebt gij het 's avonds knapjes druk in het huishouden?

A. Och neen.

1904. V. En hoe ging het, toen de kinderen heel klein waren?

A. Dan bleef ik thuis.

1905. V. Komt het toch veel voor, dat vrouwen naar de fabriek gaan, als ze kleine kinderen hebben?

A. Zelden, en als het gebeurt, gaan de kinderen naar grootmoeder.

1909. V. Hoeveel krijgt de buurvrouw van u voor de diensten, die zij bewijst?

A. 40 cents in de week, en mijne zuster 60 cents voor de wasch.

1910 V. En hebt gij tijd genoeg om de kleeren te verstellen?

A. Ja, dat doe ik altijd zelf.

En zo probeerden de mensen onder niet zo gemakkelijke omstandigheden iets van hun leven te maken. Cecilia Booms sprak ondanks het lage gezinsinkomen dat zij hadden toch erg luchthartig over werk en huishouden. Deed zij zo onder de indruk van de hoge heren tegenover haar of stond ze echt zo in het leven? We zullen het nooit weten, maar een feit is dat niet iedereen deze houding aannam. De negentiende eeuw is namelijk de tijd dat arbeiders in Nederland meer en meer niet akkoord gingen met de voorwaarden die hen door de patroons werden opgelegd. Ze richtten vakbonden op en gingen in staking. Alles om een beter bestaan te verwerven zonder afhankelijk te hoeven zijn van de goede bui van de baas. Ook in Leiden was dit het geval.

De eerste staking in de negentiende-eeuwse Leidse textielindustrie vond plaats bij De Heyder. In 1882 vonden vijf stakingen en een uitsluiting plaats, alle uitgebreid gedocumenteerd in het archief van De Heyder en uitvoerig beschreven door de eerdergenoemde Visser.¹¹ Ook voor dit jaar blijkt het aantal van veertig vrouwen dat bij het bedrijf zou werken een onderschatting te zijn van het werkelijke aantal. Aan de staking van 19 mei zouden 57 vrouwelijke drukkers hebben deelgenomen. Dat betreft dan nog slechts de drukkerij, maar hoeveel vrouwen werkten er op de weverij? Ik zal hier niet het hele verhaal van de stakingen herhalen. Er waren hoe dan ook bij De Heyder

vrouwen in dienst en die moesten als ze kinderen hadden, zien dat ze dezen onder werktijd onderdak brachten.

Vrouwenarbeid werd bij De Heyder als iets tamelijk normaal gezien. Aan een verslag dat de fabriek zelf maakte van de drukkersstakingen van 1882 ontleen ik het volgende citaat:

Zooveel mogelijk is ons streven verscheidene personen uit een gezin werk te verschaffen, en halen wij enkele voorbeelden aan van de verdiensten die behaald kunnen worden:

J. Beekman, drukker met zijn vrouw en zoon gemiddeld per week *f* 21,51

Houps, uurwerker met zijn vrouw en 2 dochters gemiddeld per week *f* 19,71

Swaak, wever met zijn vrouw gemiddeld per week *f* 18,905

Schoovers, wever met zijn 3 zoons en 2 dochters gemiddeld per week *f* 26,695

H. Wallaard, smid met zijn 2 zoons (wevers) en 1 meisje gemiddeld per week *f* 33,115¹²

Interessant aan dit lijstje is dat deze gezinnen aan het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw al behoorlijke inkomens verdienden. Minstens zo interessant is dat de eerste van het rijtje, en zijn naam zal niet toevallig door de opsteller van het overzicht zijn opgenomen, een van de stakingsleiders was. En niet alleen dat, maar zijn vrouw, Johanna Questroo, was een van de leidsters van een vrouwenstaking in 1882. Volgens een andere lijst waarop alle 150 stakers staan vermeld, verdiende Beekman zelf *f* 11,36. Questroo en hun zoon verdienden samen dus *f* 9,15, heel wat minder dan hun man en vader. Deze mensen staakten niet puur uit ellende, maar behoorden waarschijnlijk juist tot de arbeiders die het beter dan gemiddeld hadden. Of anders gezegd, ze hoefden niet rond te komen van de rond de *f* 10 per week die nogal eens worden genoemd als totaal van de weekuitgaven van een arbeidersgezin.¹³ Blijkbaar beheersten ze hun vak ook goed. Beekman kwam namelijk wel voor op het lijstje van mensen die na de staking van de directie niet meer hoefden terug te komen, maar in de kaartenbak van het personeel die ook in het archief van de LKM aanwezig is, treffen we deze Johannes Beekman nog steeds aan. Hij is in 1857 in dienst gekomen en in 1912 met pensioen gegaan. Hij was toen 74 jaar. Een aantekening op zijn personeelskaart geeft aan dat het de laatste jaren overigens niet zo fijn ging met Beekman:

22-9-1905 Klacht van zijn (2e) vrouw, die het niet met hem schijnt te kunnen vinden. Hij brengt slechts 3,- te huis en zegt dat hij zoo weinig verdient. Nagezien, blijkt, dat de man *f* 10,17 p. week gedurende de laatste 16 weken heeft verdiend.

Maar terugkomend op het lijstje gezinsinkomens kunnen we beweren dat de Driessens hele gezinnen in dienst wilden hebben. Blijkbaar vonden zij het normaal dat niet alleen de man voor het gezinsinkomen zorgde, maar ook de andere gezinsleden daaraan bijdroegen. Dat gegeven kunnen we ook uit andere informatie halen. Bijna de helft van het personeel in de katoen-industrie was vrouw in het laatste kwart van de negentiende eeuw.¹⁴ Dat percentage is gebaseerd op officiële cijfers. We mogen aannemen dat de vrouwen die – om een moderne term te gebruiken – wat bijschnabbelden niet in die statistieken zijn terug te vinden. Maar het gaat in dit artikel over de vrouwen die bij De Heyder werkten. Als deze vrouwen gehuwd waren en kinderen hadden, waar lieten zij die kinderen dan als zij zelf aan het werk waren? Als ze wat ouder waren, dan konden ze misschien alleen worden gelaten, ze gingen naar school of ze werkten zelf. Maar de allerjongsten, waar bleven die?

Waar lieten de vrouwen van De Heyder hun kinderen?

In de negentiende eeuw zien we de opkomst van diverse mogelijkheden voor arbeidersvrouwen om hun kinderen onder werktijd onder te brengen. Al in 1859 zou 57 procent van de kinderen tussen drie en zes al naar een vorm van kinderopvang zijn gegaan.¹⁵

Daarnaast ontstonden vanaf 1850, en ik volg Cor Smit hier verder in zijn beschrijving van de ontwikkelingen op het gebied van de kinderopvang, de bewaarscholen. Een type bestond voor de meer gegoeden en een type voor de armen en minvermogenden. In twintig jaar tijd ontstonden er in Leiden tien bewaarscholen, twee openbare en tien bijzondere. Vanuit de gemeentelijke overheid werd de kwaliteit van deze scholen vanaf midden jaren zestig in de gaten gehouden door de Commissie voor de Bewaarscholen. En in 1867 werd zelfs een Kweekschool voor Bewaarschoolhouderessen opgericht. Het in het leven roepen van een controlecommissie en een kweekschool geeft wel aan dat er goed over werd nagedacht hoe om te gaan met zulke kleine kinderen. Geen pakhuizen, maar zorg voor de opvoeding was het uitgangspunt.

Maar wie maakten gebruik van deze nieuwe voorziening? Brachten de vrouwen die in fabrieken werkten hun kinderen ook naar deze kinderopvang? Tijdens de parlementaire enquête van 1890 werd deze vraag ook gesteld aan de directrice van een van de bewaarscholen, Geertruida van der Waals.¹⁶ Zij

Zicht op de fabriek vanuit de Langestraat
(RAL).

deelde mee dat slechts vier tot vijf procent van de moeders een fabrieksarbeidster was. Terwijl de kosten toch niet hoog lagen, een dubbeltje per dag. Volgens haar vertrouwden de meeste fabrieksarbeidsters de scholen echter niet. Ze waren ervan overtuigd dat hun kinderen beter verzorgd zouden worden bij een buurvrouw of familielid. Dit feit wordt ook genoemd door Emilie Knappert als ze schrijft: 'Immers een vrouw die op de fabriek werkt, geeft haar jonge kinderen te bewaren aan een buurvrouw, welk factotum tevens wascht en de pot overhangt voor de afwezige huisvrouw.'

Statistische gegevens over het aantal kinderen dat bij familieleden werd ondergebracht en wat dat kostte, bestaan niet. Maar toen vond ik jaren geleden de lijst van De Heyder, die mij er nu toe brengt dit artikel te schrijven. Op die lijst is opgeschreven hoe op 15 april 1885 de situatie bij deze fabriek was (zie Tabel 1). Hoeveel kinderen hadden de betreffende moeders, hoe oud waren ze, wat kostte de opvang per week en wie paste er op?

In het archief van De Heyder heb ik geen aanwijzing gevonden voor de reden waarom de lijst is opgesteld. Het was economisch een van de mindere jaren

Tabel 1. Kinderopvang voor vrouwen van De Heyder, 1885

Naam	Opgaaf van kinderen	Ouderdom (in jaren)					Opgaaf van kosten	Namen dier met de oppassing belast zijn
As, van	4	8	6	2	0,8		1,25	buurvrouw
Bavelaar [Pleun]	[geen gegevens behalve de naam]							
Beer, de	2	3	1				1,00	moeder & huishouden
Boer, G. de [Griet]	1	0,3					1,00	moeder past op; niet getrouwd
Boer, J. de [Jans]	2	3	6				0,75	moeder past op
Boer, L. de [Leen]	1	2					1,50	vreemde vrouw past op & huishouden
Bolster	1	3					0	moeder in de kost, is weduwe
Bon	1	1						ongetrouwd bij haar moeder in de kost
Bon, M. [Mie]	1	2					0,75	moeder past op
Boom, J. [Jans]	1	0,67					1,25	is bij haar moeder in huis
Bouman	1	5					0,75	moeder
Burg, G. v.d.	0						0,60	moeder past op
Burg, M. v.d. [Mie]	3	3	5	8			1,75	tante past op
Dissel, B. [Bet]	1	15					0,80	naaste buurvrouw past op
Engelbrecht, K.	1	11					1,25	vreemde vrouw past op
Fuks, K. [Kee]	0						geene	geene
Hoops, Mie	1	0,5					3,00	moeder past op; niet getrouwd
Kluzer, M. de [Mie]	2	1	4				1,25	moeder past op
Leeuwen, van	2	5	2				2,00	zuster
Nat, A. v.d.	0						0,90	dochter past op
Nat, J. v.d. [Jans]	2	16	15				geene	geene
Ouverkerk	1	1					2,00	moeder & huishouden m/middagpot
Ouverkerk	5	13	9	5	3	1	2,00	moeder & huishouden
Overmeer, N.	2	6	13				geene	geene

Naam	Opgaaf van kinderen	Ouderdom (in jaren)	Opgaaf van kosten	Namen dier met de oppassing belast zijn
Questroo, N.	1	9	1,00	
Reijgersberg	1	1,5	1,00	moeder & huishouden
Rosier	4	11 9 7 4	0	man, kan niet werken, bloedspuwing
Sloos [Geert]	4	11 8 6 4	1,25	buurvrouw & pot ophangen
Spek	1	0,5	1,00	moeder & huishouden
Tegelaar	1	1	2,50	ongetrouwd, kostgeld voor beiden bij een tante
Tegelaar, G.	5	1 2 7 12 15	2,50	vreemde vrouw past op
Verhoeven, C. [Coos]	3	1,5 3 5	0	moeder past op [ander handschrift:] Smit te Rotterdam
Versteeg, Leen	2	11 3	1,00	buurvrouw past op
Vervier [?]	1	2,5	0	moeder & huishouden
Voermans [Mie]	3	7 4 1	0	zuster
Water, C. de	1	0,75	1,50	moeder past op & huishouden
Zandvliet	1	1	0	mans moeder in de kost met haar man

De voornamen tussen [] zijn gevonden door Piet de Baar waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben.

Bron: Regionaal Archief Leiden (RAL), Archief De Heyder & Co., Archiefnummer 0108, inv.nr. 342A.

voor het bedrijf; misschien wilde de directie inzicht krijgen in de bestedingsmogelijkheden van het personeel? Wat werd er verdiend, wat uitgegeven en waar kon op worden bezuinigd? Wie konden er worden ontslagen? Het zijn gissingen, maar feit is wel dat er in 1885 mensen uitgingen bij De Heyder. In de kaartenbak van het personeel staat bijvoorbeeld bij Abraham Benning (geb. 17-3-1859) dat hij in 1881 bij De Heyder kwam werken, maar in 1885 is bedankt wegens te weinig werk. Hetzelfde overkwam Pieter Kruik (geb. 10-3-1866) en ongetwijfeld een aantal anderen van wie de gegevens niet zijn opgenomen in de kaartenbak die is aangelegd vanwege de invoering van de Veiligheidswet.¹⁷

Waarom de lijst is aangelegd kunnen we niet met zekerheid zeggen omdat het archief daar geen uitsluitsel over geeft. Het zou kunnen dat de LKM was benaderd door een andere Leidse textielfabrikant, C.H. Krantz. Deze was samen met zijn vrouw E.M.H. Krantz-van Dijk in dit jaar bezig met een initiatief om een kinderbewaarplaats te beginnen voor kinderen van werkende moeders.¹⁸ In het eerste bestuur van de Vereniging tot Verzorging van Kleine Kinderen die hiertoe was opgericht vinden we wel mevrouw Krantz, maar geen mevrouw Driessen terug. Wel de naam van de schoondochter van de inmiddels uitgekochte Van Wensen, mevrouw P. van Wensen-Statz.¹⁹

Al kunnen we dus naar het doel van de lijst slechts gissen, we kunnen wel bekijken wat er op staat. Want hoe kort ook, de lijst nodigt uit tot een voorzichtige analyse. De maker vond dit in 1885 ook al. Volgens zijn korte samenvatting brachten van de 27 vrouwen er zeventien hun kind naar hun moeder, paste in vijf gevallen de buurvrouw op, bij twee deden dit zusters van de vrouw, bij twee een tante en in één geval zorgde de zieke echtgenoot voor het kind. We hebben al gezien dat de lijst in werkelijkheid meer namen telt, maar deze 27 zijn geselecteerd door een kruisje bij hun naam te zetten. In totaal staan er namelijk 37 vrouwen op de lijst. Van die 37 hadden er drie geen kinderen: G. van d. Burg, K. Fuks en A. van d. Nat. Van d. Burg en Van d. Nat hadden echter wel huishoudelijke kosten. Zij betaalden respectievelijk 60 en 90 cent aan hun moeder en dochter. Die drie kunnen we wel van de lijst halen omdat we op zoek zijn naar de kinderopvang voor kinderen van arbeidsters. De naam van Bavelaar mogen we ook schrappen, aangezien bij die naam staat dat niet bekend is of er kinderen zijn en ook alle andere gegevens onbekend zijn. De vier dames die we verder niet meetellen, hadden overigens ook geen kruisje bij hun naam. Er blijven nu in totaal op de lijst 33 moeders over van wie er vier niet gehuwd waren. Zij hadden, op twee na, op een of andere manier oppas voor hun kinderen geregeld voor als ze aan het werk waren.

Wie pasten nu bij deze 33 moeders op de kinderen en verrichtten ook soms wat huishoudelijke taken zoals het de pot ophangen (de pan op het vuur zetten, zouden wij zeggen)?

Aan Tabel 2 valt vooral op dat de meeste kinderen bij familieleden werden ondergebracht. Slechts vijftien procent van de moeders liet een vreemde op

Tabel 2. Gegroepeerde zorg voor de kinderen

	N	%	Groepering	
Moeder	19	57.6		
Tante	2	6.1		
Zus	2	6.1		
Schoonmoeder	1	3.0	72.7%	Familie
Vreemde vrouw	1	3.0		
Buurvrouw	4	12.1	15.2%	Niet-verwanten
Man	1	3.0		
Zelf	2	6.1	9.1%	Eigen gezin
Onbekend	1	3.0	3.0%	
	33	100		

haar kinderen passen. Ze vertrouwden dus blijkbaar de bewaarscholen niet, maar ook de buurvrouw niet. Dat zou natuurlijk kunnen komen doordat familieleden goedkoper zijn dan vreemden. Inderdaad zijn er enkele familieleden, en dan vooral moeders, die zelfs gratis oppassen. Maar laten we de gemiddelde kosten per huishouden nemen. Ook dan blijkt dat het goedkoper is om een familielid zich over je kinderen te laten ontfermen. De kosten hiervoor bedroegen namelijk *f* 1,10 per huishouden, terwijl dat bij een vreemde *f* 1,56 was. Houden we echter ook rekening met het aantal kinderen waar op moest worden gepast, dan verandert het beeld. Vreemden pasten op voor gemiddeld 58,5 cent per kind per week, maar familieleden vroegen 87,43 cent per kind. De kosten kunnen dan ook niet volledig verklaren waarom moeders vooral familieleden op hun kind lieten passen. Het eenvoudige gevoel dat het hemd nader is dan de rok heeft hier mogelijk een rol gespeeld. Ook kan het zo zijn dat de moeders eenvoudiger beschikbaar waren terwijl veel buurvrouwen in die oude arbeidersbuurten misschien ook buitenshuis werkten.

De lijst noemt ook ene C. de Water die haar kind van negen maanden naar haar moeder bracht voor *f* 1,50 per week. Laat de meisjesnaam van Cecilia Booms, die we hiervoor uitgebreid hebben geciteerd, nou De Water zijn. Zij had in 1890 ten tijde van de enquête een kind van zes jaar dat ze naar eigen

zeggen toen het heel klein was, niet wegbracht. We moeten het er maar op houden dat haar idee van een heel klein kind anders is dan ik heb.²⁰

Van de vrouwen die op de lijst staan zijn uit 1885 geen loongegevens bekend, waardoor het moeilijk is te bepalen welk deel van hun loon ze betaalden om hun werk in de fabriek sowieso mogelijk te maken. Het loonboek drukkerij over 1887 geeft als laagste weekloon het bedrag van *f* 1,88. Vermoedelijk gaat het hier om een meisje of jongen, maar het mag duidelijk zijn dat het bij een dergelijk loon niet de moeite zou lonen om een oppas in te huren. We mogen echter op grond van bovengenoemde informatie uit de parlementaire enquête aannemen dat een vrouw ongeveer de helft van een volwassen man verdiende en dat dit bedrag rond de *f* 5 per week was. Dan loonde het dus altijd om een oppas in te huren, want die kostte volgens de lijst van 1885 slechts in één geval *f* 3 (Mie Hoops). Voor alle anderen was sprake van een nettowinst door de arbeid in de fabriek van de huisvrouw.

Conclusie

We mogen de gegevens van de lijst uit het LKM-archief uiteraard niet zomaar veralgemeniseren tot hoe de Leidse arbeidersvrouwen met betaald werk hun kinderen onderbrachten. Daarvoor is het aantal van 33 vrouwen te gering. Wat echter opvalt, is dat de vrouwen bij de LKM voldoen aan het algemene beeld dat bestaat van de kinderopvang door Leidse arbeidersvrouwen. Ze brachten hun kinderen niet naar de bewaarscholen die er waren, maar lieten een buurvrouw of liever nog een familielid oppassen. Die oppas kostte dan wel geld, maar per saldo was het financieel altijd aantrekkelijk omdat de eigen lonen voor vrouwen hoger lagen dan de kosten van kinderopvang. Soms was het verschil slechts gering maar in een situatie waarin mensen ieder dubbeltje drie keer om moesten draaien, zal men het mogelijk toch als de moeite waard hebben beschouwd.

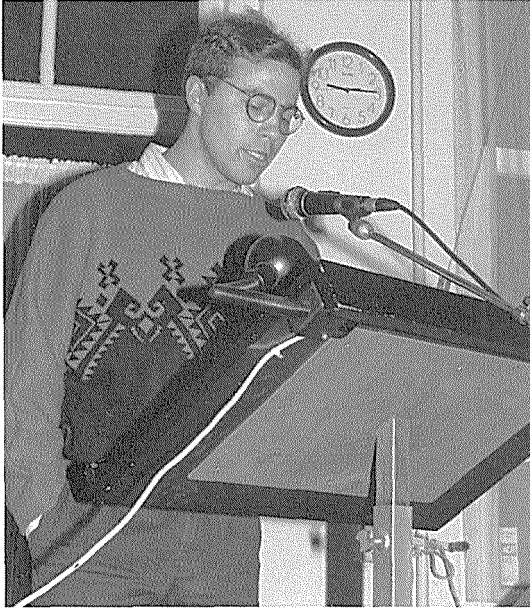
Er heerste in die tijd meer en meer het idee dat getrouwde vrouwen thuis moesten blijven om voor het gezin te zorgen (ook de ondervraagde directrice van een bewaarschool vond dit eigenlijk). Lage lonen van hun mannen en de mogelijkheid om hun kinderen onder werktijd elders onderdak te brengen, maakten het voor veel vrouwen toch de moeite waard om tegen die opinie in buitenshuis te werken.

Noten

- 1 Cor Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin. Deel I: Arbeid van Leidse vrouwen in fabrieken en werkplaatsen, 1890-1910', *Zestiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2005) 91-142; 'Deel II: Werk, opvoeding en huishouden', *Achttiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2007) 73-116.
- 2 Sjaak van der Velden, 'Why do workers strike? Looking for an answer using micro data on Leiden strikers in 1914' in: Sjaak van der Velden (red.), *Striking numbers. New approaches to strike research* (Amsterdam 2012) 119-135.
- 3 Smit, 'Arbeidersvrouwen, deel I', 122.
- 4 G. Verbong, 'De Katoendrukkerij De Heyder & Co. 1836-1846', *Textielhistorische Bijdragen* 27 (1987) 19-30; G. Verbong, 'Katoendrukken' in: H.W. Lintsen e.a. (red.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, deel 3 (Zutphen 1993) 57-81. Zie voor de geschiedenis van dit bedrijf te Lier: C. Lis en H. Soly, *Een groot bedrijf in een kleine stad: de firma De Heyder en Co. te Lier 1757-1834* (Lier 1987).
- 5 Ook de familie Van Wensen was van oorsprong uit Duitsland afkomstig, aldus Verbong. Het zwagerschap kwam doordat zij waren getrouwd met de zussen Lisette en Louise Sträter. Maar zij waren ook neven, want de vader van Ignatius van Wensen, Hermann, was net als diens broer, Gerhard, getrouwd met een dochter van grootvader Peter Driessen, respectievelijk met Adelgunde en Bernardine. Met dank aan Piet de Baar voor de ontrafeling. Hem is ook dank verschuldigd voor de controle en correctie van de namen in tabel 1.
- 6 Zie Sjaak van der Velden, 'Lonen bij de dekenfabriek van Zaalberg te Leiden, 1896-1902', *Vierentwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2012) 49-72 voor een voorbeeld van het gebruik van Leidse loonboeken.
- 7 *Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Staatsblad no. 1 derde afdeling, Leiden)*.
- 8 J.C. Visser, 'De stakingen bij de firma De Heyder en Co. te Leiden in 1882', *Bijdragen*

- voor de *Geschiedenis der Nederlanden* (21-1, 1966) 4.
- 9 Henk Kramers, Jaak Slangen, Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Stichting Het Leidse Volkshuis Leiden 1982) 92-94.
 - 10 Trees Moll en Alice van Kesteren-Geurts, *Cecilia Booms. Leiden rond 1900* (Enschede 1985).
 - 11 J.C. Visser, 'De stakingen', 1-35. Zie ook: Sjaak van der Velden, 'Stakingen in Leiden', *Veertiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2002) 172-191.
 - 12 RAL, Archief De Heyder, inv.nr. 342B.
 - 13 Een voorbeeld hiervan is het gereconstrueerde gezinsweekbudget uit: Henk Nagtegaal, Cor Smit, Sjaak van der Velden en Maarten Versteegh, *Leiden verleden tijd. Leven, wonen en werken van gewone mensen* (Delft 1980) 90.
 - 14 Smit, 'Arbeidersvrouwen, deel I', 122.
 - 15 Smit, 'Arbeidersvrouwen, deel II', 85.
 - 16 Dit is de weduwe G. van der Waals-Witenaar die in 1888 directrice werd van de bewaarschool van de Vereniging tot Verzorging van Kleine Kinderen, in 1885 opgezet door het echtpaar Krantz; zie verder in dit artikel en noot 18.
 - 17 Volgens zijn geboortekte heette hij Kruijk, en ook elders werd zijn naam steeds zó geschreven; hij was een 'onechr' kind van Catharina Kruijk
 - 18 Agnes van Steen, "vol moed en blakende ijver". Aletta Lorentz-Kaiser en de vrouwenbeweging in Leiden (1881-1912)', *Drieëntwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2011* (Leiden 2011) 125-166, aldaar 127.
 - 19 *Leidsch Dagblad*, 6-11-1885. Zij blijft dit bestuurswerk vele jaren doen. Paula is in 1880 getrouwd met zoon Herman. Deze Vereniging komt in dit *Jaarboek* nog eens ter sprake in het artikel van A. van Steen over de Tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913'.
 - 20 Cecilia de Water, op 29-8-1883 gehuwd met Johannes Booms, kreeg op 22-7-1884 een dochter Elisabeth (die in 1913 zou trouwen met G.B. van Meijgaarden), op 14-8-1889 een zoon Johannes, op 16-6-1895 een dochter Johanna en op 9-12-1900 een dochter Celia. Zij was geboren op 31-1-1862 en overleed op 12-11-1933; haar man op 6-1-1940.

Tweede lustrum (1993-1997)

Lezing van Rob Arnoldus over 'de invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden rond 1900' op de donateursavond van de Dirk van Eck-Stichting in het Gemeentearchief Leiden (GAL) op 20 december 1993 [foto: Jan Lagas].

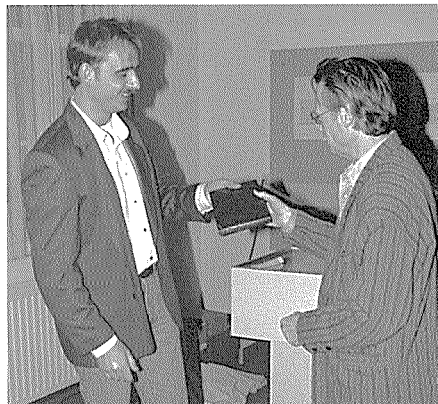

Op 13 november 1992 vond in het Gemeentearchief de overhandiging van enkele foto's plaats van het aanbrengen van een gedenksteen in de gevel van Oude Singel 66, eertijds de woning van P.J. Blok, een van de mede-oprichters van de Vereniging Oud Leiden (vol.) in 1902, aan prof. dr. P.F.J. Obbema, toenmalige voorzitter van de vol. Een initiatief van de Dirk van Eck-Stichting.

De nieuwe gedenksteen.

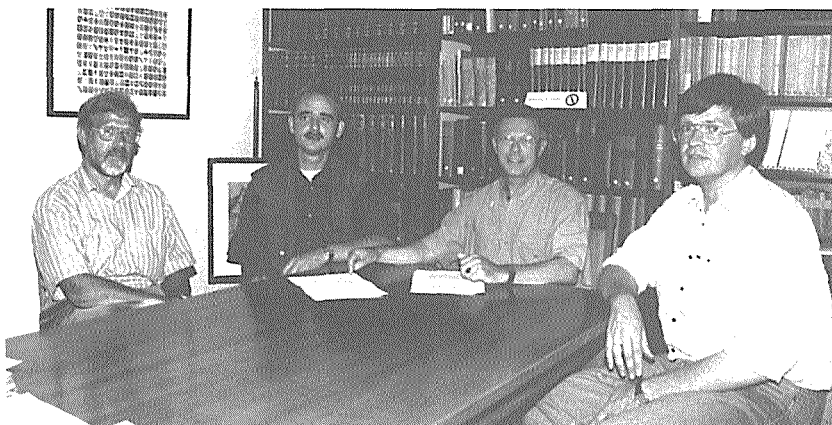
Links: Jaak Slangen overhandigt het eerste exemplaar van het *Jaarboek 1993* op de donateursavond in het GAL aan wethouder Tjeerd van Rij vanwege diens inzet om het gebouw waarin de voormalige coöperatie Vooruit was gevestigd, voor de stad te behouden [foto: Jan Lagas].

Rechts: Voorzitter Jaap Moes overhandigt Bert van der Veer een cadeautje uit erkentelijkheid voor de vormgeving van *Jaarboek 1993* op de donateursavond van 20 december 1993 in het GAL [foto: Jan Lagas].

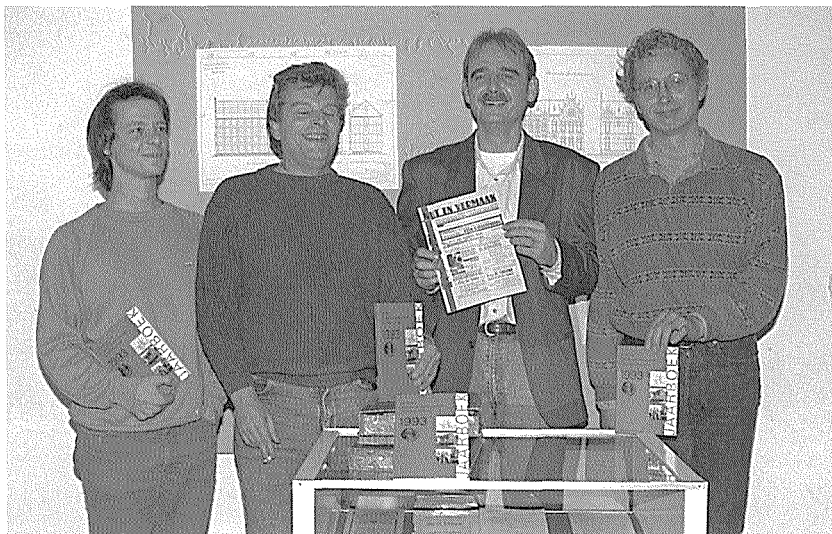

Overhandiging van het archief van Muziek- en Toneelvereniging 'Nut en Vermaak' door Piet Anker aan de gemeentearchivaris mr. Theo Schelhaas links met voorzitter Jaap Moes rechts op de donateursavond van 20 december 1993 in het GAL [foto: Jan Lagas].

Ondertekening van het LAVA-convenant (overeenkomst tussen de werkgroep Leids Audiovisueel Archief en het Gemeentearchief Leiden) in het GAL op 21 juli 1994. Op de foto: J.W.C. Postel, drs. J.K.S. Moes, mr. TN. Schelhaas en A. Honkoop [foto: Jan Lagas].

Promotieteam van de Dirk van Eck-Stichting op de donateursavond van 20 december 1993 in het GAL met vlnr: Ed van der Mist, Kees Walle, Jaap Moes en Jaak Slangen [foto: Jan Lagas].

Gebouw waar tussen 1889 en 1920 de RWI voor vrouwen gevestigd was.

MARIAN WEEVERS

‘...waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn.’

LEIDSE VROUWEN EN DE RIJKSWERKINRICHTING VOOR VROUWEN TE OEGSTGEEST-LEIDEN, 1886-1920¹

Inleiding

■ N oktober 1894 meldde de officier van justitie te Den Haag aan de burgemeester van Oegstgeest dat hij opdracht gegeven had tot plaatsing van Francisca Vogels in het Rijksskrankzinnigengesticht te Medemblik.² Zij was naaister van beroep, 48 jaar oud en gedetineerd in de Rijkswerkinrichting voor Vrouwen (RWI) in Oegstgeest. Francisca werd geboren in 1849 als vierde kind van een koetsier; haar drie broers stierven jong. Op 23-jarige leeftijd trouwde zij in Rotterdam met Jacobus Kalishoek. Zij kregen vervolgens in Rotterdam vier kinderen van wie er twee al snel overleden (respectievelijk acht maanden en twee jaar oud). In 1887 overleed haar partner. Vijf jaar later, september 1892, arriveerde zij voor de eerste maal in de RWI. Zwerven zonder vaste woon- of verblijfplaats kwam haar op een vonnis van de Arrondissementsrechtbank van Rotterdam te staan van één jaar en zes maanden.

Een paar maanden later, december 1892, kreeg Francisca bij Koninklijk Besluit gratie. De Arrondissementsrechtbank van Rotterdam baseerde zich in zijn advies op de verklaring van de geneesheer van de RWI dat ‘de zenuwtgevallen zoo dikwijls terugkomen en in zoo hevigen graad, dat zij eigenlijk voortdurend in de ziekenzaal behoort te worden verpleegd en bewaakt’.³ Met een verwijzing naar de bepaling in het Wetboek van Strafrecht dat alleen degenen die tot werken in staat zijn kunnen worden opgezonden naar een Rijkswerkinrichting, oordeelde de rechtbank dat de opzending onterecht was. Desondanks werd Francisca in januari 1893 eerst nog overgebracht naar

het Huis van Bewaring bij Leiden, waar zij nog een maand gevangenisstraf moest uitzitten.

Blijkbaar was de Rotterdamse rechtbank kort van memorie want 21 december 1893 werd zij wederom veroordeeld tot opzending, ditmaal voor drie jaar. Het is gezien haar latere plaatsing in Medemblik niet waarschijnlijk dat Francisca inmiddels van haar toevallen bevrijd was. Ook dan heeft zij nog een vonnis tegood van enkele dagen voor openbare dronkenschap. In 1898 werd Francisca vanuit de Rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik naar Endegeest overgeplaatst. Daar overleed zij in 1905 op 56-jarige leeftijd.

Francisca Vogels is één van de zeventien in Leiden geboren vrouwen wier levenspad tussen 1886 en 1907 op enig moment de Rijkswerkinrichting voor Vrouwen kruiste. Over deze vrouwen gaat dit artikel. In hoeverre beantwoorden zij aan het algemene profiel dat ik met twee andere onderzoekers eerder van de vrouwelijke ‘verpleegden’ heb opgesteld voor een artikel in het *Journal of Social History*: oud, ziek, deviant gedrag (buitenechtelijke kinderen, drankmisbruik) en alleenstaand?⁴

Een aantal van de vrouwen die op vrije voeten kwamen heeft zich vervolgens voor kortere of langere tijd in Leiden en omgeving opgehouden: tussen 1886 en 1892 stond Leiden op een gedeelde tweede plaats, na Amsterdam, als vertrek- en woonplaats voor de vrouwen die vrijkwamen. Dit, terwijl verreweg de meesten oorspronkelijk afkomstig waren uit Amsterdam, het Noordoosten (Groningen, Deventer en Leeuwarden), Den Haag, Rotterdam en Utrecht.⁵

Behalve de vrouwen die voor kortere of langere tijd tussen de muren van de RWI belandden, ondervonden ook andere mensen, instellingen en bedrijven in Leiden en de directe omgeving de gevolgen van de vestiging van de RWI in deze omgeving. Bedrijven profiteerden van de aanbestedingen die het college van regenten deed. Voor weer anderen bood de RWI mogelijk werkgelegenheid.

Last but not least vormde de aanwezigheid van de RWI in Leiden aanleiding tot de oprichting van het Leidse damescomité van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. Wat was de betekenis van dit Leidse damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen? Op welke manier spanden zij zich vanaf 1892 in om de ver-

pleegden uit de Rijkswerkinrichting weer op het rechte pad te krijgen en in hoeverre hadden zij succes? Wat hebben zij kunnen betekenen voor de in Leiden geboren vrouwen?

De Rijkswerkinrichting

Met de bestempeling van de voormalige bedelaarskoloniën tot Rijkswerkinrichtingen in 1886 veranderde het karakter van de bedelaars-gestichten. De mensen die vanaf dat moment een RWI binnentraden waren daar uitsluitend op basis van een strafrechtelijke interventie. Het ging daarbij om een maatregel. Bij een straf staat de duur van de opsluiting in verhouding tot de ernst van de overtreding of het delict. Bij een maatregel is deze verhouding zoek. Zo kon men voor een lichte overtreding als bedelen en zwerven voor een periode variërend van drie maanden tot drie jaar opgezonden worden naar een RWI. Voor die tijd boden deze koloniën zowel onderdak aan de armen, die zich vrijwillig meldden, als aan bedelaars en zwervers die als gevolg van een politiemaatregel geplaatst werden. De overweging van het Rijk om vrijwillige aanmelding in het vervolg onmogelijk te maken was dat de armenverzorging aan de gemeenten moest worden overgelaten en dan ook nog alleen als uiterste vangnet als er geen hulp door familie, de kerkelijke of particuliere liefdadigheid mogelijk was.⁶

De verzorgingsstaat was nog ver verwijderd. In de opvattingen van de liberalen die toen het politieke toneel beheersten, moest de staat zich vooral beperken tot handhaving van de orde. Doel van de RWI's was in de eerste plaats het vrijwaren van de samenleving van onverbeterlijke bedelaars en zwervers door hen voor langere tijd op te sluiten. Onderwerping aan een strak regime van arbeid, discipline en godsdienstoefening moest hen tot inkeer brengen...

Tot 1889 werden de vrouwelijke bedelaars en landlopers samen met de mannen opgezonden naar Veenhuizen, hoewel daar ondergebracht in een apart gebouw. Het aantal vrouwelijke opgezondenen was een fractie (ongeveer tien procent) van dat van de mannen en daalde van 376 in 1884 naar 290 in 1886 tot 103 in 1900. Het aantal mannen in diezelfde periode schommelde tussen de 2.700 en 3.000 en vertoonde na 1900 zelfs weer een stijgende lijn.⁷

ONVERBETERLIJK OF WILLEKEUR?

Het onverbeterlijke karakter van de bedelaars en landlopers die het slachtoffer werden van deze maatregel moest blijken uit een antecedentenonderzoek. In het politiearchief van Leiden vinden we diverse verzoeken om inlichtingen van de officier van justitie over Leidse ingezetenen betrappt op één van deze overtredingen. Terwijl er vijf vrouwen waren, die, op basis van de informatie uit de inschrijfboeken,⁸ Leiden als woonplaats hadden, vinden we slechts één van hen, Johanna Maria Neuteboom, terug in het politiearchief van Leiden.⁹ Zij werd in 1907 in Utrecht aangehouden voor landlopen. In antwoord op de vraag van de officier van justitie meldde de Leidse politie dat zij met haar echtgenoot verblijf houdt in een volkslogement alhier en dat zij 'eene vrouw is die zeer weinig lust tot werken gevoelt, en veelvuldig gebruik maakt van sterken drank'.¹⁰ Het rapport vervolgt dat zij begin 1907 veroordeeld was wegens openbare dronkenschap, maar dat zij verder, voor zover bekend, geen vonnissen heeft ondergaan. Het was de politie blijkbaar ontgaan dat zij in 1902 voor drie jaar opgezonden was geweest naar de RWI in Oegstgeest. Haar geringe lust tot werken en haar liefde voor de drank kwamen haar op een veroordeling van twee jaar en vier maanden RWI te staan.

In eerdere artikelen¹¹ heb ik, met andere onderzoekers, geconstateerd dat niet alle rechtbanken even secuur waren in hun beoordeling of wellicht het begrip onverbeterlijkheid ruim interpreteerden. Sommige rechtbanken waren erg royaal in hun vonnissen. Zo nam Heerenveen in 1888 bijna de helft van het totale aantal veroordelingen van vrouwen voor zijn rekening.

Een jaar na de verhuizing naar Oegstgeest liep het aantal vonnissen in Den Haag sterk op en dat van Heerenveen terug. Mogelijk speelde de nabijheid van gevangenen hierin een rol.¹² Andere mogelijke bijkomende verklaringen zijn dat vrouwen opzettelijk bedelden in de buurt van rechtbanken die bekend stonden om hun gulheid in deze, in de hoop opgezonden te worden.¹³

De Rijkswerkinrichting in Oegstgeest

Voor de vestiging van een aparte Rijkswerkinrichting voor Vrouwen viel het

oog op de Militaire Gevangenis in Oegstgeest, ooit gebouwd als Pesthuis, nu onderdeel van Museum 'Naturalis' in Leiden.

Bij het geschikt maken van de militaire gevangenis ging Justitie nog uit van een capaciteit van 240 vrouwen. Er waren vijf slaapzalen met elk 48 afgesloten slaapkooien (alkoven) waar de vrouwen, verdeeld naar religie, sliepen, bij voorkeur onder de hoede van een zaalopzichteres van dezelfde nominatie. Daarnaast was er ruimte gecreëerd voor onder andere ziekenzalen, een wasserij, drogerij, spinnerij, een breizaal, bibliotheek en een keuken.

Eind december 1889 verhuisden de laatste militaire gevangenen en was de weg vrij voor de intocht van de vrouwen en het begeleidend personeel. Dertig jaar later, in 1920, verhuisden de overgebleven vrouwen naar Gorinchem, waar zij ondergebracht werden in de vrouwengevangenis aldaar. Het *Leidsch Dagblad* memoreerde in augustus 1920 dat 'de bevolking in de loop van haar dertigjarig bestaan alhier gaandeweg minder was geworden. Bij overbrenging uit Veenhuizen eind december 1889 bestond zij uit ruim 200 verpleegden en bijna elk jaar vanaf dien tijd werden er meer ontslagen dan er werden opgenomen zodat er thans geen 15 meer zijn'. Om enigszins badinerend te vervolgen: 'Waaraan is dit toe te schrijven? Mogelijk wel doordat dit volkje zich is gaan beteren?'¹⁴

PERSONEEL

Aan het hoofd van de RWI stond een directeur (Karst Mensing), bijgestaan door een adjunct-directeur, later een adjunct-directrice.¹⁵ Verder werkten er onder meer een geneesheer, een magazijnmeester, onderwijzeressen (godsdiens, lezen en schrijven en nuttige handwerken), een commies, een schrijver, tuinlui, een kookvrouw, verschillende zaalopzichteressen (eerste en tweede rang), een magazijnmeester, boodschappenlopers, diverse ambtenaren in algemene dienst en een portier. Het zielenheil van de verpleegden lag in handen van respectievelijk een rooms-katholieke kapelaan, een dominee en een Israëlitische geestelijke. Een geneesheer was verantwoordelijk voor de gezondheid van de 'verpleegden', zoals de opgezonden vrouwen genoemd werden.

De inrichting werd bestuurd door een college van regenten. Dezen werden geworven onder de plaatselijke notabelen: burgemeesters, wethouders, raadsleden, plaatselijke fabrieksdirecteuren, hoogleraren, hogere ambtenaren, etcetera. Onder de leden schaarden zich onder andere de heer Was, burgemeester

van Leiden, de heer Driessen van de Leidsche Katoenmaatschappij, professor Siegenbeek van Heukelom en de heer Krantz, lakenfabrikant.

Een deel van het personeel, waaronder de directeur die een apart huis op het terrein had, woonde in of op het terrein van de RWI.

WEINIG ZELFSTANDIGE BEVOEGDHEDEN

De RWI had weinig zelfstandige bevoegdheden. Niet alleen voor alle aanbestedingen, maar ook voor de kleinste uitgaven, zoals een wekker voor de kookvrouw of een gratis pet voor de directeur, was al toestemming van het ministerie nodig. Datzelfde gold overigens ook voor het laten opnemen van vrouwen in het Academisch Ziekenhuis Leiden (AZL), zelfs als daar haast bij was. Zo moest er een telegram van de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie aan te pas komen om Adriana Werner te laten opereren aan kanker,¹⁶ ondanks de afspraak met het AZL over het kosteloos opnemen van de vrouwen (inclusief zwangere) onder de voorwaarde dat zij beschikbaar waren voor onderwijsdoelen.¹⁷

BEZIGHEDEN VAN DE 'VERPLEEGDEN'

Overdag werkten de verpleegden gezamenlijk in een van de werkzalen, de wasserij, in de tuin of in de keuken. Het merendeel van de vrouwen hield zich onledig met het breien van sokken, kousen en handschoenen of met het naaien van lakens en kledingstukken. Deze artikelen waren vooral bestemd voor andere Rijkswerkinrichtingen (Veenhuizen en Hoorn), het Rijkskranksinnigengesticht te Medemblik (dat in 1906 zat te springen om 200 vrouwenhemden¹⁸), gevangenis en voor het ministerie van Koloniën. Voor de laatste waren de 'fijnere katoenen sokken' bedoeld. De RWI voor vrouwen betrok vervolgens ook weer diverse artikelen van deze gevangenis en de andere Rijkswerkinrichtingen in Hoorn en Veenhuizen. Het moet een druk verkeer over en weer geweest zijn, want ook een teveel aan ingemaakte vaten groente verhuisde op een gegeven moment naar Hoorn. Naast breien, huishoudelijk werk en 'veldarbeid' hielden de opgezonden zich bezig met het kaarden, schrobblen en spinnen van wol, meestal Drentse, die in grote hoeveelheden werd aangevoerd. Het geld dat de vrouwen hiermee verdienden werd gestort in de zogeheten 'uitgaanskas'. De uitgaanskas werd bij ontslag overgemaakt aan de burgemeesters van de plaatsen waar de vrouwen naar

terugkeerden met het verzoek deze uit te keren bij aanmelding of vestiging.

De ongeveer honderd vrouwen die in 1900 de RWI bevolkten slaagden erin 4.930 paar grijswoollen kousen te fabriceren, 1.251 handschoenen, 2.960 paar blauwwoollen kousen en 1.995 linnen bedlakens voor Veenhuizen, en daarnaast nog diverse kledingstukken voor Hoorn, de gevangenis te Rotterdam, Amsterdam, het Departement van Oorlog, het Departement van Koloniën en voor eigen gebruik.¹⁹

ONDERWIJS

Degenen die jonger dan veertig jaar waren kregen enkele uren per week onderwijs in lezen, schrijven en rekenen. Daarnaast volgden op woensdagmiddag vrouwen die dit nodig hadden, onderwijs in breien, stoppen, naaien en merken. Het animo voor het onderwijs was, aldus de verzuchting in het jaarverslag over 1900, niet zoals dat 'behoorde te zijn'. Datzelfde gold voor het niveau: 'als men nagaat dat er onder zijn die men evenals kleine kinderen de vingers moet leren, kan men licht begrijpen hoe moeilijk het valt zulke personen in de rekenkunst iets terecht te laten brengen'.²⁰ Desondanks staken sommige vrouwen daar toch iets op. De in Leiden geboren Maria Kok had geen enkele vorm van onderwijs genoten maar tekende het inschrijfregister met haar naam in plaats van het obligate kruisje.

ONTSPANNING

Beweging kregen de verpleegden op de binnenplaats of onder de galerij en dat was voldoende, zo oordeelde men in het Jaarverslag. 'Op zon- en feestdagen wordt een goed gebruik gemaakt van leesboeken'. Vooral tijdschriften als *De Hollandsche Illustratie*, *De Huisvriend* en *Te Huis* waren populair, naast domino en damspel. Tussen één en drie uur 's middags was op zondag ook bezoek toegestaan in een kamer buiten het gesticht en in bijzijn van een mannelijke beambte. 'Enkele familiebetrekkingen maken hier geregeld gebruik van.'

ORDE EN TUCHT

Het jaarverslag van 1900 vermeldt met nadruk dat heel het personeel ervan doordrongen was dat het essentieel was dat de verpleegden zich in alles 'stipt ordelijk gedragen, zowel tijdens den arbeid als in vrijen tijd'. Als vermanin-

Bejaarden aan de maaltijd in het
Oudeliedenhuys aan de Herengracht,
ca. 1910. RAL, PV 26404.2.

gen en waarschuwingen niet hielpen, greep de RWI naar celstraf als middel om de wind er onder te houden. In 1900 werd 21 keer celstraf opgelegd, in sommige gevallen op water en brood. Het meest voorkomende vergrijp was 'onderlinge twist en rustverstoring'. Daarnaast is er viermaal straf uitgedeeld wegens werkweigering, viermaal wegens onbescheidenheid jegens beampten, eenmaal voor luiheid, eenmaal voor feitelijk verzet en driemaal voor ongehoorzaamheid. Bovendien werd bij weigering van werk 'met succes onthouding van arbeid toegepast'. Deze sanctie doet wat merkwaardig aan in de context van een werkinrichting. Ook paste de RWI onthouding van lectuur en van 'het genot van de cantine' toe. Of dat genot heel groot was valt te betwijfelen, want van deze kantine, waar men van het eigen zakgeld extra artikelen, zoals margarineboter, grofbrood, spek en snuif, kon kopen, werd maar matig gebruikgemaakt.²¹

De geestelijken droegen ook hun steentje bij aan het disciplineren van de vrouwen: 'Door prediking, bezoek en toespraak worden de verpleegden zoveel mogelijk opmerkzaam gemaakt op hare fouten en gebreken en de grote

waarde onder het oog gebracht van plichtsbetrachting, gehoorzaamheid en onderwerping aan hen, die over haar zijn gesteld waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn.²²

VERZORGING

De RWI-vrouwen kregen drie maaltijden per dag. 's Ochtends en 's avonds water en brood en 's middags een warme maaltijd, waarvan de kern bestond uit vleessoep (tweemaal per week), erwten, gort en bonen. De levensmiddelen waren voor een deel afkomstig uit eigen tuin, zoals selderij, andijvie, prinsessenbonen, prei, uien, wortelen en bietjes. De rest werd aanbesteed: onder andere bonen, erwten, gort, vlees, rundvet, gebuild en ongebuild tarwebrood en roggebrood.

Lakens en slopen werden elke twee weken gewassen, onder- en bovenkleding wekelijks. De vrouwen zelf kregen eenmaal per week een voetenbad en maandelijks een warm bad voor het hele lichaam.²³

Zieken werden verpleegd in een ziekenzaal onder toezicht van de geneesheer. Zij kregen extra voedingsmiddelen in de vorm van eieren, boter en fruit.

Hoewel er in de RWI een strenge discipline heerste was de verzorging dus relatief goed zeker gezien de omstandigheden waarin het merendeel van deze vrouwen verkeerden: ze hadden regelmatig te eten, medische verzorging, bezigheden en een dak boven hun hoofd.

Leidse vrouwen

In eerdere artikelen over de populatie in de Rijkswerkinrichting constateerden wij dat vrijwel alle opgezonden vrouwen gemeen hadden dat zij uit de onderste regionen van de samenleving kwamen. De gemiddelde leeftijd lag vrij hoog (48 jaar) en we troffen een groot aantal alleenstaande (ongehuwde, verweduwd of verlaten/gescheiden) vrouwen aan. Ook zagen wij dat veel vrouwen één of meer kinderen buiten het huwelijk hadden gekregen. Andere overtredingen naast bedelen en zwerven waren geen uitzondering, vooral openbare dronkenschap en, in mindere mate, onzedelijk gedrag. Veel vrouwen hadden te maken gehad met verlies op jonge leeftijd van ouders, kinderen en/of partner. Het aantal vrouwen met een of andere handicap of ziekte

(geestelijk of lichamelijk) was hoog. Ook zagen wij aanwijzingen voor uitstoting door familie.

Dit alles deed ons vermoeden dat een aantal van hen, oud, arm, alleen en ziek als zij waren, bewust op opzending had aangestuurd. Indicaties daarvoor troffen wij aan in kranten en rechtbankverslagen en in het feit dat veel vrouwen waren veroordeeld door rechtbanken, die bekend stonden om hun welwillendheid in het opzenden van bedelaars en zwervers, ver van hun laatste woonplaats. Hun eigen familie was waarschijnlijk niet in staat of onwillig om hen te onderhouden. Wij veronderstelden dat de meerderheid van de vrouwen, gezien hun levenswandel (drankmisbruik, buitenechtelijke kinderen, etcetera) niet terecht kon bij de armenzorg voor ondersteuning of onderdak, zoals in het Minnehuis of Oudeliedenhuis. De armenzorg ging in die tijd steeds meer voorwaarden stellen aan het zedelijk gedrag van de armen.²⁴

NIET TOT WERKEN IN STAAT?

De hierboven genoemde Francisca Vogels was bij lange na niet de enige die niet tot werken in staat was, hetzij vanwege zenuwtoevallen, hetzij vanwege andere gebreken. We zagen veel anderen naar Medemblik verhuizen, in het ziekenhuis terechtkomen, tijdens of vlak na hun verblijf overlijden of een vermelding van lichamelijke gebreken. Dit is opmerkelijk omdat kunnen werken toch een voorwaarde was voor plaatsing in een RWI, zoals de Arrondissementsrechtbank in het geval van Francisca terecht opmerkte.

Ook de in Leiden geboren en getogen Johanna Leemans werd vanuit de RWI naar Medemblik gestuurd. Haar moeder overleed al binnen twee jaar na haar geboorte. De weduwnaars tranen droogden bij vader Pieter ook redelijk snel want hij hertrouwde na zeven maanden.

In 1887 kwam Johanna op dertigjarige leeftijd, als ongehuwde vrouw aan in de RWI, toen nog in Veenhuizen, met een vonnis (voor bedelarij) van één jaar en zes maanden. Twee maanden later werd zij al geplaatst in het Krankzinnigengesticht in Medemblik. Daar overleed zij in 1889 op 31-jarige leeftijd.²⁵

Hetzelfde geldt voor Hendrica Buis. Geboren in Leiden als dochter van een schoenmaker, verhuisde zij, getrouwd met een opperman, van adres naar adres in Leiden. Na een verblijf met haar man in het Minnehuis van Leiden, waar zij al weer snel werd weggestuurd met de aantekening 'een hele slechte

vrouw', belandde zij in 1897 voor de eerste keer in de RWI. Hier zou zij met korte tussenpozen zeven jaar en drie maanden van haar leven doorbrengen. Zij is in totaal viermaal opgezonden voor landloperij. Uiteindelijk kwam ook zij in Medemblik terecht.

Bij zeven van de zeventien vrouwen staan lichamelijke bijzonderheden genoteerd zoals littekens, een afwijking aan de hals, een vlek op de rug, doofheid of kaalhoofdigheid. Dit hoeft natuurlijk niet te betekenen dat zij daardoor niet tot werken in staat waren, maar het is wel een indicatie dat deze vrouwen niet ongeschonden door het leven waren gekomen.

ALLEENSTAAND?

Evenals uit het algemene profiel van de opgezonden vrouwen naar voren kwam, hadden ook verreweg de meesten van de Leidse vrouwen (dertien van de zeventien) geen partner. Hendrica Buis was als gehuwde een uitzondering, evenals Johanna Petronella van der Westen, Petronella Wijsman (bij een volgende opzending was zij gescheiden) en Johanna Maria Neuteboom.

Dat het hebben van een echtgenoot niet altijd hoefde te betekenen dat de vrouwen daar ook op terug konden vallen, toont de levensgeschiedenis van Johanna Maria Neuteboom.

Johanna Maria Neuteboom was niet de enige van haar gezin die in een RWI terecht kwam. Haar man en haar zoon Willem gingen haar voor: zij werden allebei in 1900 twee maanden na elkaar opgezonden naar Veenhuizen voor landlopen. Johanna had al twee buitenechtelijke kinderen toen zij Willem Bolstier, korporaal bij de infanterie, trouwde. Met hem kreeg zij daarna nog vier dochters. Het gezin woonde lange tijd in Delft totdat het 1891 afgelopen was met de militaire loopbaan van Willem en ze zich in Leiden vestigden. Vier jaar later schonk Johanna, 44 jaar oud, daar het leven aan haar jongste dochter, die overigens al snel ergens anders ondergebracht werd. In Leiden verhuisde de familie van adres naar adres (met tussendoor een uitstapje naar Leiderdorp). In 1899, het jaar waarin de oudste dochter Johanna overleed, viel het gezin uit elkaar. Op 12 maart 1900 werd Willem in Den Haag voor landlopen veroordeeld en naar Veenhuizen opgezonden, waar hij zijn zoon Willem moet zijn tegengekomen die daar al vanaf januari was ingesloten.

[illegible]

Een jaar later viel het gezin Bolstier-Neuteboom weer uit elkaar, want zij werden toen ingeschreven op verschillende adressen. Johanna Maria woonde even bij een van haar dochters totdat zij in 1902 voor de eerste maal werd opgezonden. Drie jaar later, komend uit de RWI, vond zij een woning in

Leiden, waar drie van haar dochters bij haar introkken. Toen dochter Catharina trouwde, voegden haar zussen zich bij haar en verhuisde Johanna naar een logement in de Janvossensteeg. Dit was het bewuste logement waar de politie haar (en haar echtgenoot Willem) aantrof toen deze op verzoek van Justitie inlichtingen over haar inwon (zie hierboven). Zoals bekend hadden deze inlichtingen een volgende opzending naar de RWI tot gevolg. In 1910 weer op vrije voeten, werd zij voor korte tijd opgenomen in het Minnehuis, waar ook echtgenoot Willem opdook. Willem verliet het Minnehuis om naar Rotterdam te verhuizen en Johanna ging bij dochter Constantia wonen. Zij verliet haar dochter twee jaar later om weer op haar zelf te wonen. Uiteindelijk stierf zij in 1920 in Leiden.

Het merendeel, zeven in totaal, was weduwe bij eerste opzending, één was gescheiden en vijf waren niet gehuwd. Wilhelmina van der Walle was weduwe maar trouwde, toen zij voor de laatste maal uit de RWI ontslagen werd, op 63-jarige leeftijd nog een keer. Zij was geboren op 29 november 1843 te Leiden als dochter van een 40-jarige kuipersknecht. Op 23-jarige leeftijd trouwde zij met de negen jaar oudere Leidenaar Hendrik Knol. De huwelijksakte vermeldt dat hij zonder beroep was.

In 1896 belandde zij voor de eerste maal voor landlopen in de RWI; zij was toen 52 jaar oud en inmiddels weduwe van haar eerste man. In april 1897 verliet zij de Werkinrichting om een jaar later weer terug te keren, ditmaal met een maatregel van negen maanden voor bedelen. Vervolgens slaagde zij erin zeven jaar uit handen van justitie te blijven tot zij begin 1906 weer veroordeeld werd voor bedelen. Ondanks dat dit haar derde opzending was, kwam zij er met een betrekkelijke lichte zes maanden vanaf. Haar huwelijk, een half jaar na haar vrijlating, met de zes jaar oudere varensgezel Abraham Planken leverde geen verbetering van haar lot op, want een dag na hun trouwen werden zij opgenomen in het Minnehuis in de Kaarsenmakersstraat. Wilhelmina werd daar 8 januari 1907 ontslagen en halverwege 1907 'op kaart' gezet.²⁷ Toen haar man, nog steeds in het Minnehuis, in mei 1908 overleed, leefde zij nog, maar wat er verder van haar geworden is, is onbekend.

Johanna Wilhelmina Rijgersveer trouwde pas op latere leeftijd, ergens tussen haar derde en vierde verblijf in de RWI. Het geluk moet van korte duur zijn geweest want bij het vierde verblijf is zij al weer weduwe.

BIJKOMENDE VONNISSEN

Van negen vrouwen zijn ook diverse bijkomende vonnissen gevonden. In verreweg de meeste gevallen ging het om een boete of enkele dagen hechtenis voor openbare dronkenschap. Twee vrouwen zijn veroordeeld voor diefstal. Acht van deze vrouwen doken ook met enige regelmaat in het *Algemeen Politieblad* op.²⁸ Het ging daarbij om een verzoek om opsporing of een veroordeling bij verstek.

VEEL RECIDIVISTEN

Twaalf van de zeventien vrouwen waren meerdere malen opgezonden, gemiddeld tweeëneenhalf keer.²⁹ Sommigen van hen afwisselend voor landloperij en bedelen, anderen uitsluitend voor één van deze twee overtredingen. In ons eerdere onderzoek naar de gehele populatie van de RWI voor vrouwen tussen 1886 en 1992 zagen wij dat slechts iets minder dan de helft recidiveerde. Twee Leidse vrouwen waren ook voor dronkenschap naar de RWI gezonden. Als we die opzendingen ook meetellen ligt het gemiddelde aantal opzendingen op drie.

Maria Cornelissen belandde, ondanks haar goede gedrag – de RWI meldt in antwoord op een verzoek van de officier van justitie in mei 1890 (waarschijnlijk in verband met gratie) dat zij zich zeer goed gedraagt – (minstens) zesmaal in de RWI. Zij was in 1836 geboren in Leiden als dochter van een kleermaker. In 1860 trouwde zij op 23-jarige leeftijd met Casper Werver, ook 23 jaar en van beroep schoenmaker. Zij staat in de trouwakte vermeld als wonend in Den Haag en werkzaam als dienstbode. Haar vader was toen al dood, haar moeder verdiende de kost als werkster. Ook zij moet, in ieder geval in 1890, niet erg fit geweest zijn: ‘Zij wil volgens haar opgave door uit werken te gaan trachten in haar onderhoud te voorzien, doch daar zij thans aan een maagkwaal lijdende is en thans nog in de ziekenzaal der RWI alhier wordt verpleegd achten wij vervroegd ontslag voor requestante niet wenselijk.’³⁰

Soms zat er heel weinig tijd tussen de opzendingen. Suzanna Maria van den Berg bracht tussen 1892 en 1902 negen jaar en drie maanden door in de RWI, met tussenpozen van slechts enkele maanden.

Maria Kok, Elizabeth van der Kaaij en Helena Bromans hebben hun leven mogelijk een andere wending gegeven. Zij werden slechts eenmaal opgezonden voor respectievelijk drie, zes en twaalf maanden. Maria Kok trouwde, 21 jaar oud, in 1862 in Leiden met een tien jaar oudere weduwnaar, Franciscus Knoppert. Toen zij 39 jaar later voor drie maanden werd opgezonden in de RWI was zij weduwe. Zij gaf als woonplaats Delft op; in 1904 overleed zij in Kethel bij Delft. De twee overigen die slechts eenmaal waren opgezonden kregen niet tot nauwelijks de kans te recidiveren. Maria Reijken overleed in de RWI en Johanna Leemans stierf in Medemblik, anderhalf jaar nadat zij daarheen was gebracht.

Den Haag stond garant voor de helft van de veroordelingen die deze vrouwen alles bij elkaar opgeteld hadden ondergaan. Het leeuwendeel daarvan vond inderdaad plaats na verhuizing richting Oegstgeest, daarna volgen Utrecht als goede tweede, Rotterdam en Amsterdam. Heerenveen komt slechts eenmaal in beeld (voor het vertrek van de RWI naar Oegstgeest), net als Breda, Zutphen en Alkmaar.

BUITENECHTELIJKE KINDEREN

Johanna Wilhelmina Rijgersveer, één van de Leidse vrouwen die zeer regelmatig opduikt in de RWI, kreeg in 1851 in Leiden een buitenechtelijke dochter Jannetje. Op enig moment moet zij als kolonist³¹ in Veenhuizen terecht gekomen zijn, want Jannetje overleed daar op driejarige leeftijd in 1854. In Norg (=Veenhuizen) kreeg zij nog drie buitenechtelijke kinderen: Johanna Wilhelmina (in 1857), Cornelia (in 1861, zij stierf een jaar later in de kolonie) en Johanna Maria in 1864. Bij alle kinderen was de vader onbekend. Toen zij in januari 1887 voor het eerst voor vijf maanden werd opgezonden voor landloperij kreeg zij, als enige van de Leidse vrouwen, binnen de RWI een extra straf van vier dagen cel. Hierna vertrok zij richting Amsterdam naar haar dochter Johanna Maria in de Hasselaarsteeg 12. Ook haar dochter Johanna Elizabeth woonde toen in Amsterdam en wel op de Heerengracht 240, waarschijnlijk als dienstbode.³² Begin oktober 1887, dus al binnen enkele maanden, kwam Johanna alweer in de RWI terecht, ditmaal voor drie jaar. Na slechts een maand op vrije voeten verkeerd te hebben, treffen we haar in 1890 weer gedurende achttien maanden achter de poorten van de werk-

inrichting aan. Mogelijk ging het daarna een tijdje beter; het duurde in ieder geval drie jaar voordat zij weer voor drie jaar opgezonden werd, tot 1898. Johanna staat in de RWI geregistreerd als werkster.

OUD

De zeventien uit Leiden afkomstige vrouwen waren geboren tussen 1826 en 1857. De gemiddelde leeftijd lag bij deze vrouwen bij eerste opzending iets hoger dan die wij voor de gehele populatie tussen 1886 en 1892 gevonden hadden, namelijk 50 jaar in plaats van 48.

De oudste Leidse vrouw, Johanna Margaretha Reijken, was bij eerste opzending 61 jaar oud. Zij was weduwe en opgepakt voor bedelarij te Alkmaar in 1889. Haar ouders moeten al vroeg overleden zijn, want zij wordt vermeld als rooms-katholiek weeskind. Waarschijnlijk was zij rond 1851 naar Rotterdam vertrokken. In ieder geval trouwde zij daar op 34-jarige leeftijd met de 37-jarige Wouter van Leer.

VERLIES

Veel vrouwen hadden regelmatig te maken gehad met de dood. Zo kwam Helena Maria Bromans uit een gezin met negen kinderen van wie er zes hun kindertijd niet overleefden. Johanna Catharina van der Westen verloor drie van haar vijf kinderen op zeer jonge leeftijd en zou ook haar vierde kind overleven. Ook Francisca Vogels en Johanna Wilhelmina Rijgersveer begroeven meerdere jonge kinderen.

FAMILIEACHTERGROND

Wij veronderstelden in eerdere artikelen dat veel vrouwen niet konden terugvallen op hun familie. Een voorbeeld daarvan is Elizabeth Franken. Als ongehuwde dochter van een wever werd zij in 1888 op 51-jarige leeftijd opgezonden voor bedelen. Na een maand vrij te zijn geweest en ingeschreven bij Johannes Franken op de Middelstegracht, mogelijk haar broer, keerde zij terug in de RWI waar zij deze keer drie jaar moest blijven. Komend uit de RWI werd zij ingeschreven bij een neef in Leiden en zijn vrouw. Zes maanden later verhuisde zij weer. We zien haar het laatste half jaar van haar leven nog op drie verschillende adressen in Leiden wonen voordat zij in september 1892, 55 jaar oud, overleed.

Het leven van Johanna Catharina Heijkoop liep evenmin over rozen. In 1849 geboren als buitenechtelijk kind van Susanna Cinjee, werd zij drie jaar later geëcht door, vermoedelijk, haar biologische vader Karel Frederik Heijkoop, schoenmaker van beroep en analfabeet.³³ Op tweejarige leeftijd wordt zij voor drie maanden ondergebracht in het weeshuis op de Hooglandse Kerkgracht. Het gezin moet het moeilijk gehad hebben, want we zien hen van adres naar adres verhuizen. Op 30-jarige leeftijd trouwde zij, in 1880, in Den Helder met de 25-jarige Hans Leertouwer, matroos bij de marine. Twaalf jaar later scheidden zij. Op 46-jarige leeftijd werd zij in 1896 door de rechtbank in Zutphen, een aardig eindje verwijderd van de plek die zij als woonplaats opgaf, namelijk Montfoort, veroordeeld tot één jaar en twee maanden opzending. Hoewel geregistreerd als koopvrouw, zal zij daar waarschijnlijk nauwelijks inkomsten aan ontleend hebben, want zij werd betrappt op bedelen. In 1904 en in 1908 werd zij nog twee keer voor één jaar opgezonden voor dronkenschap.

MOBILITEIT

De in Leiden geboren vrouwen waren niet erg honkvast, niet binnen Leiden, maar ook niet buiten Leiden. Slechts vijf van de zeventien bleven een groot deel van hun leven in Leiden wonen. De meesten zwierven door het hele land. De hierboven genoemde Johanna Heijkoop die via Den Haag als dienstbode terechtkwam in Den Helder, vervolgens naar Amsterdam vertrok, later weer in Den Helder trouwde en van haar man scheidde in Hellevoetsluis, is geen uitzondering.

BEROEPEN

Het merendeel van de vrouwen was op enig moment in hun leven werkzaam als werkvrouw, werkster of schoonmaakster, sommigen waren dienstbode, een was fabriekswerkster, twee naaister en nog eens twee koopvrouw.

Hun vaders (de moeders waren of zonder beroep of werkvrouw of naaister) waren veelal ongeschoold arbeider (en regelmatig ongeletterd): sjouwer, kuipersknecht, kuiper, machinewerker, kledingmaker, (grijn-)wever, baggerman, etcetera. Een enkeling was goudsmid, koetsier of schoenmaker.

De echtgenoten waren werkzaam als mandenmaker, dagloner, matroos, varensgezel, sjouwer, militair en fabriekswerker. Sommigen waren zonder beroep, één was beeldhouwer, een ander opperman.

In vergelijking tot wat wij eerder gevonden hebben voor de gehele populatie van de RWI tussen 1886-1992 lijkt het erop dat de Leidse vrouwen vaker recidiveerden (twaalf van de zeventien in plaats van minder dan de helft) en dat er vaker sprake was van bijkomende vonnissen. Dit kan echter ook (deels) te maken hebben met het feit dat de Leidse vrouwen langer gevolgd zijn (tot 1920).

Zedelijke verbetering: het Leidse damescomité

Onder invloed van de ideeën van de Engelse Elizabeth Fry en haar Nederlandse navolster Barbara van Meerten-Schilperoord³⁴ werd in de tweede helft van de negentiende eeuw een groot aantal damescomités opgericht, onder de vleugels van het Nederlands Genootschap der Zedelijke Verbetering van de Gevangenen. Deze ontstonden in eerste instantie in steden die een vrouwegevangenis binnen hun poorten hadden. Aan het ontstaan van deze damescomités lag het idee ten grondslag dat vrouwen veel beter dan mannen in staat zouden zijn haar zusters de weg te wijzen naar gedragsverbetering en een beter bestaan. Het lag voor de hand dat vroeg of laat ook in Leiden een damescomité opgericht zou worden. Hier bood de nabijgelegen RWI immers een prachtig werkterrein voor activiteiten tot zedelijke verheffing.

Zo langzamerhand begon de gedachte onder de meer verlichte geesten post te vatten dat criminaliteit onder de lagere klasse minder te wijten was aan luiheid en gemis aan zelfbeheersing, – bij vrouwen kwam daar dan nog behaagzucht en algehele inferioriteit bij³⁵ – en wellicht veel meer te maken had met een gebrek aan kansen en aan een goede opvoeding.³⁶ Dit moest nog wel vele malen sterker gelden voor overtredingen als bedelen en landlopen die immers bij uitstek geassocieerd zijn met armoede en verval. De damescomités zochten de oorzaak primair in de omstandigheden en niet in de misdadigers zelf, in tegenstelling tot velen van hun tijdgenoten. *Paleis van Justitie*, een blad gewijd aan buitenlandse en binnenlandse rechtspleging, gaf in 1896 in de rubriek ‘Schetsen en Typen’ de volgende beschrijving van een terechtstaande zwerfster: ‘haar stug, gerimpeld, verweerd gelaat gaf door niets van eenige vrees of van angst blijk... Wat kon het haar ook schelen, de oude, of zij voor een paar maanden aan het zwerversleven zou worden onttrokken?’ En eenmaal weer op vrije voeten zal zij ‘rondsloffen langs de boerderijen en den

Emma Driessen-von Forckenbeck, voorzitter van het Damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen, afdeling Leiden. Bron: website 'De Familie Driessen' (met dank aan Ed van der Vlist).

lieden angst aanjagen door haare lelijkheid en haar grijslach'. De invloed van Lombroso was nog groot, getuige de weerspiegeling van het veronderstelde karakter van deze vrouw in haar uiterlijk. Hoeveel barmhartiger luidt dan het oordeel in het vrouwenblad *Evolutie* in dit geval over ongehuwd moederschap: 'als men de levensgeschiedenis van alle zoogenaamde gevallen vrouwen die terecht staan, onderzocht... zou men dan wel zo heel dikwijls mogen spreken over een laaghartig gemeen wezen...'.³⁷

Zoals Agnes van Steen in dit Jaarboek aangeeft in haar artikel 'De gehuwde vrouw moet maatschappelijk voelen', waren veel vrouwen uit de hogere kringen actief op het terrein van de liefdadigheid. In Leiden zien we bekenden die zich om het lot van de verpleegden in de RWI bekommeren, zoals Emilie Knappert en mevrouw Driessen-von Forckenbeck,³⁸ Mevrouw Driessen verdiende onder andere door haar inzet voor dit damescomité zelfs een 'In Memoriam' in het *Leidsch Jaarboekje* van 1928. Zij was niet alleen voorzitter

van het bestuur van het Leidse comité, maar zette zich ook zeer actief in voor de bemiddeling van de verpleegden. Herhaaldelijk treffen we haar naam aan onder een beschrijving van de activiteiten die het comité ondernam om de opgezonden op het rechte pad te krijgen. Overigens was zij de enige die deze beschrijvingen met haar naam ondertekende. De rest van de beschrijvingen zijn anoniem.

Dat de leden van dit comité deze taak niet licht opvatten, blijkt uit een citaat uit *Vrouwenarbeid*, het blad van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (1898): 'dat eischt ook van ons vrouwen tegenover onze ongelukkige zusters meer dan meelij. Het eischt onze beste krachten, onze geheele toewijding en altijd – de onderdrukking van ons egoïsme'.³⁹

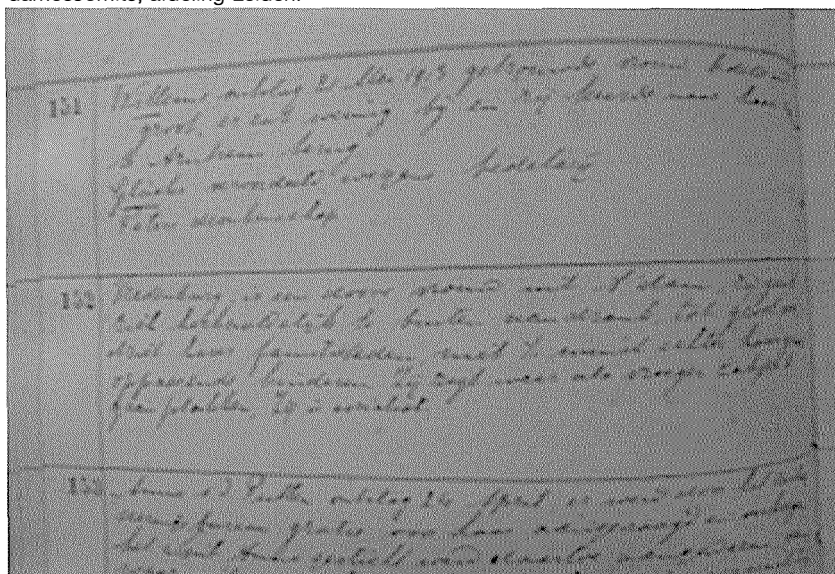
Vlak na haar oprichting probeerde het damescomité Leiden voet aan de grond te krijgen in de RWI. De directeur van de RWI was hier niet erg toegenegen. Hij was bang dat contacten met de buitenwereld het orde-en-tucht-regime dat in de RWI heerste, zou ondermijnen. Om diezelfde reden was Emilie Knappert in 1890 een vergunning geweigerd. Zij vroeg toestemming om twee tot driemaal per week de zieke verpleegden in de inrichting te bezoeken en deze voor te lezen. Later mocht zij op verzoek van dominee Hagen aantreden om hem bij te staan bij de godsdienstlessen. Ze kreeg daarbij wel te horen dat zij zich uitsluitend moest beperken tot het godsdienstonderricht.

Het ministerie van Justitie was een andere mening toegedaan dan de directeur van de RWI. Hoewel de landelijke overheid deze vorm van reclassering *avant la lettre* geen taak van de overheid achtte, maakte zij graag gebruik van de diensten van het genootschap. Zo kwam het dat, dankzij de interventie van de minister van Justitie, eind 1892 de dames toestemming kregen om met de vrouwen die binnenkort zouden worden ontslagen te praten.

Om de andere vrouwen niet in verzoeking te brengen moest dit dan wel plaatsvinden in een aparte (de regenten-)kamer buiten de inrichting. Tweemaal per week, dinsdag en zaterdag tussen twee en vier uur 's middags, kregen de dames de gelegenheid te spreken met de vrouwen die het komend trimester zouden vrijkomen. De RWI verstreekte daartoe elke drie maanden een lijst met namen.

Een inschrijffregister van de vrouwen die door het damescomité bezocht zijn, is bewaard in het Brabants Historisch Informatie Centrum in Den

Bladzijde uit het Register van het
damescomité, afdeling Leiden.

Bosch. Dit bevat de namen van de vrouwen die door het comité bezocht zijn met soms heel beknopt, soms wat uitvoeriger, een beschrijving van hun situatie en de activiteiten door het comité ondernomen.⁴⁰

Van 1892 tot ongeveer 1917 heeft het damescomité zich gebogen over de toekomst van 250 à 300 verpleegden in de RWI. Velen van hen zouden korte of langere tijd in Leiden of omgeving verblijven. Soms ontfermden de dames zich daarnaast ook over de nakomelingen van de verpleegden. Zoals in het geval van Marie van den Borg, wier tweejarige dochter Catharina, regelmatig met haar moeder ontslagen, dankzij bemiddeling van de dames geplaatst kon worden in het gesticht 'De Voorzienigheid' in Leiden à raison van f 65 per jaar (waaraan het comité f 15 bijdroeg). Helaas overleed datzelfde meisje een half jaar later aan een besmetting op de borst. Marie zelf was eerst ondergebracht bij de weduwe Goddijn totdat zij een dienst aanvaardde bij een familie die ene juffrouw van der Meulen haar bezorgde. Na haar dochters dood hertrouwde Marie met iemand uit Sloten en liet verder niets meer van zich horen.⁴¹

Ook de dochter van Jitske Buijsing, die naar de mening van de dames zelf niet meer te redden was, werd door bemiddeling geplaatst in een doorgangshuis van de vereniging voor half verweesde, verwaarloosde of verlaten kinderen in Amsterdam. Misschien kwam het uiteindelijk toch goed met haar want even later kwam zij terecht in een burgergezin in Zeist.⁴²

Al met al moet het de leden van het comité niet licht gevallen zijn. Vaak treffen we de verzuchting aan dat hun bange voorgevoelens, dat de drank de vrouwen weer in zijn macht zou krijgen, bewaarheid werden. Ook komt het nogal eens voor dat de ontslagen vrouwen na eerst een dienst te hebben aanvaard er na enkele dagen al vandoor gingen. Zoals J.W. Pouw die de 'tweede dag reeds vertrekt met een slechte vriendin naar Den Haag'.⁴³ Of Aaltje Mink, die, 7 mei 1892 ontslagen, in dienst kwam bij mevrouw Broers, die haar tot 6 augustus hield. Daarna in een andere dienst verdween zij 'langst na enkele dagen weg zonder aanbieding'.⁴⁴ Op 28 augustus werd zij door de politie naar haar grootmoeder, de weduwe Sloothaak te Sint Johannesga, teruggebracht. Nog bonter maakt Alberdina Peels het, die, 50 jaar oud, in het Minnehuis in Leiden opgenomen wilde worden. 'Terwijl er alle moeite voor haar gedaan werd en zij uitbesteed was bij een zeer fatsoenlijk gezin heeft zij zich iedere dag bedronken. Zij nam zelfs de drankfles mee naar bed. Na de vermaning van het lid van het comité heeft zij deze op straat uitgescholden en is spoorloos verdwenen'.⁴⁵

Deze veelvoorkomende verzuchtingen wekken niet de indruk dat de goedbedoelde pogingen vaak het beoogde succes hadden. Desondanks moeten zij hoop geput hebben uit die spaarzame gevallen waar zij wel iets hebben kunnen betekenen. Zoals Rika van Raalte die na voor de vijfde maal uit de werk-inrichting ontslagen te zijn, geplaatst kon worden in het Israëlitische Oude Mannen en Vrouwenhuis, mede dankzij de steun van haar broer en andere familieleden. Rika schreef de komende jaren nog menige dankbetuiging. Ook de zeventienjarige Adriana Bosch, dankzij bemiddeling van het comité opgenomen in het liefdesgesticht 'De Goede Herder' nabij Velp, was de dames zeer dankbaar. 'Ook van haar zelf kwam met nieuwjaar een hartelijk schrijven. Dus geloven we haar op de goede weg te hebben en te kunnen houden.' Haar plaatsing had nog heel wat voeten in de aarde. In 'De Goede Herder' in Zoeterwoude was geen ruimte, 'Waarop mevrouw Driessen zo vriendelijk was naar Tilburg, naar een zelfde Liefdesgesticht te schrijven en

Bewoonsters van het Minnehuis
waarschijnlijk 1927.

was men bereid haar daar op te nemen en de 20 gulden voor de uitzet te laten vervallen, dus alleen 60 kostgeld moest gestort worden, ook gaf mevrouw Driessen daarvoor 25 gulden. De afdeling Leiden Tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen legde 35 gulden bij en hoopt dat vol te houden tot 1909. Doch het moet ieder jaar aangevraagd worden.'

Het 'liefdesgesticht' in Tilburg deed haar naam geen eer aan, want in tweede instantie liet men weten dat 'als het bedoelde meisje, Adriana Bosch, geboren 28 maart 1888 te Vught, dezelfde is die we hier al eens moesten verwijderen om de kinderen, kunnen we haar niet opnemen'. Met hulp van deken Dessens en kapelaan Moezel (beiden betrokken bij de RWI) werd zij toen uiteindelijk geplaatst in Velp.⁴⁶

Sommigen waren wel van goede wil. Zoals E.M. Pieterse, herhaaldelijk voor dronkenschap opgezonden, die 'ijverig en flink kan werken'. Zij zou eerst naar Rotterdam gaan:

waar haar zuster, die haar ook in de RWI opzocht, het goed heeft. Nu de ontslagdatum nadert begint haar man haar weer te schrijven en wil haar weer bij zich hebben. Ze wil

ruim 30 gulden op de Postspaarbank zetten want ze is vervuld van goede voornemens het drinken te laten. Ik geloof wel dat zij zich het ernstig voorneemt, maar zij is bekend zwak van karakter, dus verwacht ik binnen eenige tijd haar wel weer in de RWI te kunnen begroeten. Toevallig ken ik de vrouw persoonlijk reeds jarenlang. Ik sprak met haar af om haar 10 dagen na haar ontslag eens een brief te schrijven, waar ze uiterst gevoelig voor scheen. Ze zou mij eerlijk op alles antwoorden. Had niets nodig. Reeds verscheidene malen schreef ik haar, ontving altijd direkt een brief van 4 zijdjes vol terug met goede berichten. Zij heeft volop breiwerk en verdient flink en hoopt dat zij in hare huishouding zal kunnen blijven. Dus 4½ maand heeft zij zich goed gehouden, hopen wij dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaande haar zal kunnen bijschrijven (juli 1908).

Helaas volgt een jaar later de mededeling: 'Is door haar man hiertoe geprest weer aan het drinken gegaan, wat ze me zelf schreef, is nu alweer enige maanden in de RWI, juni 1909.'⁴⁷

ACTIVITEITEN

De hulp die het comité bood varieerde van bemiddeling bij het zoeken van werk, herstel van het contact met de familie, geldelijke of materiële steun (als de uitgaanskas niet toereikend was) in de vorm van een bijdrage voor verblijf of uitzet, plaatsing in een soort heropvoedingsgesticht of in andere vormen van opvang.

Bij bemiddeling naar werk ging het meestal om een betrekking als werkster of dienstbode. Waarschijnlijk schakelden de dames daar vaak hun eigen netwerk bij in. Zo spoort de bekende pedagoge Elise van Calcar in het tijdschrift *Ons Streven* Nederlandse vrouwen aan ontslagen vrouwelijke gevangenen in huis te nemen als dienstbode.⁴⁸ Sophia Maria Nicolaas, die in een ziekenverpleeginrichting wil gaan werken, hoopt mevrouw Driessen 'haar behulpzaam te kunnen zijn door haren zoon dr. Driessen'.⁴⁹ Martha Snellenberg wil werkhuizen zoeken in Leiden, 'waarvoor de dames haar behulpzaam zullen zijn'.⁵⁰

E.H. Waenink, '38 jaar oud, geeft de indruk van een stil, bedaard, fatsoenlijk meisje', wordt door haar fatsoenlijke voorkomen geschikt bevonden voor een dienst als meid alleen bij juffrouw Scheindel in de Maarsmansteeg.⁵¹ Ook de 19-jarige Heika Schreuder maakte een gunstige indruk. Helaas lukte het in haar geval niet een blijvende verandering ten goede te bewerkstelligen. Met behulp van de 'subdirectrice' van de RWI, mejuffrouw Van der Ven, kreeg zij

Meisjes aan het werk in de wasserij van De Goede Herder.

een dienst bij het schoolhoofd in Oude Wetering. Daar kreeg zij ruzie met de vrouw des huizes en werd teruggehaald om bij de weduwe mevrouw Fontein op de Hogewoerd in dienst te treden. Deze dreef een aardappelhandel en hield ook studenten. Haar verblijf daar was van korte duur: 'ook hier was op haar gedrag veel aan te merken en was zij eensklaps verdwenen'.⁵²

Voor ongehuwde moeders en meisjes die wellicht (nog) niet voor een betrekking in aanmerking kwamen, keek men naar doorgangshuizen of vergelijkbare gestichten voor gevallen meisjes. Eén van die gestichten was 'De Goede Herder', gevestigd in Zoeterwoude-Rijndijk.⁵³ Hier zien we een groot aantal katholieke meisjes naar toe verdwijnen. De zusters van 'De Goede Herder' vingেন meisjes op die door verwaarlozing of erfelijke belasting zedelijk gevaar liepen. De boetelingen, kinderen die al iets hadden uitgehaald, werden strikt gescheiden gehouden van de bewaarden, de meisjes die risico liepen iets te gaan uithalen.⁵⁴ Waarschijnlijk werden de katholieke meisjes uit de RWI onder de boetelingen geschaard. Binnen de muren van De Goede Herder heerste een vergelijkbare, misschien nog wel strengere, discipline als in de RWI. Gedurende de ochtend gold een spreekverbod, de meisjes kregen een andere naam en mochten elkaar niet vertellen hoe zij werkelijk heetten. Ze werden dus als het ware beroofd van hun identiteit. Ze brachten de dag in uniform door met kerkbezoek, bidden, werken of school. Contact met de buitenwereld werd vermeden.⁵⁵ Geen wonder dat sommigen van de ex-RWI verpleeg-

den het daar niet lang uithielden. Zo wordt Johanna Caroline Zon 'na een jaar vrij goed opgepast te hebben in maart 1907 wegens wangedrag uit De Goede Herder ontslagen en teruggebracht naar hare ouders te Rotterdam'. De bedoeling was dat zij daar de juiste opvoeding zou krijgen om later als dienstbode in de maatschappij te fungeren.⁵⁶

Petronella van Breugel en Cornelia de Garde leken het beter te doen. Als zij 'door tussenkomst van enige heren der commissie' in februari 1896 ontslagen worden uit de RWI neemt 'De Goede Herder' hen op 'alwaar zij zich tot heden zeer goed gedragen volgens getuigenis van de eerwaarde moeder'.⁵⁷ Ook Jansje van Beek, op eigen verzoek geplaatst, hield het lang uit in 'De Goede Herder'.⁵⁸

Voor meisjes onder de 21 moest betaald worden. Het damescomité nam meestal een deel van de jaarlijkse bijdrage voor haar rekening, soms persoonlijk of soms via een beroep op het genootschap. Datzelfde gold voor de uitzet die meestal verlangd werd. Blijkbaar nam 'De Goede Herder' ook meisjes ouder dan 21 op zoals Johanna Kruijff, 25 jaar oud. 'Zij was meerderjarig dus behoefde geen geld te storten. Zij gaat hierheen omdat ze vanwege onenigheid met haar tweede moeder niet thuis kon zijn.' Waarschijnlijk is dat ook de reden geweest dat zij, 'die niet de indruk gaf niet heel slim te zijn', aan het zwerven geslagen is, want zij was opgepakt voor landloperij.

Voor de bejaarde vrouwen werd meestal een minne- of oudeliedenhuis gezocht. Zoals voor Aaltje Weggemans, 'een goedig oud besje'. Zij wordt 'met veel veel moeite' ondergebracht in het Bestedelingenhuis in Den Haag.⁵⁹

Ook waren de dames behulpzaam bij het herstellen van het contact met familieleden: ouders, echtgenoten of kinderen. S.D. de Graaff, ontslagen in 1898, gehuwd met een portier, heeft 'door bezoeken en brieven meer lust in haar huiselijk leven gekregen en houdt zij zich best. Haar man is nu in Dordrecht aan het station'.⁶⁰ Mogelijk wordt zij daarna toch nog een keer opgezonden want in 1912 vinden we weer een De Graaff (dit keer zonder initialen) terug in het register van het damescomité. Ook deze keer met een goede afloop want zij schrijft, terug bij haar man, twee gelukkige brieven aan twee verpleegden in de RWI.⁶¹ De dames hadden niet altijd succes bij hun pogingen de vrouwen met familie te herenigen. De zoon van A.B. Heijhoff, 'deze

Recreatie in de tuin van De Goede Herder
in Zoeterwoude.

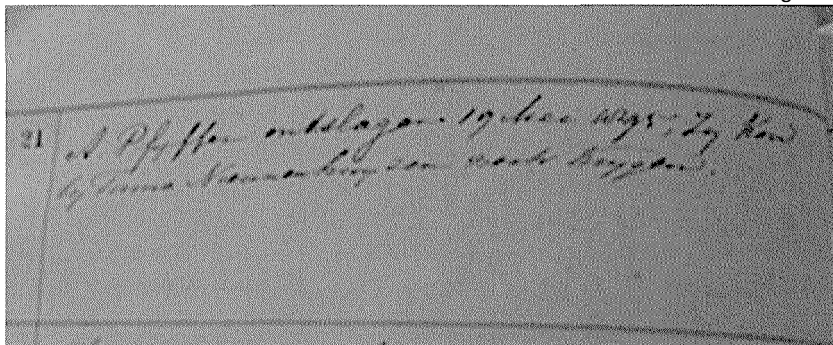
vrouw had een ongunstig voorkomen', die door een van de dames twee keer aangeschreven was, zei dat hij zoveel verdriet van zijn moeder heeft gehad dat hij onmogelijk meer iets voor haar kon doen. 'Alles verdrong zij toch, etc'.⁶² Andere keren waren kinderen, ouders of partners juist de boosdoeners die deze vrouwen weer aan de drank brachten of alles opmaakten wat zij met hun uitgaanskas verdiend hadden.

Behalve een bijdrage in de kosten van uitzet of verblijf leverden de dames ook steun in natura zoals aan J.C. Blokhuijzen, die naar haar zuster ging in Den Haag en heel dankbaar was 'voor een hemd en eene broek, door het Comité aan haar verstrekt'.⁶³

CONTACT MET DE IN LEIDEN GEBOREN VROUWEN

Zes van de in Leiden geboren vrouwen staan vermeld in het inschrijfregister van het damescomité. Petronella Wijsman werd in het tweede kwartaal van 1903 ingeschreven. Zij was toen 40 jaar en haar verblijf van drie jaar in de RWI zat er net op. Zij kwam bij een tante in Leiden in huis en had wat werkhuisen. 'Zoo af en toe komt ze om schorten of zoiets. Wel is ze alweer eens beschonken aangetroffen'.⁶⁴ Blijkbaar ging het toch niet goed bij die tante want even later in juni 1903 kwam zij, opgezonden voor landloperij, terug in

De inschrijving van Antoinetta Pfijffer
in het register

de RWI. Zij was toen inmiddels gescheiden van haar man van wie ze waarschijnlijk al apart leefde.

Johanna van der Westen en Johanna Rijgersveer⁶⁵ bedankten voor de hulp van het damescomité. Van Hendrica Buis wordt alleen vermeld dat zij naar Medemblik gaat.⁶⁶ Johanna Catharina Heijkoop 'zal in september 1903 bij dominee Vethake⁶⁷ aangenomen worden, ze moet nog 13 dagen hechtenis ondergaan. Haar geld wil ze dominee Vethake in bewaring geven en dan wil ze in Leiden een kamertje zoeken en met breien de kost zien te verdienen, gaat dat niet dan desnoods ook in het werkhuis weer!!!'⁶⁸ Helaas ging het niet want in 1904 en in 1906 werd zij weer tot een jaar veroordeeld tot de Rijkswerkinrichting, ditmaal voor dronkenschap. Antoinetta Pfijffer kreeg in 1895 een betrekking bij de firma Nieuwenhuijzen.⁶⁹ Het lukte haar waarschijnlijk niet deze betrekking te houden, want in 1896 werd zij voor de derde maal veroordeeld voor landloperij.

Conclusies

De levensloop van de in dit artikel besproken in Leiden geboren vrouwen blijkt nauwelijks af te wijken van het algemene profiel dat wij voor de bevolking van de RWI voor de vrouwen tussen 1886 en 1892 geschetst hebben.

Vrijwel allemaal waren zij afkomstig uit een arm milieu, waarbij een eventueel huwelijk nauwelijks verbetering, soms eerder een stap omlaag op de maatschappelijke ladder dan omhoog betekende. Velen hadden te maken

gehad met verlies van ouders, kinderen en/of partner. De meerderheid was alleenstaand en oud. Alcoholmisbruik als bijkomende overtreding kwam veelvuldig voor. Wel lijkt het erop dat deze vrouwen iets vaker recidiveerden en dat er vaker sprake was van bijkomende vonnissen.

Vonden wij voor slechts 60 vrouwen van de in totaal 380 opgenomen vrouwen in de periode 1886-1992 een beroep, voor de Leidse vrouwen wordt in zestien van de zeventien gevallen op enig moment een beroep vermeld. Ook hierbij is zonder uitzondering sprake van slecht betaalde en uiterst onzekere werkzaamheden. Het merendeel is werkster, schoonmaakster of werkvrouw, een enkeling dienstbode, koopvrouw of naaister.

Opvallend is dat sommigen van deze vrouwen op zeer hoge leeftijd nog (her-)trouwden, hoewel dat naar het zich laat aanzien meestal geen verbetering in hun tamelijk uitzichtloze positie bracht.

In enkele gevallen vonden wij ook ondersteuning voor onze hypothese dat deze vrouwen door hun deviant gedrag niet (lang) welkom zullen zijn geweest bij familie of armenzorg. Hendrica Buis werd het Minnehuis uitgegooid. Petronella Wijsman verbleef slechts korte tijd bij haar tante en ook Elizabeth Franken kon maar korte tijd bij haar broer en neef terecht.

Ook bij deze Leidse vrouwen is het maar zeer de vraag hoe productief zij konden zijn. Van Francisca Vogels weten we zeker dat zij nauwelijks tot werken in staat was; twee anderen verdwijnen eveneens naar het Rijkskrankzinnigengesticht in Medemblik. Johanna Margaretha Rijken overleed tijdens haar verblijf en Elizabeth Franken binnen het jaar nadat zij op vrije voeten kwam. Maria Cornelissen leed aan een maagkwaal. Johanna van der Westen was doof.

Eenmaal in de RWI opgenomen geweest, lukte het ook deze vrouwen nauwelijks zich buiten de muren te redden, getuige de vele heropnames en hun verdere levensloop variërend van 'verkeerde' huwelijken tot opname in Medemblik, of het Minnehuis of Oudeliedenhuis.

De vraag is wat de activiteiten van het damescomité hebben kunnen bijdragen om de levensloop van de opgenomen vrouwen een wending ten goede te laten nemen. Ondanks het optimisme, de grote inzet en de volharding van de leden krijg je indruk dat ze over de hele linie structureel toch bedroevend weinig hebben kunnen bereiken.

Hun interventie heeft in het leven van de zes in Leiden geboren vrouwen geen blijvende verbetering als resultaat gehad. De drie vrouwen die zij actief begeleid hadden belandden binnen het jaar weer in de RWI. Datzelfde gold voor vele anderen om wie zij zich bekommerden.

Het was waarschijnlijk ook heel zwaar te moeten opboksen tegen enerzijds het stigma dat een verblijf in de RWI betekende (nog afgezien van hun vaak niet vlekkeloos verlopen levensloop daaraan voorafgaand) en de slechte invloed van familie of man/partner die soms met begerige ogen naar de uitgaanskas keken. Anderzijds hadden zij waarschijnlijk ook te maken met vrouwen die zich niet al te gemakkelijk konden schikken in de discipline die een werkkring in een dienst of een verblijf in een Liefdesgesticht of armenhuis van hen vroeg. Voor veel van deze vrouwen, hoe welwillend misschien in eerste instantie ook, moet een Oudeliedenhuis of Liefdesgesticht een nauwelijks aantrekkelijker alternatief zijn geweest. Een factor was mogelijk ook dat de leefwerelden van de verpleegden en die van het damescomité zich mijlenver van elkaar bevonden, waardoor het wellicht moeilijk was zich in elkaars positie in te leven.

Desondanks heeft het comité in enkele individuele gevallen veel kunnen betekenen, zo getuigen de brieven van dankbaarheid, al was het misschien maar dat hun noden serieus genomen werden, dat er iemand was die zich om hun toekomst bekommerde. In tegenstelling tot de aanpak in de RWI waar verbetering vooral moest komen van onderwerping aan tucht, discipline, berouw en vooral godsdienstoefening, hanteerde het damescomité een veel pragmatische benadering: hulp bij het vinden van een betrekking, herstel van contact met familie en onderdak.

Ongewijfeld waren er onder de opgezonden vrouwen die een leven in ledigheid en drank verkozen boven een eerzaam bestaan. De vraag is daarbij wel aan de orde welke kans zij ooit hebben gehad op een eerzaam bestaan. Zeer velen moeten, gelet op hun levensgeschiedenis, nauwelijks een andere keuze gehad hebben. Eenmaal gezondigd zouden de meesten van hen getekend blijven met het stigma van gevallen of slechte vrouw, zoals de jongere meisjes die als boeteling bij 'De Goede Herder' terecht kwamen.

Drank, gebrek aan onderwijs, armoede, gebroken gezinnen, 'slechte' huwelijken, een zwak zenuwgestel, zwakke begaafdheid, ziekte en ouderdom

lijken de voornaamste oorzaken te zijn voor de opzending naar de RWI.

Dat de daling van het aantal vrouwen in de RWI zoveel eerder en drastischer inzette dan die onder de mannen, had mogelijk te maken met het feit dat vrouwen misschien eerder en meer vatbaar waren voor het beschavingsoffensief dat vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw steeds meer effect boekte. Zij waren immers bij uitstek verantwoordelijk voor het bieden van een veilig, gezond, fatsoenlijk thuis voor hun werkende mannen.⁷⁰

Dat er zoveel minder vrouwen dan mannen waren, vraagt ook om een nadere verklaring. Immers, zeer velen balanceerden in die tijd op de rand van het bestaansminimum. Er hoefde maar iets te gebeuren, zoals het veelvuldig voorkomen van werkloosheid, ziekte en dood in de gezinnen, of men kieperde over de rand. De vraag is dus eerder waarom niet veel meer vrouwen opgezonden werden naar de RWI. Waren politie en justitie voor vrouwen misschien lankmoediger? Enerzijds zien we dat vrouwelijke zwerfsters veel harder veroordeeld werden dan hun mannelijke evenknieën.⁷¹ Maar het is mogelijk dat rechtbanken of politie vrouwen, die in plaats van een 'gemene grijns' te laten zien, een beroep deden op hun ridderlijkheid en medeleven, minder snel veroordeelden.⁷²

Een vergelijking van de situatie van deze vrouwen met die van de algehele populatie met vergelijkbare sociaaleconomische status kan wellicht meer informatie geven over de vraag waarom juist deze vrouwen in die tijd werden opgezonden. De Historische Steekproef van Nederland (HSN), die gegevens verzamelt over de levensloop van de Nederlanders die tussen 1812 en 1922 zijn geboren, kan hierbij behulpzaam zijn.

Dit onderzoek kent beperkingen. Van slechts weinig vrouwen zijn volledige genealogische gegevens terug gevonden. De reconstructie van hun levensloop is daarom een zeer beperkte. Nieuwe informatie kan wellicht een ander licht op mogelijke motieven, oorzaken en gevolgen werpen. Voor aanvullende informatie zijn vooral wij afhankelijk van de ogen van derden: de RWI, het damescomité, kranten en tijdschriften. Mensen, instanties en organisaties, wier blik gekleurd wordt door hun eigen visie op de samenleving en fatsoenlijk gedrag. Helaas is het niet mogelijk hun bevindingen naast die van de vrouwen zelf te leggen omdat, als zij al egodocumenten hebben nagelaten, deze niet te vinden zijn op de gebruikelijke openbaar toegankelijke plaatsen.

Verklaringen hebben daarom een redelijk speculatief karakter. Nader onderzoek is nodig om het beeld van deze vrouwen en de intenties van de RWI meer reliëf te geven en beter te duiden.

Gezien de levensloop van de vrouwen die naar de RWI werden opgezonden is het mogelijk dat het verblijf daar voor sommigen onder hen inderdaad een zegen was: ze hadden onderdak, eten, medische zorg en leefden in omstandigheden die waarschijnlijk een stuk beter (hygiënischer) waren dan ze daarbuiten gewend waren. Maar wellicht in een andere zin dan dominee Hagen voor ogen stond.

Bijlage

DE ZEVENTIEN IN LEIDEN GEBOREN VROUWEN

Suzanna van den Berg

Geboren 27-01-1833 in Leiden, dochter van Wouter van den Berg en Pieterella Hakkaart. Weduwe van Petrus Schouten. Overleden in 1903 in Oegstgeest.

Helena Maria Bromans

Geboren 20-4-1838 in Leiden, dochter van Christoffel Bromans en Maartje de Bruin. Weduwe van Franciscus Vermeulen en van Gerardus de Bok. Overleden 23-12-1908 in Breda.

Henrica Buis

Geboren 2-5-1845 in Leiden, dochter van Jan Pieter Buis en Neeltje van der Eikel. Gehuwd met Johannes Cornelis de Jong. Overleden 25-04-1910 in Castricum

Maria Catharina Cornelissen

Geboren 12-8-1836 in Leiden, dochter van Johannes Hendricus Cornelissen en Elisabeth Rietbergen. Weduwe van Casper Hendrik Johan Werver.

Elizabeth Franken

Geboren 20-2-1837 in Leiden als dochter van Abraham Franken en Geertrui van der Linden. Ongehuwd. Overleden 29-9-1892 in Leiden

Johanna Catharina Heijkoop

Geboren 16-11-1849 in Leiden, dochter van Susanna Elisabeth Cinjee erkend bij het huwelijk van Karel Frederik Heijkoop en S.E. Cinjee op 28-7-1852 in Leiden. Gescheiden van Hans Leertouwer.

Elisabeth van der Kaaij

Geboren 26-2-1853 in Leiden, dochter van Lucas van der Kaaij en Hendrica van der Milde. Ongehuwd.

Maria Kok

Geboren 3-6-1841 in Leiden, dochter van Johannes en Maria Lefeber. Weduwe van Franciscus Knoppert. Overleden in 1904 in Delft.

Johanna Leemans

Geboren 25-11-1857 in Leiden, dochter van Pieter en Alida Wijnstroom. Ongehuwd. Overleden 23-6-1898 in Medemblik.

Johanna Maria Neuteboom

Geboren 3-2-1852 in Leiden, dochter van Laurens Neuteboom en Johanna Maria Smit. Gehuwd met Willem Bolstier. Overleden 16-12-1920 in Leiden.

Antoinetta Pfijffer

Geboren 16-6-1849 in Leiden, dochter van Johan Frederik Karel Pfijffer en Antoinetta Colijn. Ongehuwd.

Johanna Maria Reijken

Geboren 23-1-1828 in Leiden, dochter van Jacobus Reijken en Johanna Margaretha Eygelsheim. Weduwe van Wouter van Leer in Rotterdam. Overleden 31-3-1890 in de RWI in Oegstgeest.

Johanna Willemmina Rijgersveer

Geboren 6-2-1828 in Leiden, dochter van Johannes Rijgersveer en Neeltje Stouten. Eerst ongehuwd, later vermeld als weduwe van G. van Rooijen.

Francisca Johanna Vogels

Geboren 8-11-1849 in Leiden, dochter van Gerardus Vogels en Johanna Kluijtmans. Weduwe van Jacobus Kaleshoek in Rotterdam. Overleden in Endegeest, Oegstgeest, 1905.

Wilhelmina van der Walle

Geboren 29-11-1843 in Leiden, dochter van Jan van der Walle en Wilhelmina Vermeulen. Weduwe van Hendrik Knol en van Abraham Planken.

Johanna Petronella van der Westen

Geboren 9-9-1830 in Leiden, dochter van Willem van der Westen en Maria Dingjan. Gehuwd met Johannes Hendricus Blijleeven in Leiden. Overleden in 1908 in Rotterdam.

Petronella Wijsman

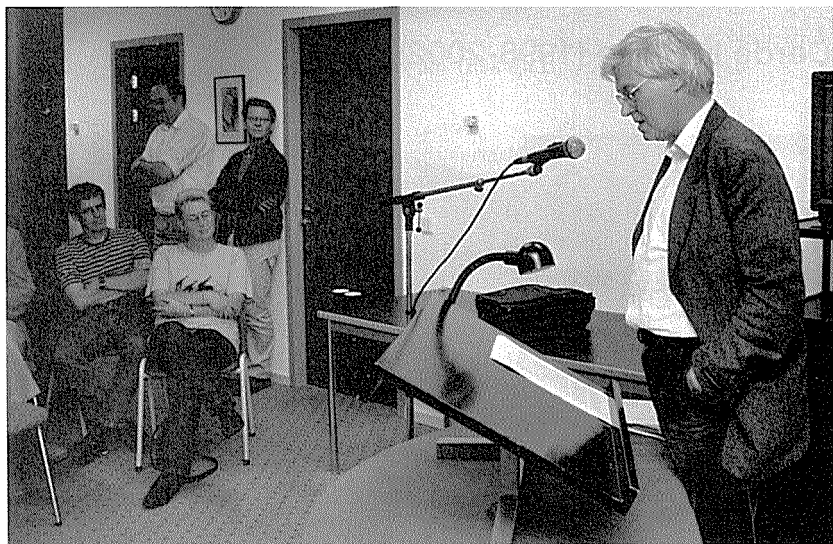
Geboren 24-02-1863, dochter van Johannes Carolus Wijsman en Maria Geertruida Dieben. Gehuwd in Amsterdam met, later gescheiden van, Benjamin Hendricus Westra.

Noten

- 1 Ik dank Piet de Baar voor zijn hulp bij de reconstructie van de levens van de hier genoemde vrouwen. Daarbij werden meer gegevens gevonden dan hier zijn verwerkt. Dit materiaal zal gebruikt worden bij een vervolgstudie. Daarnaast wil ik ook Carrien Bijleveld bedanken voor haar commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Archief Gemeentebestuur Oegstgeest, 1813-1930, inv. nr. 1897.
- 3 Nationaal Archief, Den Haag, Archief Rijkswerkinrichting, Huis van Bewaring en de Gevangenissen te Leiden, nummer toegang 3.05.06, inv. nr. 8, *Missivenboeken*, uitgaande stukken. (verder geciteerd als: *Missivenboeken*.)
- 4 M.H.A.C. Weevers, M. de Koster en C. Bijleveld, 'Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest State Labor Institution in the late nineteenth century', *Journal of Social History*, volume 46, number 2, 2012.
- 5 L.G. van Eendenburg en G.L. van Eendenburg, *Bedelaarsters en landloopsters in de Rijkswerkinrichting Veenhuizen, later Leiden, 1886-1892* (Koudekerk 2004), 104-107.
- 6 S. Struijk, *De ts in perspectief* (Nijmegen 2011), 102.
- 7 J. Bientjes en H. Offerhaus, *De Rijkswerkinrichting in Veenhuizen in haar oorsprong en wettelijke organisatie* (Assen 1905), 59.
- 8 De registers van de vrouwen, opgezonden voor landlopen en bedelarij zijn bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag, toegang 3.05.06, inv. nrs.1-3. Overigens bestaat er een apart register voor vrouwen opgezonden voor openbare dronkenschap (inv. nrs. 4-5). Deze hebben wij hier buiten beschouwing gelaten, met uitzondering van die in Leiden geboren vrouwen, die zowel voor dronkenschap als voor en bedelen/landlopen werden opgezonden.
- 9 Regionaal Archief Leiden, Archief Gemeentepolitie Leiden, toegang 552, inv. nr. 228.
- 10 Ibidem.
- 11 Zie onder andere: M. Weevers en C. Bijleveld, "'Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet", vrouwelijke bedelaars en landlopers in de RWI te Leiden 1886-1907', *Justitiële Verkenningen*, jaargang 36, nr. 2 (Den Haag 2010); en M. Weevers en C. Bijleveld. "'Uitgediende hetaeren, verjaagde concubines en in den steek

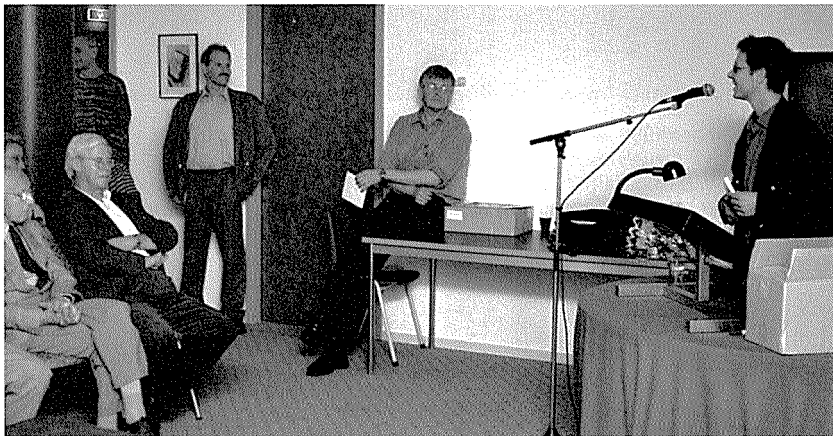
- gelatenen". De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Criminologie*, aflevering 4 (Amsterdam 2010).
- 12 Eendenburg, *Bedelaarsters en landloopsters*, 94.
 - 13 Weevers e.a., 'Swept up', 424.
 - 14 *Leidsch Dagblad*, 23-08-1920.
 - 15 Het *Leidsch Dagblad* meldt op 14 augustus 1906 dat mejuffrouw C. de Gelder benoemd wordt tot adjunct-directrice van de RWI voor vrouwen. Hoewel zij binnen twee weken al weer verzoekt die benoeming in te trekken (*LD* 27-08-1909), moet zij zich nogmaals bedacht hebben, want haar naam duikt later diverse malen op in de inschrijfboeken van de RWI bij de ondertekening van de akte van overbrenging van veroordeelde vrouwen naar de RWI.
 - 16 *Missivenboeken, Jaarverslag* 1900.
 - 17 Ibidem.
 - 18 *Missivenboeken*, 1902.
 - 19 Ibidem, *Jaarverslag*, 1900.
 - 20 Ibidem.
 - 21 Ibidem.
 - 22 Ds. H.G. Hagen in antwoord op het door de directeur van de RWI gevraagde verslag over de godsdienstige en zedelijke toestand van de protestantse verpleegden in de RWI in 1901.
 - 23 Weevers en Bijleveld, "Thans zal met kracht...".
 - 24 Weevers en Bijleveld. "Uitgediende hetaeren...".
 - 25 Niet helemaal duidelijk is of zij in het gesticht zelf is overleden: in 1918 luidt het adres van het Krankzinnigengesticht wijk 3 nummer 28, terwijl de overlijdensakte als adres vermeldt wijk 2 nummer 128. De aangifte werd gedaan door twee bekenden: een 36-jarige boekhouder en een 62-jarige grofsmid.
 - 26 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden, toegang 552, inv.nr. 28.
 - 27 Dit gebeurde meestal als mensen nogal mobiel waren, in ieder geval geen regulier leven leidden. Vaak verwijst het naar opname in Endegeest. Omdat deze kaarten verbrand zijn op 12-2-1929 is niet meer na te gaan of zij uit Leiden verhuisde of overleed.
 - 28 Dit blad vermeldt veroordelingen en signaleringen van personen die gezocht worden voor een licht misdrijf of overtreding of die vermist werden.
 - 29 Hierbij is niet meegenomen de mogelijkheid dat vrouwen ook vóór 1886, als gevolg van een politiemaatregel, of na 1907 naar de RWI opgezonden konden zijn.
 - 30 *Missivenboeken*, 1890.
 - 31 Zo werden de bewoners van de bedelaarskolonies, waaruit de RWI's zijn ontstaan, genoemd.
 - 32 Haar dochter Johanna Maria trouwt 1891; zij wordt dan vermeld als dienstbode.
 - 33 Dezelfde Karel Frederik Heijkoop was ook getuige bij de aangifte van haar geboorte. Overigens werden onwettige kinderen bij een huwelijk vaak erkend en gewettigd,

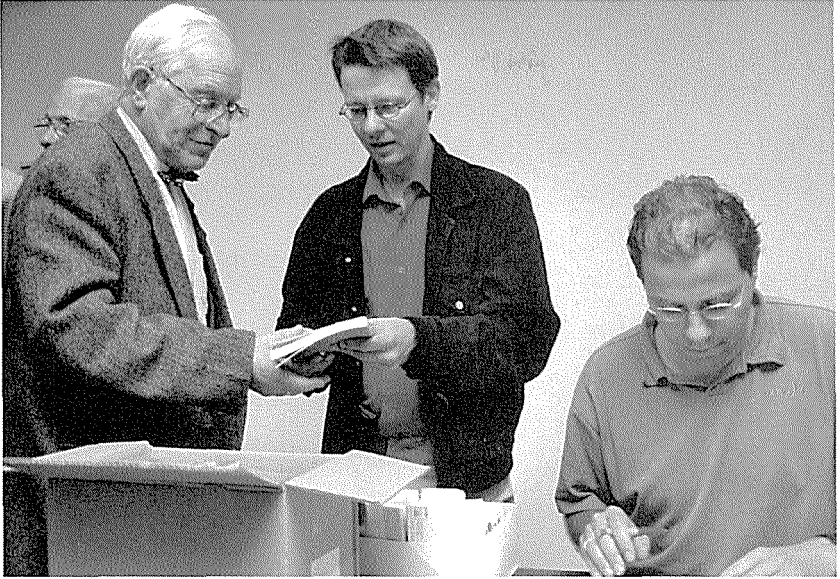
- ongeacht of de partner wel of niet de biologische vader was.
- 34 F. de Haan en R. van der Heide, 'Vrouwen-Vereenigingen, Damescomités en feministen. De zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23, 3 (1997), 290.
- 35 Ibidem, 295.
- 36 Ibidem.
- 37 Ibidem, 296.
- 38 Zij was de schoonmoeder van een van de vrouwen in het Leidse comité dat meehielp de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' te organiseren.
- 39 Ibidem, 299.
- 40 Brabants Historisch Informatiecentrum, toegang 204, 024 Leiden afdeling Genootschap 1857-1972, inv. nr. 2081. Register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting worden begeleid door het damescomité, 1892-1918, nummers 1-193.
- 41 Ibidem, 41.
- 42 Ibidem, 26.
- 43 Ibidem, 46.
- 44 Ibidem, 2.
- 45 Ibidem, 63.
- 46 Ibidem, 106.
- 47 Ibidem, 119.
- 48 Ibidem, 297.
- 49 Ibidem, 42.
- 50 Ibidem, 43.
- 51 Ibidem, 16.
- 52 Ibidem, 102.
- 53 In de registers van het damescomité wordt consequent gesproken over 'De Goede Herder' in Leiderdorp. Waarschijnlijk was dit het postadres.
- 54 S. Jansen, *Het pauperparadijs, een familiegeschiedenis* (Amsterdam 2008), 161-162.
- 55 Ibidem, 162.
- 56 Brabants Historisch Informatiecentrum, toegang 204, 024 Leiden afdeling Genootschap 1857-1972, inv. nr. 2081, 103.
- 57 Ibidem, 27.
- 58 Ibidem, 15.
- 59 Ibidem, 83.
- 60 Ibidem, 57.
- 61 Ibidem, 140.
- 62 Ibidem, 129-130.
- 63 Ibidem, 19.
- 64 Ibidem, 110.
- 65 Ibidem, 97 en 50.

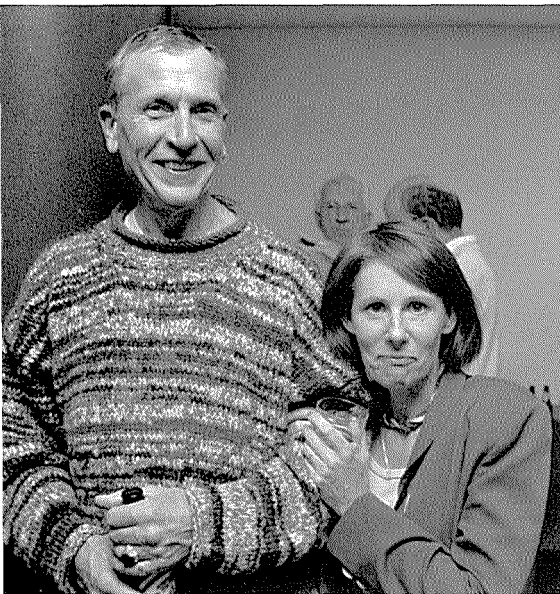
Dick Wortel hield een lezing over de historische achtergronden van het Leids dialect op de donateursavond van 26 september 2000 in het GAL. Op de achtergrond: Ed van der Vlist, Piet de Baar [foto: Gert-Jan van Rijn].

Voorzitter Ed van der Vlist hield een korte toespraak bij de presentatie van het *Jaarboek 1999* op de donateursavond van 26 september 2000 met op de achtergrond: Arjan Honkoop, Jan Lagas en Dick Wortel [foto: Gert-Jan van Rijn].

Donateurs komen het *Jaarboek* 1999 afhalen bij voorzitter Ed van der Vlist en penningmeester Rob Arnoldus op de donateursavond van 26 september 2000 in het GAL [foto: Gert-Jan van Rijn].

Dirk Jaap Noordam [†2007] en Antoinette Frijns op de donateursavond van 26 september 2000 in het GAL [foto: Gert-Jan van Rijn].

Affiche ontworpen door
Wilhelmina Drupsteen.

AGNES VAN STEEN

‘De gehuwde vrouw moet maatschappelijk voelen’

DE TENTOONSTELLING ‘DE VROUW 1813-1913’ EN
HET MAATSCHAPPELIJK WERK VAN LEIDSE VROUWEN

IN 1913, honderd jaar geleden, werd op 2 mei in Amsterdam de Tentoonstelling ‘De Vrouw 1813-1913’ geopend. 1913 was een gedenkwaardig jaar omdat een eeuw ervoor de Franse overheerser was verdreven en Nederland als onafhankelijk koninkrijk was verzezen. Al snel na de opening van de tentoonstelling werd deze bezocht door koningin Wilhelmina. Zij werd rondgeleid door onder anderen Johanna Overvoorde-Gordon. Mevrouw Overvoorde kwam uit Leiden en maakte deel uit van het Leidse ‘damescomité’ dat in 1912 was gevormd om de tentoonstelling te helpen voorbereiden en fondsen te werven. Dit comité bestond uit maar liefst 28 vrouwen, waarvan Marie Kluijver-Honigh de voorzitter werd. Zij is al eens langsgesproken in een van mijn artikelen over de vrouwenbeweging in Leiden in dit *Jaarboek*. Het laatste artikel daarover stelde Aletta Lorentz-Kaiser centraal.¹ Dat artikel eindigde in 1912 met haar vertrek naar Haarlem en de constatering dat er veel meer vrouwen in Leiden op alle mogelijke manieren actief waren in het publieke domein, zoals de – voornamelijk getrouwde – vrouwen, betrokken bij de Tentoonstelling ‘De Vrouw 1813-1913’.

Dit artikel gaat over deze vrouwen en hun ‘bezigheden buitenshuis’, waarvoor zij talloze verenigingen en ad hoc comités oprichtten. Dit konden organisaties zijn om de positie van vrouwen te verbeteren, dit is de vrouwenbeweging, of die van kinderen of verenigingen die zich bekommerden om de armen of het bewaren van de vrede en zelfs een vereniging om een coöperatieve keuken te beheren. Op de tentoonstelling werd dit allemaal geschaard onder maatschappelijk werk. Deze ‘particuliere vrouweninitiatieven’ kregen in de eigen tijd ruime aandacht in de kranten, maar lijken in onze tijd vergeten. Met dit artikel wil ik ze daarom aan de vergetelheid ontrukken.

Uitgangspunt zijn de activiteiten van de 28 vrouwen die in november 1912 het tentoonstellingscomité vormden. Daarom gaan we eerst in op wat er op de tentoonstelling – die van mei tot oktober kon worden bezocht – zoal werd getoond en wat de bijdrage vormde van Leidse vrouwen. Dan komen de Leidse vrouwen in het ‘damescomité’ aan bod; wat voor vrouwen waren dit? Daarna belichten we hun ‘maatschappelijk werk’. Bij twee activiteiten staan we wat langer stil. Als eerste is dit de vredesbeweging, waar veel vrouwen zich toe voelden aangetrokken. Het gaat hier in het bijzonder om de in 1904 opgerichte Leidse afdeling van de Algemeene Nederlandsche Bond ‘Vrede door Recht’, die was aangesloten bij de Nationale Vrouwenraad. Bij dit vredesonderwerp nemen we de Eerste Wereldoorlog mee die een jaar na de tentoonstelling uitbrak. In de oorlogsjaren deden vrouwen veel om slachtoffers te helpen. De tweede activiteit betreft de in 1909 opgerichte Vereniging Leidsche Coöperatieve Keuken, een initiatief vanuit de vrouwenbeweging om vrouwen werk te besparen. De keuken was een heel bedrijf – met personeel – waar vrouwen 27 jaar lang verantwoordelijk waren voor exploitatie en beheer. Maar voor we ingaan op de bezigheden van de vrouwen eerst iets over de tentoonstelling zelf, de bijdrage van Leidse vrouwen en het Leidse tentoonstellingscomité.

Tentoonstelling ‘De Vrouw 1813-1913’

In 1912 kwam een Amsterdamse groep vrouwen op het idee een tentoonstelling te organiseren in het volgende jubileumjaar 1913. Het moest een soort vervolg worden op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid die in 1898 in Den Haag te bezichtigen was. De nadruk moest nu echter niet alleen op vrouwenarbeid liggen; het vrouwenleven moest getoond worden in velerlei facetten met als belangrijk onderdeel de verschillen met een eeuw ervoor; wat was er zoal bereikt? Om een vergelijking te kunnen maken van de actuele situatie met honderd jaar ervoor, werd een historische commissie samengesteld die het ‘Huis 1813’ moest inrichten.² Het actuele vrouwenleven werd getoond in ‘Huis 1913’ dat bestond uit allerlei zalen die waren ingericht aan de hand van talloze thema’s. Deze varieerden van maatschappelijk werk tot huisindustrie, tuberculosebestrijding, hygiëne, onderwijs, gymnastiek en Oost-Indië.

Binnenplaat Gedenkboek.

GEDENKBOEK VAN DE TENTOONSTELLING.

1813 DE VROUW 1913

MEERHUIZEN • AMSTERDAM

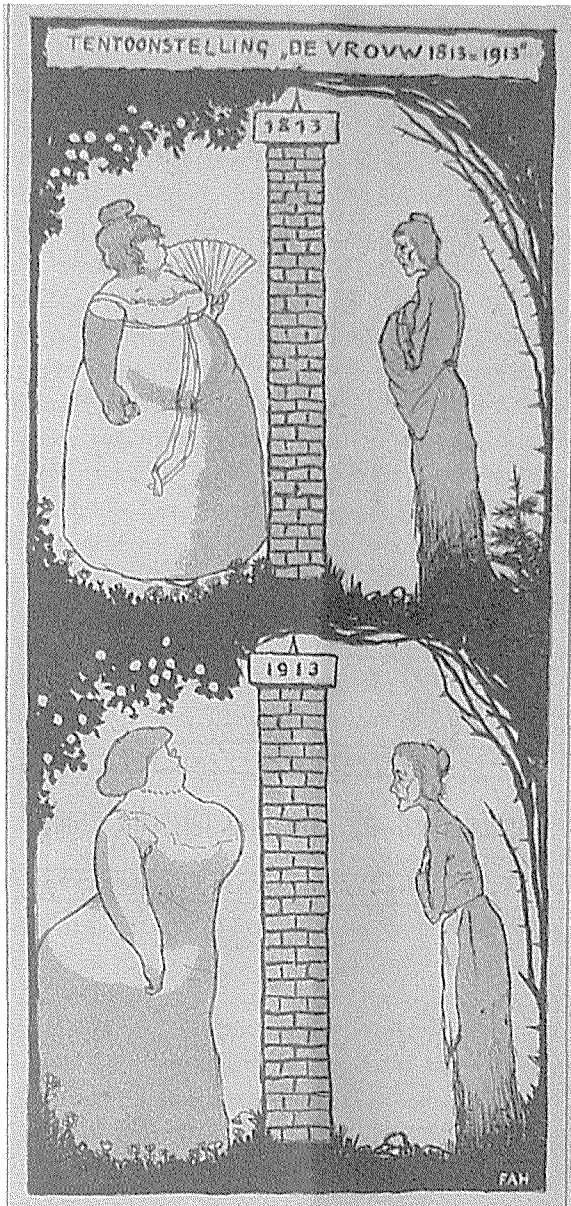
•BEHOUD VAN 'T VERLEDEN • EN NEEM VAN HET HEDEN • WAT WAARD IS TE GEVEN • AAN DIEN A • U • LEVEN •

De tentoonstelling werd gehouden in het buitenhuis Meerhuizen aan de Amsteldijk in Amsterdam. De initiatiefneemsters hadden overwogen de tentoonstelling weer in Den Haag te organiseren, maar omdat zij verwachtten in hun eigen stad de meeste vrouwen te kunnen mobiliseren, werd het Amsterdam. Zij begonnen wel onmiddellijk met het aanschrijven van zoveel mogelijk vrouwen in andere plaatsen voor ondersteuning. Vanwege de tamelijk korte termijn waarop een en ander gerealiseerd moest worden, trok de directrice van het Bureau Vrouwenarbeid zich terug en weigerde verder haar medewerking te verlenen. Dit was een kleine smet op het geheel. Daar voegden zich twee smetjes bij: de argwaan van de sociaaldemocratische vrouwenclubs en de afkeuring van katholieke zijde.

De arbeidersvrouwen zoals deze waren georganiseerd in de vrouwenclubs van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij stonden argwanend tegenover

elke initiatief van wat zij de ‘burgerlijke’ vrouwenbeweging noemden. Zij spraken zich als zodanig uit in hun blad *De Proletarische Vrouw*. De daarin geuite kritiek betrof bijvoorbeeld het gejubel en de getoonde dankbaarheid omdat koningin Wilhelmina een vertegenwoordigster had gestuurd bij de opening en Hare Majesteit zelf de tentoonstelling op een later tijdstip zou bezoeken. Afgezien van het feit dat socialisten niet veel op hadden met het koningshuis, was de tentoonstelling in hun ogen er een ‘van de vrouw der bourgeoisie’, die de proletarische vrouw over het hoofd zag. Desondanks hadden partijenotes die ‘een andere mening waren toegedaan’ een zaal gewijd aan de huisindustrie. Daar waren verschillende bezigheden te zien, zoals erwten lezen, naaien en garnalen pellen. In een volgend nummer van *De Proletarische Vrouw* werd erkend dat dit een geslaagde poging was om de erbarmelijke omstandigheden waaronder de vrouwen thuis moesten werken onder de aandacht van het publiek te brengen. Maar dit leidde tegelijkertijd wel tot de conclusie dat voor de arbeidervrouw weinig was verbeterd in honderd jaar, in tegenstelling tot voor de bourgeoisvrouw; een standpunt dat werd bekrachtigd met een spotprent.³

Ook in Leiden bleven de sociaaldemocratische vrouwen buiten het organiserend comité en waren de leden net als de Amsterdamse initiatiefneemsters als ‘burgerlijk’ te typeren, zoals we zullen zien. In het Leidse comité zaten echter wel katholieke vrouwen. Dit ondanks de bedenkingen die werden geuit in katholieke dagbladen zoals *De Tijd*. Volgens deze krant was de tentoonstelling ‘hypermodern’ en alleen daardoor blijkbaar al verwerpelijk. In *De Maasbode* werd de tentoonstelling afgeschilderd als een ‘propaganda-instituut voor vrouwenkiesrecht’ en was daarmee niet neutraal maar ‘politiek dienstbaar’. Dit bleek ook uit de aandacht voor de huisindustrie – aldus de schrijver, Tweede Kamerlid baron Van Wijnbergen. Vooral omdat hierbij vrouwen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) – met uitroep-tekens – betrokken waren. Nog een pijnpunt was dat op deze nationale tentoonstelling vrouwen uit het buitenland – van de Internationale Vrouwenraad die niet geheel toevallig in Den Haag congresseerde – een bijdrage leverden. Maar het meest onvergeeflijke was dat het werk van de roomse zusters geheel werd vergeten! Redenen te over dus om te concluderen dat de tentoonstelling de steun van katholieken niet verdiende. Door deze antipropaganda was het niet vreemd dat verschillende katholieke organisaties die wel hadden

Spotprent in
*De Proletarische
Vrouw*
(13, 1-6-1913).

willen meewerken, zich alsnog terugtrokken, hetgeen netjes in het *Gedenkboek* werd genoteerd.⁴

De antistukjes uit de landelijke bladen werden overgenomen door de katholieke *Leidsche Courant*.⁵ Het is niet bekend hoe de roomse vrouwen die deel uitmaakten van het Leidse tentoonstellingscomité reageerden op de stellingname van het katholieke establishment. Waarschijnlijk lieten zij zich hierdoor niet afschrikken; zij waren wel gewend samen te werken met ‘andere gezindten’, zoals we zullen zien, al hadden zij ook hun eigen organisaties.

Dat de tentoonstelling een ‘propaganda-instituut’ voor het vrouwenkiesrecht zou moeten zijn, was door de initiatiefneemsters overigens wel overwogen. Het toont de banden van deze vrouwen met de vrouwenbeweging, voor wie dit een belangrijk strijdpunt was. Maar uiteindelijk kozen zij toch voor een bredere thematiek met vrouwenkiesrecht slechts als een van de vele thema’s, om zo de politieke neutraliteit van de tentoonstelling te waarborgen. Wel was de vrouwenkiesrechtzaal ‘strategisch’ gelegen. In die zaal werkten de verschillende kiesrechtverenigingen gezusterlijk samen, te weten de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (opgericht in 1894) met de in 1907 daarvan afgesplitste Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht en met de Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht (sinds 1909). Vanwege de politieke gevoeligheid van het onderwerp werd de koningin bij haar bezoek netjes om de vrouwenkiesrechtzaal heen geleid.⁶ Haar gemaal prins Hendrik bezocht – op eigen gelegenheid – de vrouwenkiesrechtzaal wel.⁷

Ontstaan Leidse Comité en Leidse bijdrage aan de tentoonstelling

Hoe kwam het Amsterdamse initiatief in andere steden terecht? De Amsterdamse initiatiefneemsters stuurden een circulaire rond aan honderd bekenden om ze op te hoogte te brengen van het initiatief en steun te verwerken. In maart volgde daarop een goedbezochte vergadering. In april 1912 was er weer een gelegenheid om het idee voor een tentoonstelling te promoten. Zo valt in *Gedenkboek* te lezen: ‘Een schoone gelegenheid om velen over onze plannen te polsen, was de vergadering van den Nationalen Vrouwenraad te Alkmaar. Wij mochten ons verheugen in de warme toespraak van Mej. Johanna W.A. Naber, die ons den weg bij velen gemakkelijk maakte.’⁸ In mei

werd besloten de tentoonstelling de verenigingsvorm te geven en werd een dagelijks bestuur gevormd.

De Nationale Vrouwenraad was opgericht na de eerdere Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898 en wilde zoveel mogelijk vrouwenorganisaties uit het hele land bijeen brengen die dan jaarlijks konden overleggen. In 1910 had de Nationale Vrouwenraad haar elfde jaarvergadering gehouden in Leiden, waar alle toen in Leiden bestaande vrouwenorganisaties die hierbij waren aangesloten *acte de présence* gaven.⁹ In 1910 waren dit de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereeniging 'Tesselschade', een afsplitsing van Arbeid Adelt, de oudste vrouwenvereniging in het land. 'Tesselschade' had in 1873 in Leiden een afdeling gekregen. Het doel van deze vereniging was om beschaafde dames door middel van handwerk een inkomen te laten verdienen en voor vrouwen die dit niet zelf konden, de opleiding te betalen. De tweede vrouwenvereniging, met sinds 1884 een afdeling in Leiden, was de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn, die streed tegen vrouwenhandel – ofwel prostitutie – en de dubbele moraal, waarbij het de ongetrouwde vrouwen die zwanger raakten zwaar werd aangerekend, terwijl de medeverantwoordelijke mannen buiten schot bleven. Dit werd wettelijk gelegitimeerd door het verbod op het onderzoek naar het vaderschap, al was de wet in 1909 wel enigszins verbeterd.

In 1900 was in Leiden bij de verenigingen 'Tesselschade' en de 'zedelikeheidsbond' een afdeling gekomen van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en in 1907 een afdeling van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht die daarvan was afgesplitst. In 1902 kwam daar nog de Vereeniging 'Onderlinge Vrouwenbescherming' bij, ongeveer met hetzelfde doel als de 'zedelikeheidsbond', maar dan zonder de christelijke moraal die zondebesef en boetedoening predikte. Dan was er nog de op vredeshandhaving gerichte Algemeene Nederlandsche Bond 'Vrede door Recht', waarvan de Leidse afdeling in 1904 was opgericht. Verder de Nationale Vereeniging voor Vrouwenarbeid met als uitvoerend orgaan het Bureau voor Vrouwenarbeid. Deze was net als de Nationale Vrouwenraad opgericht na de tentoonstelling van 1898. En tot slot de Vereeniging Vakschool voor verbetering van Vrouwen- en Kinderkleding, die naam maakte door het propageren van reformkleding. Korsetten, zware hoeden, zware jurken met slepen en hoge boorden rond de hals werden afgeraden. De losser vallende kleding moest de

vrouwen en trouwens ook kinderen meer bewegingsruimte geven, tevens vanuit een oogpunt van hygiëne. Kortom, in Leiden was er het nodige gaande en er was zeker een delegatie van al deze Leidse verenigingen naar Alkmaar getogen om daar in april de jaarvergadering van de Nationale Vrouwenraad bij te wonen en te horen over de plannen voor de tentoonstelling in 1913.

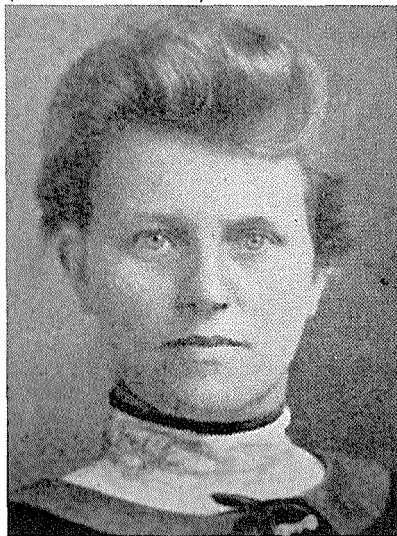
In november kon de krant melden dat het ‘damescomité’ ter voorbereiding van de tentoonstelling in Leiden was opgericht en werden de 28 leden in alfabetische volgorde opgesomd. Nog diezelfde maand organiseerde het comité een theemiddag in de foyer van de Stadsgehoorzaal om meer bekendheid aan het initiatief te geven en fondsen te werven. De opkomst was behoorlijk groot en zelfs burgemeester N.C. de Gijselaar kwam even langs. Hij en de andere aanwezigen werden welkom geheten door de voorzitter van het Leidse comité mevrouw Kluijver-Honigh die daarna het woord gaf aan een lid van het dagelijks bestuur uit Amsterdam, mevrouw dr. G. Doctors van Leeuwen-van Maarseveen. Zij vertelde over de opzet van de tentoonstelling, waarna de penningmeester, mevrouw J.P. Odijk-Wouterse, iedereen opriep te doneren, aangezien de tentoonstelling maar voor een klein deel – uiteindelijk voor f 8.000 – door het Rijk werd gesubsidieerd. Bij de eindafrekening bleek de tentoonstelling iets meer dan f 292.000 te hebben gekost. Dit bedrag was grotendeels opgebracht door enerzijds de entreegelden en anderzijds door giften, door aandelenverkoop en bijdragen van de leden.¹⁰ Ook Leiden wist een bedrag bijeen te vergaren. Op de eerste bijeenkomst in de Stadsgehoorzaal was meteen al f 452,25 opgehaald en waren zes aandelen ‘genomen’.¹¹ Even voor de tentoonstelling opende, was dit opgelopen tot f 871,22½, inclusief nagekomen giften.¹²

Op de theemiddag in de Stadsgehoorzaal sprak ook oud-stadgenote Christina Kroes-Ligtenberg en wel namens de historische commissie die het ‘Huis 1813’ moest inrichten.¹³ Christina Ligtenberg was voor haar huwelijk docente Nederlands geweest op de Hogere Burgerschool (HBS) voor Meisjes aan de Garenmarkt, een school voor middelbaar onderwijs voor meisjes uit de betere kringen, meisjes die niet al op jonge leeftijd uit werken moesten. Zij was in 1903 aangesteld als lerares en in 1907 *cum laude* gepromoveerd op de Leidse armenzorg tot en met de zestiende eeuw.¹⁴ Vanwege haar huwelijk in 1910 kreeg zij eervol ontslag en vertrok toen met haar kersverse echtgenoot naar Rotterdam. Voor deze propagandabijeenkomst voor de tentoon-

C. Kroes-Ligtenberg (collectie Da Vinci College).

D. Voltman (uit het *Gedenkboek*).

stelling keerde zij even terug naar Leiden. In de historische commissie kwam zij samen te werken met de presidente van deze commissie, Johanna Overvoorde-Gordon. Uit hoofde van deze functie mocht mevrouw Overvoorde de koningin rondleiden in het 'Huis 1813'.

Van de genoemde Meisjes-HBS waar Christina Ligtenberg had lesgegeven, werd ook de eerste directrice, Mathilda Engelman, bij de tentoonstelling betrokken als vice-presidente bij de commissie onderwijs. Zij had in 1906 afscheid van de school genomen. De daar nog in functie zijnde Johanna Hoestra, lerares wiskunde, aardrijkskunde en geschiedenis, werd secretaris van de commissie voor het middelbaar onderwijs.¹⁵ Op verzoek van het bestuur van de tentoonstelling deden de leerlingen van de school ook mee; zij zonden tekeningen en handwerken in en foto's van een excursie naar de gasfabriek en van lessen in wiskunde, scheikunde en aardrijkskunde. In de zomer vereerden meisjes uit de vierde en vijfde klas de tentoonstelling met een bezoek.¹⁶

Leiden was in de onderwijscommissie ook nog vertegenwoordigd door de aanstaande directrice van de Kweekschool voor Bewaarschoolhouderessen, Dirkje Voltman. Nu was zij als onderwijzeres nog de rechterhand van de

J. Overvoorde-Gordon
(uit het *Gedenkboek*).

W. van Itallie-van Embden
(uit het *Gedenkboek*).

directeur W. Haanstra, die zij in 1922 op zou volgen. In het *Gedenkboek* van de tentoonstelling werd over de Kweekschool opgemerkt dat Leiden voorop liep wat betreft het onderwijzen van de fröbelmethode; andere scholen zouden dit voorbeeld moeten volgen. Dat Leiden vooropliep was ongetwijfeld mede te danken aan de aanwezigheid van het Opvoedingshuis van Elise van Calcar-Schiotling, al was dit maar voor een paar jaar geweest. Elise van Calcar was de grote propagandiste van deze nieuwe pedagogische methode, genoemd naar de bedenker, de Duitse pedagoog Fröbel, en hield daar door het hele land lezingen over.¹⁷ Op de tentoonstelling werden ook lezingen gegeven. De Leidse bijdragen kwamen van de dames Voltman en Engelmann die respectievelijk spraken over ‘De bewaarschool of kindertuin’ en ‘Vrouwen in de commissie tot wering van schoolverzuim’.¹⁸

Er was meer Leidse medewerking, maar in het *Gedenkboek* staan alleen de dames Overvoorde, als voorzitter van de historische commissie, en de bij het onderwijs betrokken Engelmann, Hoestra en Voltman genoemd. En een hier niet eerder genoemde vrouw die plaatsnam in het Algemeen Comité en een lezing gaf over vrouwenkiesrecht.¹⁹ Zij zat – net als Johanna Overvoorde – in het Leidse voorbereidingscomité met de 26 andere vrouwen. Dit was

Wilhelmina van Itallie-van Embden, die sinds 1907 in Leiden woonde. Mogelijk was zij de spin in het web, die hier de aanzet gaf tot de vorming van het Leidse comité. We komen haar naam namelijk tegen bij vele organisaties: bij de vrouwenkiesrechtverenigingen, landelijk en in Leiden, bij de Vereniging 'Onderlinge Vrouwenbescherming' en als bestuurslid van de Nationale Vrouwenraad. Zij had dus veel connecties met de landelijke vrouwenbeweging.²⁰ Daarnaast was zij betrokken bij andere 'Leidse zaken', zoals bij de oprichting van de Leidsche Coöperatieve Keuken en de Leidse afdeling van de Nederlandsche Vereniging van Huisvrouwen.²¹

Wilhelmina van Itallie was getrouwd met een hoogleraar aan de Leidse Universiteit en daarmee een van de zeven hoogleraarvrouwen in het damescomité. Een van de andere zes was de voorzitter Marie Kluijver. Ook zij was betrokken bij de vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden en jarenlang – tot haar overlijden in 1929 – voorzitter van de vrouwenvereniging 'Tesselschade'. Bij haar overlijden werden tevens haar bestuurswerkzaamheden voor de Vereniging tot Verzorging van Kleine Kinderen en de Vereniging Vakschool voor Meisjes gememoreerd, een school die in 1917 werd opgericht. Bij beide organisaties waren meer comitéleden betrokken. Op de 'Vereniging tot Verzorging enz.' komen we nog terug. Niet op de vakschool, die na de tentoonstelling werd opgericht. Daarom hier een enkel woord over deze vakschool, of huishoud- of industrieschool voor Leiden en omgeving, die werd gevestigd aan de Herengracht. Het initiatief was gekomen vanuit de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, in het bijzonder van Annie van Reedt Dortland-Sillevis. In het bestuur van de vereniging die deze vakschool 'beheerde' zaten naast Marie Kluijver als secretaris, de comitéleden Johanna Overvoorde als voorzitter en Catharina Renaud als vicevoorzitter. Deze vakschoolvrouwen én leden van het tentoonstellingscomité, maakten ook allemaal deel uit van de vrouwenbeweging.

Marie Kluijver had een beroemde dochter, Clasina Alberta, die in 1907 was getrouwd met de voormalige rechtenstudent Benjamin de Jong van Beek en Donk. Clasina had op de Meisjes-HBS gezeten en was na de noodzakelijke aanvullende examens gaan studeren. Zij werd – ongetwijfeld geïnspireerd door haar moeder – bijzonder actief in de vrouwenbeweging. Dochter Clasina was bij de tentoonstelling betrokken als penningmeester van de Historische Commissie en gaf – net als Van Itallie – een lezing over vrouwen-

kiesrecht. Zij was betrokken bij de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, haar man zat in het hoofdbestuur van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht en werd hoofdredacteur van het orgaan van de Algemene Nederlandsche Bond 'Vrede door Recht', de bond waar hij ook secretaris van was. 'Vrede door Recht' kreeg op de tentoonstelling een eigen zaal waar de Nobelprijswinnaar Bertha von Suttner, schrijfster van de antioorlogsroman uit 1889: *Die Waffen nieder* (*De wapens neer*), een lezing hield. In het 'vredescomité' belast met de inrichting van deze zaal zat uit Leiden comitélid T.A. van Eck, de voorzitter van de Leidse afdeling van de bond 'Vrede door Recht', samen met W. van Itallie.²² We komen Van Eck en de 'vredesbond' nog tegen. De 'vredeszaal' werd op de tentoonstelling geschaard onder het thema 'maatschappelijk werk'. Wat viel daar nog meer onder?

Maatschappelijk werk op de tentoonstelling

Op de tentoonstelling viel niet alleen de vredesbeweging onder het maatschappelijk werk, maar ook de zorg voor het kind en bestrijding van misstanden als drankmisbruik, zedeloosheid en armoede. Evenals de strijd tegen dierenmishandeling, die was begonnen met het verzet tegen het gebruik van honden als trekdieren.²³ Hier werd aandacht besteed aan dierenleed ten behoeve van 'vrouwenopschik'.²⁴ Het waren allemaal belangrijke werkerterreinen van vrouwen geworden, vrouwen die daarnaast organisaties oprichtten om voor zichzelf meer rechten op te eisen en de vrouwenbeweging vormden. Ook die activiteiten werden op de tentoonstelling bij 'maatschappelijk werk' getoond. De activiteiten die op dit gebied in Leiden werden ontplooid, zijn hierboven al opgesomd, zoals ze bestonden in 1910, het jaar dat de Nationale Vrouwenraad in Leiden vergaderde.

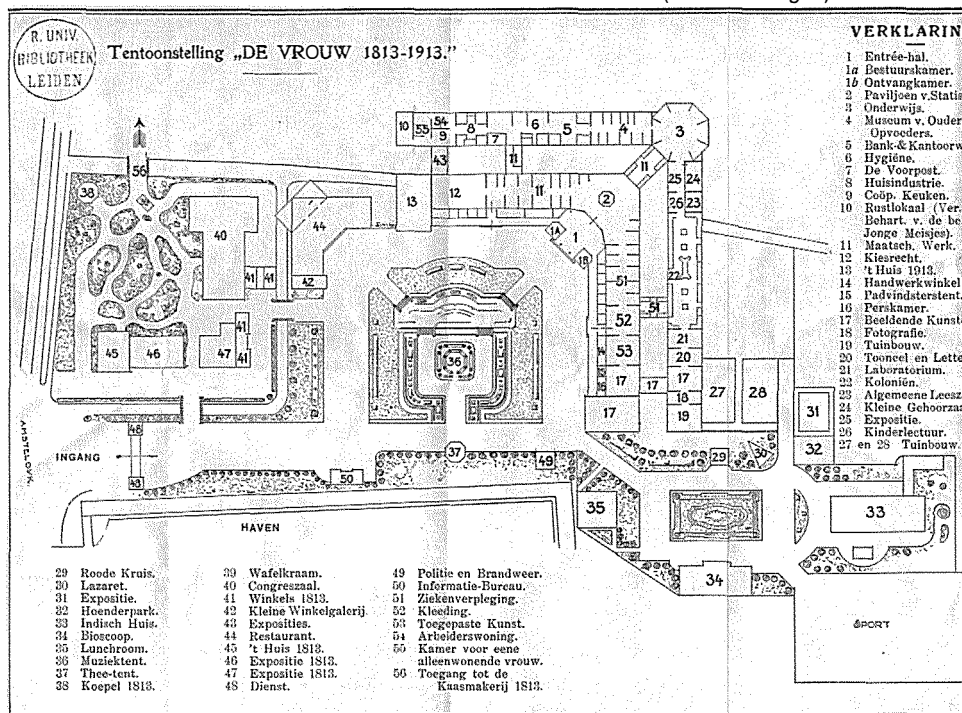
De School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam kon in verband met een verhuizing geen medewerking verlenen en helaas ontbraken ook – zo meldt het *Gedenkboek* – de 'grote Toynbee-vereenigingen': het Leidsche Volkshuis en Ons Huis in Amsterdam, dit vanwege drukke werkzaamheden.²⁵ Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid werd bij dit onderdeel eveneens node gemist, een kwestie die was te wijten aan een veto van de directrice Anna Polak. Ondanks het ontbreken van deze belangrijke instellingen bleek de zaal voor het maatschappelijk werk bij inrichting bijna te klein om alle bij-

De Vredeszaal met in het midden Bertha von Suttner (uit het *Gedenkboek*).

dragen uit het land – waaronder vele ‘plastische voorstellingen’ – een plaats te geven.²⁶

Op de tentoonstelling was ook aandacht voor de coöperatieve gedachte. Deze werd gepropageerd door de Nederlandsche Coöperatieve Vrouwenbond, die sinds 1900 bestond. De secretaris hiervan, Margaretha Meijboom, had zelf deze gedachte al in 1900 in praktijk gebracht met de coöperatieve productievereniging ‘De Wekker’, waar de arbeidsters een vast loon kregen, een aandeel hadden in de winst en pensioen ontvingen. In 1903 liet zij dit initiatief volgen door de Coöperatieve Huishoudvereniging ‘Westerbro’ in Rijswijk, een woonwerkgemeenschap met verschillende bedrijfjes. Op de tentoonstelling in 1913 gaf zij een lezing over: ‘De vrouw en de Coöperatie’.²⁷ Daar was tevens een ruimte als ‘coöperatieve keuken’ ingericht naar voorbeeld van de eerste die in 1903 in Amsterdam was gekomen. Leiden kende sinds 1909 de Leidse Coöperatieve Keuken, waar meerdere Leidse tentoonstellingsvrouwen bij betrokken waren. Zij stuurde voor de tentoonstelling ‘photografieën’ in van de eigen keuken. De Leidse keuken was een initiatief vanuit de vrouwenbeweging en het is interessant dit initiatief eens nader te belichten, net als enkele andere bezigheden van de comitéleden, maar eerst nemen we de 28 dames zelf onder de loep.

Plattegrond van de tentoonstelling
(uit de *Catalogus*).

‘De gehuwde vrouw moet maatschappelijk voelen’

Het is moeilijk voor te stellen hoe zo’n groot comité precies functioneerde. Waarschijnlijk zochten de vrouwen die in verbinding stonden met de Amsterdamse initiatiefneemsters – via de Vrouwenbeweging – naar andere vrouwen in hun kennissenkring die hun naam wel onder het initiatief wilden zetten. Zonder dat zij zich daarmee meteen tot enige actie verplichtten. Het ging meer om een steunbetuiging en misschien ook wel meteen de bereidheid een financiële bijdrage te leveren, want fondsen werven was een van de doelen van het plaatselijke damescomité. Hoe groter het comité hoe groter de achterban hiervoor. Het waren wel vrouwen waar iets viel te halen – zoals de titel ‘dames’ voor deze vrouwen al doet vermoeden; zij behoorden niet tot de armsten in Leiden. Dit kunnen we bevestigen als we kijken naar de sociale

positie van vader of echtgenoot, posities die overigens niet veel verschilden, want de meeste vrouwen trouwden binnen eigen – hogere – kringen. Het gaat hier om een afgeleide status – van vader of man – omdat het voor deze getrouwde vrouwen niet passend werd gevonden zelf betaalde arbeid buitenshuis te verrichten. In het damescomité gold dit voor de meesten: 24 van de 28 vrouwen waren getrouwd en daarvan verrichtte – voor zover ik kon nagaan – slechts één zelfstandig beroepsarbeid. In ieder geval één ander werkte in het bedrijf van haar man, maar het is niet zeker of en hoe zij daarvoor betaald kreeg. Naast dit meewerken in manliefs zaak of bedrijf was schrijven een werkzaamheid die voor getrouwde vrouwen door de beugel kon – menig romanschrijfster was getrouwd – en dan was er nog het ‘maatschappelijk werk’ dat zich sterk als vrouwenwerk had uitgebreid en waarvoor vrouwenorganisaties werden opgericht, al of niet als onderdeel van de vrouwenbeweging. ‘Geen egoïsme mag meer tegenhouden dat we ons met de wereld buitenshuis bemoeien. De gehuwde vrouw moet maatschappelijk voelen’, had A.M. van Eeghen-Boissevain haar gehoor voorgehouden toen zij als spreker optrad voor de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht in 1910.²⁸ Al deze activiteiten brachten vrouwen in contact met elkaar en met de problemen in de maatschappij. Niet dat deze burgervrouwen de problemen wilden oplossen door maatschappijhervorming en afschaffing van het kapitalisme, zoals de socialisten wilden. De socialistische ‘gezindte’ was onder de Leidse tentoonstellingsvrouwen ver te zoeken.

Het is niet de bedoeling om van alle 28 vrouwen een volledig overzicht van hun leven en (maatschappelijk) werk te geven. Wel wil ik eerst de comitéleden nader typeren en vervolgens een aantal in het oog lopende activiteiten van deze vrouwen – vooral die waar meerdere vrouwen bij betrokken waren en waar zij elkaar dus van kenden – nader belichten. Dus eerst: hoe vallen deze vrouwen te typeren wat betreft sociale positie en leeftijd, te beginnen met die van de 24 getrouwde vrouwen.²⁹ Ik richt me bij deze groep op het beroep van de echtgenoot. Tussen haakjes staat het geboortjaar van de vrouwen.

Zeven vrouwen in het tentoonstellingscomité bleken de echtgenote te zijn van een hoogleraar. Twee daarvan zijn hierboven al genoemd: Hendrica Wilhemina Bernardina van Itallie-van Embden (1870), die ook zitting nam in het Algemeen Comité, en de voorzitter Marie Kluijver-Honigh (1859). De

andere vijf waren de dames Catharina Petronella Elisabeth Eerdmans-de Holl (1874), Wendelina Elisabeth van Gelder-Zaalberg (1871), Anna Elisabeth van Leersum-Wijsman (1860), Margarethe Nieuwenhuis-von Uexküll Güldenbandt (1873) en Anna van der Vlucht-Rauwenhoff (1862).³⁰

Naast deze zeven vrouwen van professoren, was een vijftal de echtgenote van een directeur van een bedrijf, te weten de dames Cornelie Pauline Martha Driessen-Herckenrath (1861) van de Leidsche Katoenmaatschappij, Johanna Wilhelmina Dros-van Rhijn (1861) van de conservenfabriek Tieleman & Dros en Adriana Cornelia Sijthoff-Plemp (1866) van het *Leidsch Dagblad*. Zij bleef na het overlijden van haar man in 1917 nauw betrokken bij de bedrijfsvoering van de krant.³¹ Dan waren er nog Sara Petronella van Spall-Hübner (1869) van de Leidsche Duinwater Maatschappij en Christina Wilhelmina Wernink-van Nouhuys (1870) van Werninks Beton. Hier kwam een tiental jaren later een zesde bij, namelijk Antoinette Maria van Rossum du Chattel-Vink (1873). Haar man had aanvankelijk een juwelierszaak en was tevens goud- en zilversmid, maar werd in de jaren twintig directeur van de NV Hollandsche Kettingfabriek in Voorschoten.

Dan was er nog mevrouw Annette Petronella Guillemette de Wilde-Peltenburg (1877), van wie de echtgenoot een handel dreef in bedden en manufacturen, en twee echtgenotes van architecten, mevrouw Anna Elisabeth Fontein-Morks (1877) en Engelina Hendrika Mulder-van Driel (1856). De laatste was de oudste van het stel, was rond de 57 jaar ten tijde van de tentoonstelling. Dan waren er de dames Anna Henriëtte Josephine Kellenaers-Damerau (1883), vrouw van een journalist c.q. hoofdredacteur en Anna Nannette de Ranitz-van Iterson (1871), vrouw van een eerste luitenant veldartillerie.³²

Tot slot waren er zes vrouwen met een 'academische' echtgenoot qua opleiding of beroep. Dit waren mevrouw Angelina Alida Jeanette Beversen-van Suchtelen (1958), echtgenote van de rector van het Leidsch Gymnasium, Petronella Jacoba Bruining-Lindo (1880), vrouw van een arts, Aleida Maria Goudsmit-Cohen (1872), van een advocaat en procureur, Betsy Reijst-Vreeburg (1869), van een apotheker, Johanna Overvoorde-Gordon (1881), van een archivaris annex museumdirecteur, en als zesde Annie van Reedt Dortland-Sillevis (1880), van de archivaris van de Leidse Universiteit.³³ Deze laatste vrouw was de enige die zeker betaalde arbeid verrichtte en wel als

C.B. Renaud (collectie Veenhuijzen).

lerares wis- en natuurkunde op een Meisjes-HBS in Den Haag, de vakken die zij in Leiden had gestudeerd. Haar beroepsuitoefening was ongetwijfeld wat minder omstreden vanwege het ontbreken van kinderen.

Voor ongetrouwde 'beschaafde' vrouwen waren de nette beroepsmogelijkheden wel uitgebreid sinds de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898, zoals in het bank- en verzekeringswezen. Deze arbeid vormde dan ook een nieuwe categorie op de tentoonstelling van 1913. Het meisjesonderwijs was daarentegen al langer een geaccepteerd arbeidsterrein, al haalde het aantal hierin werkzame vrouwen het bij lange na niet bij het aantal in het onderwijs werkzame mannen; zo toonden statistieken op de tentoonstelling. Leiden telde ook al heel wat vrouwelijk onderwijzend personeel en directrices van meisjesscholen – we kwamen de directrice en leraressen van de Meisjes- HBS al tegen – of andere instellingen voor kinderen of jongeren, zoals de bewaarplaats van de Vereeniging tot Verzorging van Kleine Kinderen of het Leidse Volkshuis waar Emilie Knappert de scepter zwaaide.

Een ander voorbeeld is ons comitlid Catharina Bastia Renaud (1861). Zij was de enige van de vier ongetrouwde vrouwen met een baan en wel als directrice van een openbare meisjesschool tweede klasse aan de Breestraat.³⁴

Zij trad daarmee in de voetsporen van haar vader die hoofdonderwijzer was. Zij was eerst leerling op 'haar' school aan de Breestraat geweest, daarna werd ze op achttienjarige leeftijd kwekeling en na het behalen van haar hoofdakten en akten Frans, Duits en nuttige en fraaie handwerken werd ze lerares. In 1904 verliet het hoofd, mevrouw S.W. Winkler, de school en leek het logisch dat Catharina Renaud, die al een tijd die functie had waargenomen, haar vanzelf zou opvolgen. Ter ondersteuning daarvan verscheen in 1904 een ingezonden brief in de krant met een hele lijst ondertekenaars, waaronder ouders en grootouders van leerlingen, die aandrongen op haar benoeming. Ze moest desondanks examen doen om haar geschiktheid te bewijzen. Gelukkig slaagde ze en kon in 1920 haar 40-jarig schooljubileum vieren.³⁵

De tweede ongetrouwde vrouw was Johanna Hendrica (Nannie) Grondhout (1891). Zij had geen baan, want ze studeerde nog. Zij was de jongste van het stel. Haar vader had zijn artsens studie afgebroken en deed veel voor de Leidse medemens, maar hoefde niet door arbeid in zijn levensonderhoud te voorzien.³⁶ Nannie Grondhout was lid van de Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL) en kwam in 1913 in het bestuur. Daarvoor was zij, in 1911, secretaris-penningmeester geworden van het nieuw opgerichte Centraal Bureau voor Vrouwenstudie in Nederland. Dit was een samenwerkingsverband van de vijf universiteitssteden in Nederland: Leiden, Amsterdam, Utrecht, Groningen en Delft, met als doel de nationale en vooral ook internationale contacten te bevorderen tussen de studentes.³⁷ Misschien zat zij namens dit Bureau of namens de VVSL in het tentoonstellingscomité, in ieder geval was zij actief bij de tentoonstelling betrokken. Haar naam komt weliswaar niet voor in het *Gedenkboek*, maar wel in de *Catalogus* van de tentoonstelling. Zij verleende haar medewerking aan de subafdeling: 'De vrouw in kunst, wetenschap, spel en sport', in het bijzonder aan het onderdeel 'muziek en dans'.³⁸ Misschien was zij bijzonder sportief want in 1914 werd 'mej. Grondhout' in de krant genoemd. Zij en 'mej. Numan' – waarschijnlijk de directrice van de HBS voor Meisjes – waren de eerste vrouwelijke leden van het erecomité van het Nederlandsch Gymnastiek Verbond, een verbond ter bevordering van de gymnastiek. Het erecomité moest de feesten van het Gymnastiek Verbond vormgeven, die in Leiden zouden plaatsvinden.³⁹

De laatste twee ongetrouwde vrouwen – zonder baan – in het damescomité, die blijkbaar over voldoende eigen middelen beschikten, waren Dorothea Marie Jeanne (Dora) Coebergh (1873), dochter van een alom bekende Leidse notaris, die bijzonder actief was in het charitatieve werk, en Theodora Alida (Daatje) van Eck (1865), dochter van een academicus die tevens burgemeester van Axel was geweest. Zij was betrokken bij de vredesbeweging. Beide vrouwen komen hieronder nog verder aan bod.

Wat betreft de leeftijd van de dames; zoals we zagen was de jongste in het tentoonstellingsjaar rond de 22, de oudste rond de 57 jaar. De gemiddelde leeftijd lag op 43.

Hoe was het gesteld met de 'gezindte' van de vrouwen? Van (bijna) alle gezindten. In het tentoonstellingscomité werkten de vrouwen van verschillende geloof gezusterlijk samen. Twee vrouwen waren van joodse huize, Wilhelmina van Itallie en Aleida Goudsmit. Hun joodse afkomst valt niet af te leiden uit hun maatschappelijke activiteiten die hier aan de orde komen, alswel uit hun vervolging in de Tweede Wereldoorlog. W. van Itallie wist de oorlog te overleven, A. Goudsmit werd in 1943 in kamp Sobibor vermoord.⁴⁰

In het damescomité waren de meeste vrouwen waarschijnlijk een variant van protestant. Zo was Nannie Grondhout van Lutherse huize. Haar moeder H.C. Grondhout-Weber regelde in 1912 namelijk een geldinzameling voor onderhoud van het kerkgebouw van de Lutherse gemeente. Dit deed zij onder anderen met Sara van Spall-Hübner, een ander lid van het tentoonstellingscomité.⁴¹ Eveneens protestants was Anna Fontein-Morks die meehielp met het organiseren van een bazaar in 1909. De opbrengst van de verkoop was bestemd voor het christelijke Tehuis voor Vrouwen, een soort hotel voor alleenreizende vrouwen, in de Nieuwsteeg. Net als het Doorgangshuis voor ongehuwde moeders – dat bestond van 1883 tot 1912 – had dit tehuis connecties met de Leidse afdeling van de Vrouwenbond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn.⁴²

Twee comitéleden waren de dochter van een predikant, te weten Christina Wernink-van Nouhuys en Anna van der Vlucht-Rauwenhoff. Anna's vader was ook hoogleraar, net als haar echtgenoot. Hij was een van de oprichters van het Leidse Volkshuis, waar zijn vrouw in 1915 in het bestuur kwam; dit was een neutrale organisatie. In de jaren twintig organiseerde zij samen met onder anderen Johanna Overvoorde een bazaar, in verband met het aanstaande

25-jarig bestaan van dit instituut tot volksverheffing.⁴³ Daarnaast werd Anna van der Vlucht in deze tijd secretaresse van de Wijkverpleging van de Nederlandsche Protestantenbond (NPB).⁴⁴ Meer comitéleden hadden een binding met de NPB, bijvoorbeeld Johanna Overvoorde, die in Wassenaar hielp met de oprichting van de Protestantenbond.⁴⁵ Of Catharina Eerdmans-de Holl. Zij was getrouwd met een eigenzinnige hoogleraar godgeleerdheid, die lid was van de NPB en misschien zij ook wel. Haar protestants zijn blijkt in ieder geval uit het feit dat zij in de jaren twintig in het bestuur kwam van het Gereformeerde Minne of Arme Oude Mannen- en Vrouwenhuis. Naast dit werk was zij jarenlang voorzitter van het landelijk bestuur van de in 1912 opgerichte Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen, een neutrale organisatie.

Eveneens betrokken bij de Protestantenbond was Daatje van Eck. Dit blijkt uit de advertenties die al vanaf 1896 verschenen in het *Leidsch Dagblad*, met als kop: 'Wat Vrijzinnige Protestanten gelooven' en daaronder de mededeling dat hierover gratis boeken geleend konden worden bij onder anderen mej. T.A. van Eck. Haar adres was huize Pomona dat tot 1920 was gelegen in Oegstgeest maar daarna door een grenswijziging bij Leiden kwam. Het boeken uitlenen maakte haar tot bibliothecaresse en zij werd als 'post-propagandiste' betiteld. Daatje van Eck deed dit werk voor de NPB ruim veertig jaar.⁴⁶ Het werd na Daatjes overlijden in 1944 gememoreerd door Emilie Knappert in haar 'In Memoriam' in het *Leidsch Jaarboekje* (1945). Knappert had deze activiteit opgezet. Samen waren ze weer geïnspireerd door professor H. Oort, de man van de 'Moderne Richting' in het protestantisme, die zich onder andere sterk maakte voor het godsdienstonderwijs. Daatje droeg hieraan bij door voorzitter te worden van een zondagsschooltje van de Protestantenbond, voor leerlingen vanaf zeven jaar. Vooral deze 'geloofsactiviteiten' werden door Knappert gememoreerd, al was Daatje daarnaast nog bijzonder actief in de 'neutrale' vredesbeweging, in het bijzonder in de bond 'Vrede door Recht', waar we nog op terugkomen.

De vrijzinnige protestantse Oort was een sociaal voelend man.⁴⁷ Hij had in 1890 de aanzet gegeven tot oprichting van de neutrale Vereeniging Armenzorg die daarna door vrouwen werd gerund. Net als in het tentoonstellingscomité werkten hier vrouwen van verschillend geloof samen, zoals blijkt uit de medewerking van Dora Coebergh. Dora was de oudste in een goed

D. Coebergh (uit: 'Koetsen, Klerken...').

katholiek gezin van twaalf kinderen. Zij vertrouwde in 1944 haar jeugderinneringen toe aan het papier, maar schreef niets over haar vele maatschappelijke activiteiten waarvoor ze zelfs een wereldlijk en kerkelijk lintje kreeg.⁴⁸ Ze deed enerzijds goede werken zonder geloofsstempel, zoals dus in de Vereniging 'Armenzorg', en anderzijds mét, zoals in de sinds 1861 bestaande St. Elisabeth-vereniging, voor hulp aan zieke en arme (kraam-) vrouwen. Verder was zij jarenlang secretaris van de Rooms-Katholieke Vrouwenbond.

De Rooms-Katholieke Vrouwenbond

Over de Rooms-Katholieke Vrouwenbond zijn de eerste berichten te lezen in de krant van begin november 1912. Op een landelijke vergadering in Amsterdam werd in die plaats de eerste afdeling opgericht. Dit terwijl Leiden was genoemd als plaats waar de 'hoofdzetel' zou kunnen komen, omdat Leiden sinds 1903 ook het Centraal Bureau van de Katholieke Sociale Actie herbergde (KSA).⁴⁹ De Rooms-Katholieke Vrouwenbond zou onafhankelijk zijn in die zin dat zij los kwam te staan van de KSA, maar zij was wel absolu-

te gehoorzaamheid verschuldigd aan de bisschoppen. Voorbeelden van actiepunten van de Rooms-Katholieke Vrouwenbond waren: het geven van cursussen 'eerste hulp', propaganda maken voor de roomse pers, bestrijden van 'bioscopen-kwaad' en 'onwettelijke mode', bescherming van 'externe winkeldames' en onderzoek naar slechte lonen in huisindustrie en fabrieken, dus wel enig sociaal werk naast het waken voor de goede zeden en bevorderen van het katholicisme.⁵⁰ Maar om nu te zeggen dat de vrouwenemancipatie hiermee werd bevorderd...⁵¹

In maart 1913 werd een oprichtingsvergadering in Leiden georganiseerd, in het gebouw van de rooms-katholieke 'Zita-Vereeniging', een vereniging opgericht in 1908 om rooms-katholieke arbeidersmeisjes – in eerste instantie dienstboden – op te vangen en te beschermen. In 1915 richtte de Zita-vereniging een Rooms-Katholieke Vakschool voor meisjes op, die in 1917 bovengenoemde neutrale tegenhanger kreeg.⁵² Uit de 'meisjesbescherming' kwam de Margaretha van Cortona-stichting voort, de katholieke variant van de opvang van ongehuwde moeders, naast de neutrale (Onderlinge Vrouwenbescherming) en de protestantse (het Doorgangshuis).

In 1914 werden de statuten van de Rooms-Katholieke Vrouwenbond goedgekeurd zodat dit jaar werd aangehouden als oprichtingsjaar. In het eerste – voorlopige – bestuur zat het damescomitélid Anna Kellenaers-Damerau. Haar man, de journalist A. Kellenaers, schreef voor katholieke kranten en was hoofdredacteur van de *RK Middenstander* en later van de *Bredasche Courant*. Anna's rooms-zijn blijkt niet alleen uit haar huwelijk met een katholieke man – immers, in deze tijd sliep de duivel nog tussen twee geloven op één kussen – maar ook uit eigen pennenvruchten. Zo vertaalde zij – uit het Duits – het werk van Joseph Mausbach, *Het standpunt der vrouw in de maatschappij: eene toepassing der katholieke leer op het vrouwenvraagstuk* (1908) en schreef zij af en toe in het katholieke tijdschrift *De Voorhoede* en in de *Leidsche Courant*, zoals in 1911 een propagandastukje over het Dr. Ariënsfonds onder de titel: *Sobriëtas-bloempje*. Het ging hier om een landelijke inzameling ten behoeve van een sanatorium voor 'drankzuchtigen'. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was zij samen met haar echtgenoot actief om rooms-katholieke vluchtelingen uit België huisvesting te bieden. Deze zuiderbuur werd – in tegenstelling tot het neutrale Nederland – wel bij de oorlogshandelingen betrokken en vele Belgen sloegen op de vlucht.

De Vrouwenkiesrechtzaal
(uit het Gedenkboek).

Een ander katholiek comitélid was Cornelia Pauline Martha Driessen-Herckenrath. Haar schoonzus Rosalie Driessen was jarenlang voorzitter van de Leidse afdeling van de Rooms-Katholieke Vrouwenbond en daarnaast actief in menige andere vereniging. Rosalie was een van de twaalf kinderen in het gezin van de directeur van de Leidsche Katoenmaatschappij.⁵³ Twee zoons volgden de vader op, waarvan zoon Felix trouwde met comitélid Cornelia, zijn tweede huwelijk.⁵⁴

Uit bovengenoemde voorbeelden blijkt dat katholieke en protestantse comitéleden weliswaar 'verzuilde activiteiten' ontplooiden, maar dat hun geloof samenwerking met vrouwen uit dezelfde stand in neutrale organisaties niet in de weg stond. Werkten ook vrouwen van verschillende politieke overtuiging samen in het comité?

Politieke overtuiging

Valt er nog iets te zeggen over de politieke gezindheid? Weliswaar hadden vrouwen ten tijde van de tentoonstelling nog geen kiesrecht, maar zij konden wel lid worden van bepaalde politieke partijen die opkwamen voor de 'vrouwenzaak'. Zo organiseerden de SDAP-vrouwen zich vanaf 1904 in plaatselijke vrouwenclubs, die onder meer voor vrouwenkiesrecht streden. Al waren

meerdere leidende figuren binnen de SDAP zelf uit de ‘burgerstand’ afkomstig – denk aan Pieter Jelles Troelstra of Henriëtte Roland Holst of in Leiden Anton Pannekoek en zijn vrouw Anna Nassau Noordewier en Dirk van Eck en zijn vrouw Nela Koch, toch zetten de socialisten zich hier juist tegen af.⁵⁵ Samenwerking met de ‘kapitalistenklasse’ of het nu mannen of vrouwen betrof, werd gezien als verraad. We zagen al hoe het tentoonstellingsinitiatief van de dames in het blad *De Proletarische Vrouw* werd begroet. Het zal daarom niet verbazen dat in het Leidse damescomité geen socialisten zaten. Degene die hier nog het dichtst in de buurt kwam, zij het meer letterlijk dan figuurlijk, was Daatje van Eck. Zij woonde bij haar broer en zijn vrouw in huize Pomona. Haar broer Dirk was jarenlang de voorzitter van de Leidse afdeling van de SDAP.⁵⁶

Waarschijnlijk moeten we de politieke gezindheid van de dames in het comité vooral in liberale richting zoeken. Dit wordt bevestigd door de gegevens die we hierover in de kranten hebben gevonden, al gaat het hierbij meestal om een gezindheid uit latere jaren. Wilhelmina van Itallie was echter in de jaren tien al betrokken bij de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) en in de jaren twintig zat zij voor deze liberale partij in de Leidse gemeenteraad en in de Provinciale Staten en vervolgens in de Tweede Kamer. De VDB was een afsplitsing van de in 1885 opgerichte Liberale Unie. Voor deze partij stond mevrouw Eerdmans-de Holl in 1920 op de kandidatenlijst, op nummer vier, haar man stond op nummer een en hij werd als enige voor deze partij in de gemeenteraad gekozen. Op nummer zes stond dat jaar comitélid Catharina Renaud.⁵⁷ In 1921 fuseerde de Liberale Unie met andere liberale groeperingen tot de Vrijheidsbond. In dat jaar leidde mevrouw Eerdmans de Leidsche Vrouwengroep van de Vrijheidsbond. Deze pleitte voor economische zelfstandigheid van vrouwen, dat is, tot aan het huwelijk.⁵⁸

Een andere liberaal in het comité was Annie van Reedt Dortland-Sillevis. Zij werd secretaris van de door de vrouwvriendelijke professor J.E. Heeres opgerichte Democratische Partij, waar hijzelf voorzitter van werd. Hij had deze nieuwe partij in 1921 opgericht toen een fusie van de Liberale Unie – waar hij voorzitter van was – met de VDB mislukte. Mevrouw Van Reedt Dortland werkte en woonde toen al enige jaren in Den Haag.⁵⁹

Tot slot is er nog een dame die zich later politiek uitsprak en dat was Dora Coebergh. Het zal niet verbazen dat we haar in 1929 terugvinden als kandi-

daat voor de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Zij was in die tijd plaatsvervangend hoofdredactrice van het weekblad *De Katholieke Vrouw*, het orgaan van de federatie van rooms-katholieke vrouwenbonden in Nederland. In 1931 stond zij op nummer elf van de voorlopige RKSP-kandidatenlijst voor de verkiezingen van de Provinciale Staten.⁶⁰

Laten we nu eens kijken bij welke activiteiten de comitéleden elkaar tegenkwamen.

Vrouwenbeweging

Van alle vrouwen in het comité zijn in de (digitale) kranten wel maatschappelijke activiteiten te vinden. De paar uitzonderingen hierop zijn mevrouw Beversen-van Suchtelen, de echtgenote van de rector van het Stedelijk Gymnasium; haar naam komt alleen voor in advertenties waarin zij huishoudelijk personeel zoekt. In zijn 'In Memoriam' in het *Leidsch Jaarboekje* van 1933 zijn evenmin gegevens over haar te vinden. Kortom wij weten niets over haar maatschappelijke activiteiten behalve dan haar deelname aan het tentoonstellingscomité. Een andere vrouw van wie we weinig weten – behalve dan dat zij katholiek was – is Cornelia Driessen, al komt haar naam nog wel een keer voor in de krant als secretaris van de culturele vereniging 'Dante Alighieri', die een vergadering hield bij haar thuis.⁶¹ De maatschappelijke bezigheden van mevrouw Rossum du Chattel-Vink blijven eveneens in nevelen gehuld, net als die van mevrouw De Wilde-Peltenburg.

De andere vrouwen die wel in de door mij gebruikte bronnen zijn terug te vinden, waren ten tijde van de tentoonstelling betrokken bij een of meer organisaties die zich bewogen 'op het maatschappelijk vlak'. We beperken ons hier tot verenigingen en ad hoc comités die zich bekommerden om de medemens, dus het gaat hier niet om een comité dat zich inzette voor een monument ter herdenking van Leidens ontzet of een comité dat een geschenk wilde regelen voor een jubilerende wethouder of een jarige vorstin.

We beginnen met de vrouwenbeweging waar we in ieder geval van dertien comitéleden zeker weten dat zij daar een band mee hadden. Een belangrijke bron hiervoor vormt de Leidse ledenlijst uit 1910 van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht. Hierop staat de naam van W. van Itallie, van wie de activiteiten hierboven al zijn opgesomd. Zij had misschien wel de

meeste contacten met de landelijke vrouwenbeweging, zodat zij mogelijk het initiatief tot het tentoonstellingscomité heeft genomen. Een andere vooral plaatselijk actieve vrouw was de eveneens al genoemde M. Kluijver. Op de ledenlijst komen we verder de namen tegen van de comitéleden: Bruining-Lindo, Van Gelder-Zaalberg, Renaud en Nieuwenhuis-von Uexküll-Güldenbandt. De laatste was betrokken geweest bij de oprichting van deze 'vrouwenkiesrechtbond'. Comitélid Van Reedt Dortland-Sillevis was in 1910 nog geen lid, trouwde dat jaar en zat vanaf 1913 samen met haar man in het bestuur. Ook mevrouw Eerdmans-de Holl komt op deze ledenlijst niet voor, maar wel haar echtgenoot! Zij was echter wel bij de vrouwenbeweging betrokken, namelijk via de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen die in 1912 landelijk was opgericht en in 1917 een Leidse afdeling kreeg op instigatie van W. van Itallie. De huisvrouwenvereniging gaf bijvoorbeeld voorlichting over de nieuwe elektrische huishoudelijke apparaten en trad op als werkgeefstersvereniging waar het huishoudelijk personeel betrof.⁶² Mevrouw Eerdmans was eerst plaatselijk actief, maar was in de jaren twintig jarenlang voorzitter in het hoofdbestuur. Zij zat toen tevens in de Leidse bioscoopcommissie die leeftijdskeuringen deed voor films.⁶³

Van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht bestaat geen Leidse ledenlijst, zodat in het algemeen alleen vrouwen die in het bestuur zaten, zijn te achterhalen. Dit was om te beginnen Van Itallie die ook voorkwam op de ledenlijst van de vrouwenkiesrechtbond. Na haar komst naar Leiden was zij voorzitter van de Leidse afdeling van deze vrouwenkiesrechtvereniging geworden. Een ander bestuurslid was in ieder geval rond 1910 nog Betsy Reijst en zeer waarschijnlijk ook Johanna Overvoorde, blijkens uitnodigingen van deze vereniging aan haar gericht. Deze bevinden zich op het Leidse archief, waar haar echtgenoot, de archivaris J.C. Overvoorde, ze mogelijk heeft gebracht. Meneer Overvoorde had als jurist Aletta Jacobs in 1894 geholpen met de statuten van deze kiesrechtvereniging.

Een ander comitélid betrokken bij de vrouwenbeweging was Aleida Goudsmit, die in ieder geval in het Leidse bestuur zat van de Vereeniging 'Onderlinge Vrouwenbescherming'. In die hoedanigheid sloot zij in 1908 de gemeenschappelijke vergadering van 'Onderlinge Vrouwenbescherming' en de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, waar Johan de Meester had voorgelezen uit zijn roman *Geertje*.⁶⁴ Aleida Goudsmit was ten tijde van de tentoon-

stelling en daarna ook bij vele andere maatschappelijke zaken betrokken, zoals bij de Leidsche Coöperatieve Keuken en de Vereeniging tot Verzorging van Kleine Kinderen.

Tot slot nog twee vrouwen; zij maakten deel uit van het Leidse ontvangstcomité voor de Nationale Vrouwenraad in 1910. Dit waren Anna van Leersum, die betrokken was bij 'Tesselschade', en Daatje van Eck, de voorzitter van de Leidse afdeling van 'Vrede door Recht'.

Dit waren dertien comitéleden die zeker een relatie hadden met de vrouwenbeweging. Daar kunnen we nog een veertiende bij noemen, als we de Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL) ook als onderdeel van de vrouwenbeweging zien. Per slot van rekening waren studerende vrouwen nog steeds pioniers. En al wilde de VVSL als vereniging geen politieke standpunten innemen, individuele leden ontplooiden zich wel degelijk als strijdsters in de vrouwenbeweging. Zoals comitélid Van Reedt Dortland. Zij had tijdens haar studie wis- en natuurkunde – toen nog als Annie Sillevius – in 1907 de brochure *Een Meisje-Student over 'Een Meisje-Studentje'* geschreven. Deze was gericht tegen het betoog van professor P.J. Blok, dat studeren niets was voor meisjes.⁶⁵ Tijdens haar studie was zij bestuurslid van de VVSL geweest, net als Nannie Grondhout in 1913 werd. Overigens toonde de VVSL als vereniging wel enige maatschappelijke betrokkenheid zoals bij de jaarlijkse Sinterklaasviering voor arme Leidse kinderen. De meisjesstudenten breiden truien, naaiden kleding en fabriceerden speelgoed als cadeaus.

Zorg voor het kind

Een belangrijk werkterrein voor de maatschappelijk actieve vrouwen was de zorg voor het misdeelde, mishandelde, zieke, verwaarloosde, criminele of weeskind, het kind van werkende moeders, het vluchtelingenkind of het kind dat anderszins het slachtoffer was van oorlogsomstandigheden. In feite bekommerden ook de 'zedelijkheidsbond' en 'Onderlinge Vrouwenbescherming' zich om het kind, in dit geval om het vaderloze. De toenemende aandacht voor het kind was in 1905 uitgemond in de Kinderwetten. Met deze wetten werd de ouderlijke macht niet alleen aan de vader toegekend, maar ook aan de moeder. En nu konden dan ook beiden uit die ouderlijke macht worden ontzet. Voor die tijd was de vaderlijke macht bijna

onaantastbaar geweest; na uithuisplaatsing bijvoorbeeld kon hij het kind altijd weer terughalen. De Voogdijraad, de voortkwam uit de Kinderwetten, moest toezicht houden op de kinderen die uit huis waren geplaatst. Comitélid Dora Coebergh maakte veertig jaar lang deel uit van deze Raad, van 1908 tot 1948, het langst van allemaal, zo werd gememoreerd bij de opheffing van de Raad in 1956.⁶⁶ In 1914 sprak zij over de Voogdijraad voor de Nederlandsche Bond van Vrouwenkiesrecht in Amicitia.⁶⁷ Anna van Leersum zat erin van 1901 tot 1913.⁶⁸ Beide vrouwen hadden hiernaast nog andere werkzaamheden.

De Kinderwetten brachten niet alleen de Voogdijraad voort, maar maakten tevens een einde aan de berechting van kinderen als volwassenen. Niet langer werd voor de straf naar de daad gekeken, maar naar de dader en zijn leeftijd. Rond 1900 was voor het kind dat op het slechte pad was geraakt 'Pro Juventute' al opgericht. Hierbij was comitélid Bruining-Lindo betrokken, zij het wat later, in 1921.

Mevrouw Fontein-Morks zat in 1907 in het bestuur van de Vereeniging 'Onze Tuin' tot bescherming van het verwaarloosde kind⁶⁹ en in 1908 was door enkele heren de Vereeniging 'Zuigelingenverzorging' opgericht, met als doel de zuigelingensterfte te beperken. Een comitélid dat hierbij betrokken raakte was mevrouw Goudsmit-Cohen. Zij zat daarnaast in het bestuur van de Vereeniging tot Verzorging van Kleine Kinderen – die al sinds 1885 bestond – en al eens in een eerder artikel de revue is gepasseerd.⁷⁰ In de jaren dertig was zij nog steeds bij deze Vereeniging betrokken, die een kinderbewaarplaats beheerde.⁷¹ In de beginjaren zat Anna van der Vlugt-Rauwenhoff in het bestuur en vanaf 1908 tot haar overlijden in 1929 was Marie Kluijver voorzitter. Maar ook de mannen van zeker drie comitéleden droegen hun steentje bij. Dit waren in 1910 de heer Bruining, die als arts zijn diensten verleende, de architect Mulder die toezicht hield op de gebouwen, en de betonfabrikant Wernink die zorgde voor een minder stoffige vloer op de speelplaats van de crèche. Zijn vrouw Christina Wernink-van Nouhuys kwam in 1913 in het bestuur.

In 1910 had Anna van Leersum-Wijsman zich al aangemeld. Zij was in dat jaar tevens betrokken bij de oudste vrouwenvereniging in Leiden: 'Tesselschade', als penningmeester, naast presidente Marie Kluijver. De dames Kluijver en Van Leersum waren ongeveer even oud, begin vijftig, en

allebei vrouw van een hoogleraar, dus zij kwamen elkaar – net als de andere professorendames – vast vaker tegen. Dit vanwege sociale verplichtingen binnen de academische wereld; het aantal professoren en daarmee het aantal echtgenotes was toen nog te overzien.

Anna van Leersum was verder in 1911 nog presidente van de vereniging die het Tehuis voor Schoolgaande Kinderen beheerde. Dit tehuis had in 1904 zijn deuren geopend aan de Langebrug en was net als de bewaarplaats bedoeld voor kinderen die thuis niet werden opgevangen door een moeder die misschien werkte of was overleden, maar in dit geval waren de kinderen wat ouder.⁷² Het tehuis werd daarom gezien als de grotere zus van de eveneens aan de Langebrug gevestigde bewaarplaats. Na de oorlog liep de animo voor het tehuis terug. Dit werd geweten – of was te danken – aan de Arbeidswet van 1919 die een kortere werkweek vastlegde, waardoor ouders meer thuis konden zijn. In 1920 werd het tehuis gesloten.⁷³ De bewaarplaats bestond nog voort tot in de Tweede Wereldoorlog.⁷⁴

Naast haar werk in Voogdijraad, 'Tesselschade' en de 'kinderzorgverenigingen' was mevrouw Van Leersum nog betrokken bij het comité 'Reisbelasting', een vorm van armenzorg waar we meer comitéleden tegenkomen.

Armenzorg

Net als Van Leersum-Wijsman was mevrouw Bruining-Lindo betrokken bij het comité 'Reisbelasting'. Dit comité zamelde geld in voor mensen die geen geld hadden om een verkwikkend reisje 'naar buiten' te maken, bijvoorbeeld naar zee. Het heette reisbelasting omdat mensen werden verzocht f 1 van hun reisgeld af te staan. Het comité ressorteerde onder de Vereeniging 'Armenzorg' die in 1890 vanuit de Protestantenbond was opgericht door professor Oort in samenwerking met een aantal dames. 'Armenzorg' gaf naai- en breiwerk uit aan arme vrouwen van alle gezindten, een zaak die werd geregeld door vrouwen in betere doen. Een van die vrouwen, van het eerste uur, was comitélid Van der Vlucht-Rauwenhoff en niet veel later kwam comitélid Dros-van Rhijn erbij. Zij zou afwisselend als penningmeester en als 'werkend lid' zeker 50 jaar bij 'Armenzorg' betrokken blijven.⁷⁵ In 1903 werd Dora Coebergh bestuurslid (in 1924 presidente), in navolging van haar moeder. In dat jaar was aan veertig vrouwen werk 'uitgegeven'. Het verstrekken en

innemen van werk gebeurde in Hooigracht 85, in een pand van de firma Tieleman & Dros. De Leidsche Katoenmaatschappij leverde gratis katoen voor de jurken en schorten voor meisjes en broeken, hemden en blouses voor jongens en meisjes.

Naast deze werkverschaffing werden de gezinnen door 'werkende leden' bezocht en waar nodig werden versterkende middelen verstrekt, zoals eieren en melk. De vrouwen die de gezinnen bezochten kregen in ieder geval allemaal *f* 0,50 mee, om niet met lege handen te komen. Daarnaast kregen de gezinnen met Sinterklaas en Kerst nog wat extra's. De benodigde gelden werden bijeengebracht door leden en door giften. Een grote afnemer van de kleding die vervaardigd was door de arme vrouwen was de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid. Dit was een charitatieve instelling die al sinds 1817 bestond en van een herenclub was veranderd in een gemengde organisatie. Dora Coebergh werd hier in de jaren twintig penningmeester van.

In 1909 komen we bij 'Armenzorg', naast mevrouw Dros, de comitésleden Van Leersum-Wijsman en Mulder-van Driel tegen.⁷⁶ In de jaren twintig zien we de comitésleden Van Spall-Hübner en Reijst-Vreeburg als werkende leden bij de Maatschappij van Weldadigheid.

Wat betreft het charitatieve werk komt de naam Dora Coebergh misschien wel het meeste voor. We zagen haar al bij de neutrale organisaties 'Armenzorg' en de Maatschappij van Weldadigheid en als langstzittend lid van de Voogdijraad. Daarnaast was zij betrokken bij de Rooms-Katholieke Vrouwenbond en vanaf 1920 tot 1950 presidente van de rooms-katholieke St. Elisabeth-vereniging. Bij het 75-jarig bestaan van deze vereniging in 1936 ontving zij namens de paus uit handen van pastoor Th. Beukers het gouden erekruis *Pro Ecclesia et Pontifice*. Namens de koningin werd zij door burgemeester A. van de Sande Bakhuijzen geridderd in de Orde van Oranje-Nassau.⁷⁷ In ieder geval werd haar werk gezien en gewaardeerd.⁷⁸ Overigens werd ook Johanna Overvoorde gezien. Zij kreeg eveneens in 1936 een lintje – ridder in de Orde van Oranje-Nassau – voor haar bestuurswerk voor de Leidse Vakschool voor Meisjes.⁷⁹

Laten we even terugkeren naar de tijd van de tentoonstelling en de inspanningen van de Vrouwen- en Vredesbeweging voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Vredesbeweging

Ten tijde van de tentoonstelling was de Grote Oorlog, die later de Eerste Wereldoorlog bleek te zijn, weliswaar nog niet uitgebroken, maar de dreiging hing in de lucht. Al sinds de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 hield oorlog en vooral de voorkoming ervan de gemoederen bezig. Niet voor niets waren in 1899 en 1907 in Den Haag al twee Internationale Vredesconferenties belegd en was een vredesbeweging ontstaan. Een van de representanten hiervan was de bond 'Vrede door Recht', die ook van vrouwenzijde veel steun kreeg. Deze bond was in 1901 ontstaan door samengaan van de Algemeene Nederlandsche Vredebond en de Nederlandsche Vrouwenbond ter Internationale Ontwapening, waarvan barones Johanna Waszlewicz-van Schilfgaarde presidente was.

De Leidse afdeling van 'Vrede door Recht' was in 1904 opgericht na een oproep van Daatjes broer, Daniël van Eck.⁸⁰ Hij schreef dat jaar een wervend stukje in het *Leidsch Dagblad* waarin hij meldde dat er nog vier leden ontbraken om tot het minimumaantal van 25 te komen voor een afdeling, en met succes. De eerste vergadering van de nieuwe afdeling werd gehouden ten huize van professor H.A. Lorentz aan de Hooigracht.⁸¹ Daatje was er vanaf het begin bij betrokken. In 1906 hield zij een lezing – met lichtbeelden – daartoe aangemoedigd door Lorentz, die vond dat zij dat zeker kon. Toen de voorzitter en de secretaris aftraden in 1909 en er niet direct opvolgers opstonden, dreigde de afdeling opgeheven te worden.⁸² Dit ondanks het ledental van rond de honderd. Uiteindelijk namen de dames Van Eck en A.F. van Bemmelen respectievelijk het voorzitterschap en het secretariaat dan maar 'voorlopig' op zich. Het werd voor langere tijd en zij vervulden hun rol met verve. Beide vrouwen hielden verschillende lezingen, zoals Van Bemmelen in 1910 over Bertha von Suttner en Van Eck in 1911 over: 'Oorlog en gewapende Vrede'. In 1914 moest Van Bemmelen wegens vertrek naar Den Haag aftreden. Haar opvolgster werd C. Lulofs die tevens presidente was van de Leidse afdeling van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.

In Leiden gaf de bond 'Vrede door Recht' – naast lezingen – voorlichting op scholen en voerde zij propaganda voor de viering van de 'Vredesdag' op 18 mei. Dit was de datum waarop de eerste Internationale Vredesconferentie in Den Haag in 1899 van start was gegaan. In het tentoonstellingsjaar

Petitie van Anna Eckstein (RAL, archief
'Vrede door Recht').

1913 was het ledental van 'Vrede door Recht' opgelopen tot tweehonderd.

Gezien de betrokkenheid van veel vrouwen bij de vredesbeweging, was het niet verwonderlijk dat de tentoonstelling hier ruime aandacht aan besteedde. In de zaal die speciaal voor 'Vrede door Recht' was ingericht, was de inspirator voor velen, de Oostenrijkse barones Bertha von Suttner, lijfelijk aanwezig. Zij gaf een lezing: *De vrede en de Vrouwenbeweging*. Verder kon iedereen de *Wereldpetitie tot voorkoming van oorlog* van de in Coburg geboren maar tot Amerikaanse genaturaliseerde Anna Eckstein tekenen. Zij had in 1907 op de Tweede Internationale Vredesconferentie in Den Haag al twee miljoen handtekeningen aangeboden, maar ze ging door met het verzamelen. De nieuwe handtekeningen moesten worden aangeboden op de derde Vredesconferentie te houden in 1915. Deze bijeenkomst ging echter niet door vanwege de oorlog. Wel kwam er dat jaar op initiatief van Aletta Jacobs in Den Haag een Internationale Vrouwenvredesconferentie, met ruim duizend aanwezigen, die zo'n 150 vrouwenorganisaties vertegenwoordigden. W. van Itallie zat in het dagelijks bestuur van dit Vrouwenvredescongres.⁸³ Na de oorlog volgde in 1919 een tweede, waar de nog steeds bestaande *Women's International League for Peace and Freedom* uit voortkwam.⁸⁴

Eerste Wereldoorlog en daarna

Alle vredesactiviteiten ten spijt brak in 1914 de oorlog dus toch uit, een oorlog die zou duren tot in 1918. Nederland bleef weliswaar buiten de oorlogshandelingen maar het land ondervond toch de nodige gevolgen. Niet alleen vanwege de komst van Belgische vluchtelingen, maar het leger werd gemobiliseerd voor het geval dat, en er ontstond een crisissituatie met schaarste aan levensmiddelen en brandstoffen waardoor de prijzen de pan uit rezen en er vielen ontslagen.

Speciaal voor werkloze vrouwen en meisjes werd in 1914 in Leiden een Vrouwencomité gevormd dat wilde voorzien in werkverschaffing. Voorzitter werd mevrouw Heeres-van Troostenburgh de Bruyn, geen comitélid.⁸⁵ Marie Kluijver-Honigh werd eerste secretaris, Anna de Ranitz-van Iterson tweede secretaris en Dora Coebergh penningmeester. Naast deze drie zat Aleida Goudsmit-Cohen in dit Vrouwencomité, naast meer vrouwen zoals Emilie Knappert. Zij deed namens het Vrouwencomité een oproep in de krant om personeel zoals dienstboden niet te ontslaan ook al waren het moeilijke tijdsomstandigheden. Bij de afdeling vrouwen van de Gemeentelijke Arbeidsbeurs gevestigd in het Volkshuis hadden zich namelijk al 180 werkloze vrouwen en meisjes gemeld.⁸⁶

Naast deze oproep werden andere pogingen ondernomen om de getroffen vrouwen aan werk te helpen bijvoorbeeld door het laten inmaken van zuurkool. Dit idee kwam waarschijnlijk van Annie van Reedt Dortland-Sillevis, die zowel betrokken was bij de afdeling Vrouwen van de 'Arbeidsbeurs' als bij de Leidsche Coöperatieve Keuken. Volgens het verslag van de bestuursvergadering uit 1914 deed zij het voorstel om groenten te laten inmaken. Daarnaast doneerde de keuken een paar maal een geldbedrag aan het Steuncomité Leiden – Oorlogstoestand 1914, waarin de heren opereerden.⁸⁷

Mevrouw Goudsmit werd penningmeester van weer een ander oorlogscomité en wel voor het inzamelen van verwarmingsgordels voor militairen, op verzoek van het Rode Kruis.⁸⁸ Hier was ook mevrouw Kellenaers-Damerau bij betrokken. Die verwarmingsgordels waren een soort 'bodywarmers' gemaakt van molton, waarvoor geld, stof of genaaide exemplaren welkom waren. Anna Kellenaers zette zich hiernaast in voor de huisvesting van rooms-katholieke Belgische vluchtelingen, waaronder kinderen. Ook

Leidsch Dagblad 6-10-1914.

ZUURKOOI.

Het Vrouwencomité alhier is voornemens Zuurkool te laten inmaken als werkverschaffing. Aan huisvrouwen, die gewend zijn dit anders zelfven te doen, verzoekt het Comité ons nu dit werk te willen opdragen.

Bestellingen worden gaarne ingewacht bij de Secretares

M. KLUYVER—HONIGH.

1628 19

Hooge Rijn dijk 4.

mevrouw De Ranitz had zich aan het verwarmingsgordelscomité gecommitteerd. Zij had verder met de dames Kellenaers en Renaud de strijd tegen de tuberculose gemeen, waar overigens ook Dora Coebergh aan deed. Voor de soldaten werden nog andere dingen ingezameld, zoals kranten en tijdschriften en strozakken om op te slapen. Hier was dan weer comitélid Van Gelder-Zaalberg bij betrokken.

In 1916 werd op initiatief van de Nationale Vrouwenraad in verschillende steden een Urgentieraad opgericht, waarbij meisjes en vrouwen werden opgeroepen om zich beschikbaar te stellen voor het geval er een algehele mobilisatie volgde en de mannen naar het front moesten. De vrouwen konden dan de taken van de mannen overnemen. De Urgentieraad in Leiden kwam onder

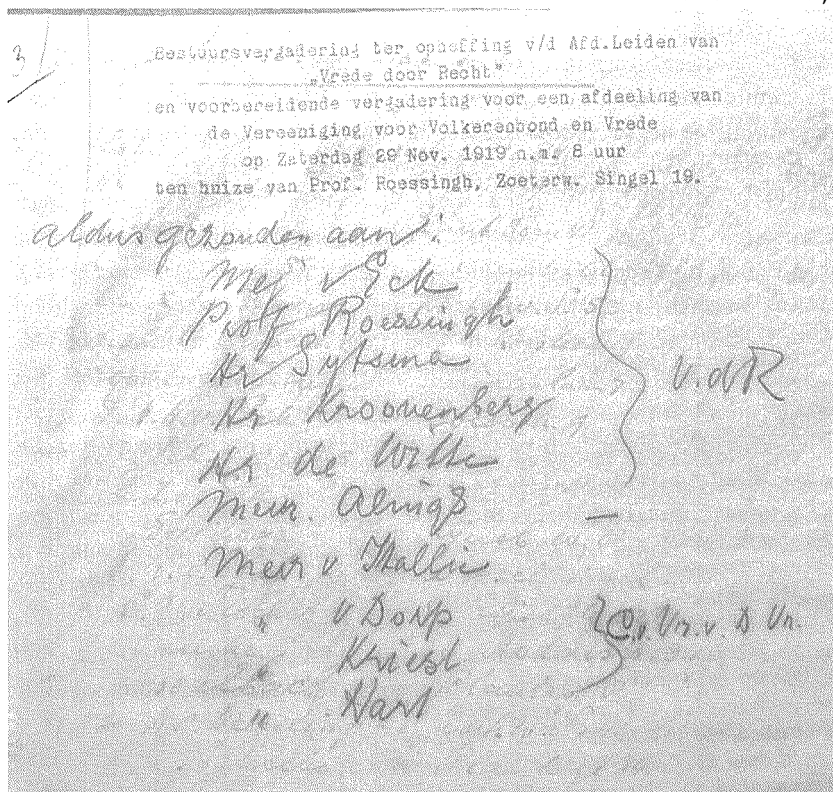
voorzitterschap van hoogleraarsvrouw E. de Sitter-Suermondt – geen comitélid – en werd bijgestaan door onder anderen Johanna Overvoorde.⁸⁹ Overvoorde zat namens de Urgentieraad met andere vrouwen en mannen in een commissie die goedkope maaltijden zou verschaffen aan mensen die dat nodig hadden. Dit vanwege de schaarste aan levensmiddelen en brandstoffen. Andere comitéleden die hierbij waren betrokken, waren mevrouw Reijst namens de Coöperatieve Keuken en mevrouw Eerdmans, namens de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen.⁹⁰ Mevrouw Eerdmans zat ook in de gemeentelijke 'duurtecommissie' van na de oorlog, die toezicht hield op de prijzen van eerste levensbehoeften, in dit geval op die van schoenen.

De voorzitter van de Urgentieraad nam na oprichting contact op met 'Vrede door Recht' met het verzoek zich bij de raad aan te sluiten. Het verzoek werd overwogen en vervolgens in het bestuur in stemming gebracht, maar kreeg geen bijval. 'Vrede door Recht' achtte het werk van de Urgentieraad van een andere orde. Deze raad was namelijk bezig met voorbereiding tot oorlog terwijl 'Vrede door Recht' oorlog juist trachtte te voorkomen. 'Vrede door Recht' sloot zich wel aan bij de in 1915 opgerichte Nederlandsche Anti-Oorlogsraad, een overkoepelende organisatie die was opgericht door 'Vrede door Recht'-man De Jong van Beek en Donk. Zijn vrouw Clasina Kluijver werd secretaris en ook Wilhelmina van Itallie speelde daar als overtuigd pacifiste een rol in.

Na de oorlog bleven vrouwen zich nog lange tijd inzetten voor slachtoffers van de oorlog zoals de 'noodlijders' in Oostenrijk en Hongarije. Comitélid Margarethe Nieuwenhuis was jarenlang betrokken bij het regelen van een vakantie voor Duitse kinderen om aan te sterken in Nederland, aanvankelijk bijgestaan door mevrouw Bruining.

Vrouwen bleven zich ook inzetten voor de vrede, nu in de Vereeniging 'Volkenbond en Vrede', waarin 'Vrede door Recht' opging, samen met de Anti-Oorlogsraad en het comité 'Vrouwen voor Duurzame Vrede'.⁹¹ Van Itallie nam zitting in het bestuur van de afdeling Leiden. Drijvende krachten werden verder meneer en mevrouw Van Poelgeest-Brand uit Leiderdorp. Daatje van Eck was nog wel bij 'Volkenbond en Vrede' betrokken, maar nu meer op de achtergrond.

Net als 'Vrede door Recht' gaf 'Volkenbond en Vrede' voorlichting en verstreekte desgewenst voorlichtingsmateriaal zoals aan de school van mevrouw

Opheffing 'Vrede door Recht' (RAL, archief
'Vrede door Recht').

Renaud. Haar naam komt ook voor op de ledenlijst, samen met die van de comitéleden Kluijver, Overvoorde en Van Spall. Ondanks dat de vredesconferentie van 1899 (en van 1907) de oorlog niet had weten te voorkomen, werd 18 mei nog steeds gepropageerd als een 'vredesdag'. In 1924 wilde het hoofdbestuur in Den Haag de dag een extra feestelijk tintje geven vanwege het 25-jarig bestaan. Het Leidse bestuur zocht hiervoor medewerking van Leidse ingezetenen en kreeg deze van bijvoorbeeld de directrice B.C.G. Numan van de HBS voor Meisjes, van de VVSL, van de studentenvereniging Sanctus Augustinus, van de Nederlandsche Israëlitische Gemeente en meer.

Anderen reageerden sceptisch op het vredesstreven. Zo ook Catharina

Eerdmans, zij het een tijd later. Zij werd lid van het Comité Leiden tot Waarschuwing tegen Eenzijdige Ontwapening dat in 1927 was opgericht als subcomité van het Haagse hoofdcomité.⁹² Dit comité richtte zich vooral tegen de oproep tot eenzijdige ontwapening van de socialisten onder het motto: wie vrede wil bereidt zich voor op oorlog. De sceptici kregen gelijk; ondanks alle vredesinspanningen werd de Tweede Wereldoorlog niet voorkomen. De crisisjaren die hieraan vooraf gingen, maakten dat een ander initiatief waar comitéleden bij waren betrokken na 27 jaar moest worden opgeheven. Dat was de Leidsche Coöperatieve Keuken.

Coöperatieve Keuken

Het initiatief voor de 'gemeenschappelijke keuken' zoals de keuken aanvankelijk werd genoemd, kwam in Leiden van vrouwen die betrokken waren bij de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht. Binnen deze Bond was een *debating club* opgericht die in gezellige sfeer over maatschappelijke problemen discussieerde en waar in 1908 het idee voor de keuken werd geboren.⁹³ Dit idee kwam niet helemaal uit de lucht vallen, want in Amsterdam was er in 1903 al een opgericht. Deze was waarschijnlijk weer een uitvloeisel geweest van de discussie die was gevoerd op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid van 1898 over 'coöperatie als middel tot vereenvoudiging van het huishouden'. De Nederlandsche Coöperatieve Vrouwenbond die na deze tentoonstelling werd opgericht had echter vooral als doel om propaganda te voeren voor de coöperatieve 'verbruiksverenigingen' van de mannen; de vrouwen moesten het geld – door de man verdiend – verantwoord besteden. Dus kopen in winkels waar de producten tegen een eerlijk loon, zonder winstogmerken en onder redelijke arbeidsomstandigheden waren gefabriceerd.⁹⁴ Hier dus niets over 'vereenvoudiging van het huishouden', laat staan het socialistische ideaal om de huishouding gemeenschappelijk te voeren. Wel was de Coöperatieve Vrouwenbond vooral gericht op de arbeidersklasse.

Dat gold niet voor de coöperatieve keukens – waarvan er in Nederland zeker zestien zouden zijn geweest – in ieder geval niet voor de Leidse. Van een band van de Leidsche Coöperatieve Keuken met arbeiderscoöperaties of de Coöperatieve Vrouwenbond valt in het archief niets te bespeuren.⁹⁵ Het was hier een initiatief van vooral getrouwde vrouwen vanuit de 'burgerlijke' vrou-

wenbeweging. Deze vrouwen runden 27 jaar lang een heel bedrijf! Laten we die beginperiode eens nader bezien.

Op 27 februari 1909 stond er in het *Leidsch Dagblad* een ‘oproep en bekendmaking’ voor de ‘gemeenschappelijke keuken’, met de namen van de voorlopige commissie. Hierbij vinden we de namen van drie van onze comitéleden, te weten de nog niet eerder genoemde Adriana Cornelia Sijthoff-Plemp, van wie de man de directeur van het *Leidsch Dagblad* was, Margarethe Nieuwenhuis die in 1908 voorzitter was van de Leidse afdeling van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht en Aleida Goudsmit, van wie al verschillende activiteiten zijn genoemd. Zij speelde zowel bij de oprichting als bij de opheffing in de liquidatiecommissie een belangrijke rol.⁹⁶

In maart begon het avontuur en hield mevrouw Goudsmit een lezing voor de aspirant-leden. Daarna stuurde de voorlopige secretaris mr. J. Draaijer een briefje aan de leden van de voorlopige commissie, waarin stond dat ze aan de slag moesten om de aangemelde leden vast te houden, het pand te beheren en de directrice te benoemen. Deze was al aangezocht. Het was mevrouw A. van Hemert, die tot dan directrice was van de Industrie- en Huishoudschool te Dordrecht.

Op 28 april was de oprichtingsvergadering waar comitélid W. van Itallie zich in de discussie over de statuten mengde.⁹⁷ Daarna werd het voorlopige bestuur na stemming omgezet in een definitief bestuur, waarvan mevrouw Goudsmit voorzitter werd. Mevrouw Sijthoff haakte echter alsnog af en werd als penningmeester vervangen door mevrouw P.J. ten Bosch-van der Tak, geen comitélid, wel een actieve vrouw.⁹⁸ In 1912 kwam comitélid Van Reedt Dortland in het bestuur – zij was al lid vanaf de oprichting – en in 1917 mevrouw Reijst, die daar tot haar overlijden in 1934 in zou blijven.⁹⁹ De keuken werd gevestigd in een huurpand, Rembrandtstraat 27 (waar nu restaurant De Grote Beer zit), ‘toen een deftige buurt’ en werd aangesloten op de telefoon.¹⁰⁰ Volgens de statuten was het doel van de keuken om voor haar leden (en huisgenoten) het middagmaal te bereiden. Leden konden zijn:

1. De vrouwen die in het gezin de zorg voor de huishouding op zich hebben genomen, voor wie dientengevolge het hebben van de keuken buitenshuis een onmiddellijke besparing van arbeid betekent en aan wie dus in billijkheid de moeite van het hebben en helpen beheren van een gemeenschap

pelijke keuken opgelegd mag worden (getrouwde vrouwen, weduwen, dochters des huizes) en

2. in het algemeen allen, die bekwaam zijn overeenkomsten aan te gaan.

De keuken was dus wel bedoeld om vrouwen werk te besparen, zij het dat dit gezien de kosten geen haalbare kaart was voor arbeidersvrouwen. Men kon lid worden door tenminste één en ten hoogste vijf aandelen van f 10 per stuk te kopen. Voor de maaltijden kocht men van te voren bonnen. De bestelde maaltijden werden in etensbussen met paard en wagen aan huis bezorgd. Maaltijden waren te verkrijgen zonder of met één, anderhalf, twee of twee-en-een-half ons vlees en bestonden daarnaast uit aardappelen, groente en toevoegsels of soep.

De keuken ging open op 1 september 1909. Die dag werd voor 47 personen de maaltijd bereid die bestond uit runderrib, aardappelen, andijvie en griesmeelpap met bessensaus.¹⁰¹ Het was al meteen duidelijk dat voor het beheer en de exploitatie heel wat vrouwenhanden nodig waren, dus had voorzitter Goudsmit uit het adresboek een heel lijstje namen overgeschreven van vrouwen die tijd in overvloed hadden, zo meldde zij op de bestuursvergadering van oktober dat jaar.¹⁰²

1 januari 1910 – aldus het jaarverslag – telde de Vereeniging Leidsche Coöperatieve Keuken 232 leden met 267 aandelen en precies een jaar later waren er 322 leden met 361 aandelen. Het hoogste aantal verstrekte porties dat jaar bedroeg 257 op één dag, het laagste aantal 71, een dieptepunt dat viel in de zomervakantie, een slechte periode voor de keuken. Het was een hele onderneming zo alles bij elkaar, met de directrice die een assistente wilde en kreeg, met de koks, de leveranciers en de bezorgers en alle andere personeelsbeslommeringen en -wisselingen.

Al in 1910 werd gedacht over uitbreiding. De burens op nummer 25 – broer en zus Hartevelt – gingen dat jaar namelijk naar een andere stad verhuizen.¹⁰³ Maar op dat moment was voor uitbreiding nog geen geld; het eerste jaar was de winst gering. Het volgend jaar al ging de zaak echter beter lopen. Van het potje voor investeringen kon daarom in 1911 een nieuwe bezorgwagen worden gekocht. Het werd er een met een overhuifde bok voor de koetsier. In 1912 kocht men het huurpand aan en vond de eerste uitbreiding plaats en wel de tuin in, voor een voor een tweede kookgedeelte.¹⁰⁴

Natuurlijk waren er af en toe klachten, zoals over 'vieze, kleine jongens' op de bussenwagens, of over het eten, bijvoorbeeld dat de aardappels te koud werden bezorgd. Het ergste was echter als mensen ziek werden. Dit gebeurde bijvoorbeeld in warme dagen van 1914. Men dacht dat het aan het vlees lag, waar vliegen bij waren gekomen en stelde voor vliegengaas voor de koelkamer te hangen. Al eerder was besloten dat de etensbussen niet langer door de leden mochten worden schoongemaakt: dit moest voortaan door het keukenpersoneel gebeuren.

Het uitbreken van de oorlog in 1914 was merkbaar doordat een mannelijk bestuurslid, de heer Hoff, die Draaijer was opgevolgd als secretaris, opgeroepen werd voor dienst. Mevrouw Van Reedt Dortland stelde voor om werkloze vrouwen groente te laten inmaken en het Rode Kruis verzocht de keuken maaltijden te verschaffen voor zieke of gewonde militairen. Zo bleef de keuken tijdens de oorlog in bedrijf, natuurlijk ook omdat er altijd gegeten moet worden, oorlog of geen oorlog.

In deze jaren, om precies te zijn op 1 december 1915 was de personeelsbezetting als volgt: een directrice en een assistent-directrice, een kantoormedewerkster en verder: een kookster, een tweede kok, een vaste knecht, belast met het ophalen en bezorgen van bussen, een inwonende dienstbode, vier werkers, waarvan één gedurende twee dagen per week, vier à zes losse werkvrouwen per dag, als schilsters enzovoort, zes knechts voor een paar uur per dag, voor het bezorgen van de bussen. Verder waren in gebruik: vier met paard bespannen wagens, waaronder twee wagens van de keuken, de overige wagens en al de paarden zijn echter in de huur, twee handwagens, een transportfiets en een fiets.¹⁰⁵

Vanwege de hoge prijzen van grondstoffen, mede veroorzaakt door de oorlogsomstandigheden, werd in het laatste oorlogsjaar – 1918 – wel verlies geleden. Maar toen de schaarste aan levensmiddelen en daarmee de hoge prijzen in de jaren twintig normaliseerden, trok het snel weer aan en ging het de keuken voor de wind. Tot de crisis in de jaren dertig een einde maakte aan het bestaan van dit bedrijf. Als we deze op- en neergang even in vogelvucht doornemen: in 1920 werd een eetzaal geopend, waar de maaltijden ter plekke genuttigd konden worden, en in 1926 kwam de serre gereed ter uit-

Pagina uit het aandelenboek (RAL, archief
Leidsche Coöperatieve Keuken).

Folio 2 66

STAAT, aanwijzende het tijdstip van de toetreding tot en de uittreding of ontzetting van het Lid-
maatschap der Vereeniging en het bedrag van het gestort, bijgeschreven en weder terugbetaald Kapitaal.

NAAM, VOORNAMEN EN WOONPLAATS.	TOELICHTINGEN:
<i>Constance - Cohen</i> <i>Witje Maria</i> <i>Marktste 52</i>	
Datum van toetreding als lid en handteekening. ingevolge art. 12 der Coöperatiewet.	Datum van de uittreding als lid of ontzetting uit het lidmaatschap en handteekening ter bevestiging van de uittreding.
<i>17 Augustus 1909</i> <i>A. C. Constance -</i> <i>Cohen</i>	
HET BESTUUR:	Voorzitter Secretaris

DATUM.	GESTORTE EN BIJGESCHREVEN AANDEELN.	BEDRAG.	DATUM.	TERUGBETAALDE AANDEELN.	BEDRAG.
<i>17 Aug</i>	<i>1 aandeel</i>	<i>fl. 10.-</i>	<i>14-2-'38</i>		<i>7.50</i>
<i>1909</i>	<i>in 7.</i>				
<i>18 Feb</i>	<i>1 aandeel no 1105</i>	<i>10.-</i>			<i>7.50</i>
<i>'35</i>	<i>overgenomen van</i>				
	<i>Wm. P. van der Krol.</i>				

Nr 14 POSTGIRO **AF**Postrekening nr **207511**De Penningmeesteresse der
Leidsche-Coöperatieve Keuken G.A.
te Leiden

Bericht aan overschrijving van

☒ Gld ☐ Cr
(in rekest)op perk. nr *124364*(De overschrijving naar het bankrekeningnummer wordt
naam en woonplaats van den begunstigde vermeld.)

Beschikbaar voor aantekeningen

aantekenen 7-1105-
*3217**105*
3217
Wm. P. van der Krol
Leiden

breiding van dit restaurant. Dat jaar was ook een tweede bestelauto aangeschaft. De eerste was in 1922 gekomen. In het jaarverslag heette het dat de paarden waren vervangen door 'auto-tractie'. Volgens datzelfde jaarverslag had de keuken op 31 december 905 leden met 1.044 aandelen. Het aantal bezorgde maaltijden was dat jaar 70.211 en het aantal in het restaurant genuttigde: 8.296.

In de jaren dertig ging de keuken onder de crisis lijden. De schoolkindervoeding die de keuken vanaf 1927 had geleverd was in 1934 niet langer gewenst, omdat deze elders goedkoper betrokken kon worden. Hierdoor moest de keuken personeel ontslaan en zat ze met de grote etensbussen die speciaal voor deze voeding waren aangeschaft. Ook op andere manieren was de crisis merkbaar zodat in 1936, na 27 jaar, de keuken werd opgeheven. Aleida Goudsmit was weer voorzitter van de keuken en samen met andere bestuursleden zat zij in de liquidatiecommissie; in 1938 was de liquidatie rond. Het pand was inmiddels verkocht, samen met het buurhuis op 25, waarvan alsnog verschillende ruimtes bij de keuken waren getrokken.

Al met al was de keuken, net als vele andere bezigheden van vrouwen zoals hierboven beschreven, een hele onderneming geweest. En dat voor vrouwen die binnen het huwelijk nog tot 1956 handelingsonbekwaam bleven!

Tot slot

Rond 1913, het jaar van de Tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913', zien we dat veel vrouwen, van wie velen getrouwd, het publieke domein veroverden en daar verantwoordelijke taken op zich namen. Vooral voor de getrouwde vrouwen is dit bijzonder omdat zij binnen het huwelijk nog onmondig bleven tot 1956. Een en ander blijkt uit het onderzoek naar de bezigheden buitenshuis van de 24 gehuwde en vier ongehuwde vrouwen in het Leidse tentoonstellingscomité. Deze vrouwen genoten een zekere welstand en hadden tijd door de beschikking over personeel. Zij verrichtten hun werkzaamheden in organisaties die gerelateerd waren aan de vrouwenbeweging of daaruit voortkwamen en in charitatieve instellingen voor en door vrouwen. Tussen deze twee 'takken van sport', vrouwenbeweging en liefdadigheid, liepen er allemaal lijntjes. De verbindingen konden worden gelegd omdat de vrouwen tot dezelfde stand behoorden. Daarbij hoefden verschillende gelo-

ven geen belemmering te zijn voor samenwerking in neutrale organisaties. Wel een scheidslijn vormde de politieke opvatting. Onder de vrouwen van het 'damescomité' vinden we geen socialisten of sociaaldemocraten. Deze vrouwen voerden hun eigen strijd, waarbij vrouwensolidariteit – met de burgervrouwen – veelal moest wijken voor solidariteit met de arbeidersmannen in de klassenstrijd. Al vonden ze elkaar bij tijd en wijle wel bijvoorbeeld waar het ging om vrouwenkiesrecht. Begin twintigste eeuw was dan ook nog duidelijk sprake van een standenmaatschappij, een maatschappij waarin het leven van burger- en arbeidersvrouw – en daarmee belangen en prioriteiten – hemelsbreed verschilde. Maar dit betekende niet dat de burgervrouw met haar maatschappelijk werk niets deed of wilde doen voor de arbeidersvrouw; integendeel. Zij voldeed daarmee aan de oproep van mevrouw Van Eeghen-Boissevain – aan met name gehuwde vrouwen – om niet egoïstisch te zijn en maatschappelijk te voelen. Het was blijkbaar een trend in die tijd.

Noten

- 1 In dit artikel figureert ook M. Kluijver-Honigh: Agnes van Steen, “vol moed en blakende van ijver”. Aletta Lorentz-Kaiser en de vrouwenbeweging in Leiden (1881-1912)’, *Drieëntwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2011), 125-166. Beide vrouwen – en anderen – figureren ook in mijn artikel: ‘Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden. De knuppel in het hoenderhok’, in: *Negentiende en Twintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2008) 177-220.
- 2 *Gedenkboek van de Tentoonstelling ‘De Vrouw 1813-1913’* (Amsterdam 1913) 3.
- 3 *De Proletarische Vrouw* 16, 15-6-1912 en 13, 1-6-1913.
- 4 *Gedenkboek*, 11.
- 5 *Leidsche Courant*, 21-11-1912 en 30-11-1912.
- 6 De opmerking over de oorspronkelijke intentie van de tentoonstelling en de omleiding van de koningin bevindt zich in een dossier op de website van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis: http://www.aletta.nu/aletta/nl/collecties/dossiers/_rp_column2_1_id/1_52.
- 7 *Leidsch Dagblad*, 16-5-1913 en 7-6-1913.
- 8 *Gedenkboek*, 6. Johanna Naber stelde zelf ook een boekje samen over de tentoonstelling: *Om en bij de tentoonstelling ‘De Vrouw 1813-1913’* (Groningen 1913), een bundeling van berichten uit week- en dagbladen.
- 9 Deze vergadering van de Nationale Vrouwenraad komt ook aan de orde in mijn artikel over Aletta Lorentz-Kaiser (*Jaarboek 2011*), net als een aantal verenigingen die bij de Nationale Vrouwenraad waren aangesloten. Behalve ‘Vrede door Recht’, de reden dat ik deze bond in dit artikel nader beschouw.
- 10 *Gedenkboek*, 12.
- 11 *Leidsch Dagblad*, 25-11-1912.
- 12 *De Leidsche Courant*, 10-4-1913.
- 13 *Leidsch Dagblad* en *Leidsche Courant*, 21-11-1912.
- 14 In 1908. Haar proefschrift bezorgde haar de toegang tot de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

- 15 Hoestra was ook betrokken bij de vrouwenkiesrechtbeweging in Leiden (zie noot 1).
- 16 Regionaal Archief Leiden (RAL), *Verslag van de gemeente Leiden over het jaar 1913*.
- 17 Zie het artikel van Peter Otgaar, 'Het Nederlandsch Opvoedingshuis te Leiden, 1865-1866', *Drieëntwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2011) 97-123.
- 18 De bijdragen van Leidse vrouwen beperkten zich overigens niet tot het onderwijs. Toevallig stuitte ik op Hillegonda Icke, die op de tentoonstelling 'een collectie versterkingen van tertiaire lagen op Java' exposeerde, het resultaat van een reis in 1910 naar Java die zij samen met haar echtgenoot, de geoloog Karl Martin, maakte. Zij was daarvoor eerst zijn studente en vervolgens zijn assistente geweest. Documenten van Martin en zijn (tweede) vrouw H. Icke bevinden zich in Museum Naturalis.
- 19 Net als bijvoorbeeld Lizzy van Dorp en Clasina Kluijver. *Gedenkboek*, 30.
- 20 Haar vele activiteiten, waaronder haar Tweede Kamerlidmaatschap, staan opgesomd op de website: www.parlement.com. Overigens wordt als haar roepnaam hier Marie gegeven, maar dat is niet juist. Zij ondertekende zelf met W. van Itallie-van Embden, dus Wilhelmina, waar haar roepnaam Mien van was afgeleid, aldus Myriam Everard.
- 21 Haar betrokkenheid bij de keuken blijkt uit de notulen van deze vereniging (zie verder) en haar betrokkenheid bij de oprichting van de Leidse afdeling van de 'huisvrouwenvereniging' staat in het *Leidsch Dagblad*, 30-1-1917. In de *Leidsche Courant* van dezelfde datum worden in dit verband nog twee andere dames genoemd: Libourel-Coebergh en Lente-Faber. De vereniging begint in deze oorlogstijd met protesteren tegen de 'duurte' van levensmiddelen.
- 22 *Leidsch Dagblad*, 29-3-1913.
- 23 Volgens de *Oud-Hagenaar* van 2-10-2012 vindt de Dierenbescherming haar oorsprong in Den Haag, en wel bijna 150 jaar geleden, in 1864, met de oprichting van de 's Gravenhaagsche (later Nederlandsche) Vereniging tot Bescherming van Dieren.
- 24 *Gedenkboek*, 27.
- 25 Zie voor de geschiedenis van het Leidse Volkshuis en het Toynbee-werk bijvoorbeeld: H. Kramers, J. Slangen en M. Vroegindeweyj, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982).
- 26 *Gedenkboek*, 27.
- 27 Voor de lezing: *Tentoonstellingsuitgave no. 3*, 112-117. Over Meijboom: Lizet Duyvendak, 'Meijboom, Margaretha Anna Sophia (1856-1927)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/Immata/bwn5/meijboom> (1002-2012) en Saskia Poldervaart, 'Margaretha Meijboom en Westerbrou. Coöperatieve huishouding als feministisch ideaal', *Feminisme en Verbeelding. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 14* (Amsterdam 1994) 46-60.
- 28 *Leidsch Dagblad*, 16-11-1910. Zij sprak deze woorden ter ondersteuning van de strijd voor het vrouwenkiesrecht, een altruïstisch streven. Dit kiesrecht was vooral van belang voor vrouwen die 'maatschappelijk werken'.

- 29 De gegevens over deze vrouwen komen uit diverse bronnen, van het Leidse bevolkingsregister tot overlijdensadvertenties in de krant en genealogie-sites op internet. Over Dora Coebergh is een boekje verschenen (zie verder), van Daatje van Eck en Johanna Overvoorde-Gordon verscheen een 'In Memoriam' in het *Leids(ch) Jaarboekje* respectievelijk in 1945 door Emilie Knappert en 1958 door M.E. Kronenberg.
- 30 Over deze echtgenotes van hoogleraren verschijnt dit jaar een boekje, naar aanleiding van het vermeende 100-jarige bestaan van een vereniging van deze 'vrouwen van'. Deze professorendames kwamen elkaar niet alleen binnen de universitaire wereld tegen, maar dus ook in de maatschappij daarbuiten, net als de mannen. Waren het niet drie hoogleraren die het Leidse Volkshuis oprichtten in 1899? W. van der Vlugt was er een van, de echtgenoot van Anna Rauwenhoff.
- 31 Zij zat in de raad van commissarissen (*Leidsch Dagblad*, 1-3-1960) en deed een tijdje de hoofdboekhouding, gaf leiding aan een deel van de advertentie-administratie en verzorgde de puzzelrubriek en de rubriek: 'Moeilijke vragen', aldus haar kleinzoon H.J. de Koster in het *Leidsch Dagblad* (24-9-1980).
- 32 Haar vader was hoogleraar (en gemeenteraadslid) J.E. van Iterson. Haar schoonvader was kamerheer van de tweede vrouw van koning Willem III, Emma.
- 33 Zij was geboren in Schagen in 1881 als dochter van een 'hypotheekbewaker' en trouwde in 1908, aldus het 'In Memoriam', *Leids Jaarboekje* 1958.
- 34 In 1920 staat hier de toevoeging MULO bij, dat is Meer Uitgebreid Lager Onderwijs; een lagere school met meer vakken dan op een gewone lagere school.
- 35 *Leidsch Dagblad*, 24-12-1904. Over haar carrière op de school: *Leidsch Dagblad*, 5-5-1920 en 15-11-1920. In 1921 vond ze het welletjes en vroeg ontslag aan, al viel ze daarna nog wel een paar keer in. Bij haar afscheid kreeg ze als geschenk van ouders en oud-leerlingen een levensgroot beeld van haar hoofd. Tevens werd geopperd de school in de Breestraat naar haar te vernoemen, maar dat is nooit gebeurd.
- 36 Of zij na haar afstuderen een baan kreeg is niet duidelijk. Uit haar overlijdensbericht in de krant van 1970 blijkt dat zij wel afstudeerde, er staat 'drs.' voor haar naam. Gememoreerd werd dat zij in 1945 in Bithoven de medeoprichter was van Stichting 'Gaudeamus', die later opging in Muziek Centrum Nederland. Zij bleef ongetrouwd, gezien de toevoeging 'mej.' (*Leidsche Courant*, 16-3-1970). Over haar vader: zie het 'In Memoriam' door J. Boeke in het *Leidsch Jaarboekje* 1918.
- 37 *Leidsch Dagblad*, 12-7-1911. Het Bureau bestond waarschijnlijk minder dan tien jaar, maar het zwaartepunt lag al die tijd wel in Leiden omdat de functie van secretaris-penningmeester – die Nannie bekleedde – een permanente was, waar het voorzitterschap onder de andere vier steden rouleerde.
- 38 *Catalogus van de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913'* (Amsterdam 1913) 83.
- 39 *Leidsch Dagblad*, 11-3-1914.
- 40 Een lijst met vermoorde joden uit Leiden staat achterin het boekje van L. Kasteleyn, *Vervolging en bescherming, joden in Leiden 1933-1945* (Leiden 2003).
- 41 Haar vader werkte aan het begin van de eeuw samen met initiatiefneemster Aletta

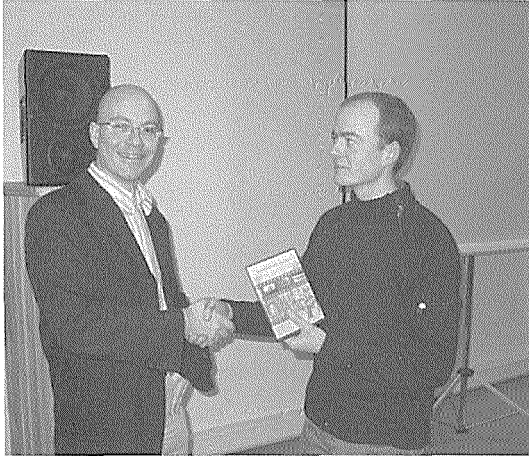
- Lorentz-Kaiser om een volksspeeltuin op te zetten voor alle gezindten.
- 42 *Leidsch Dagblad*, 4-9-1909 en 21-9-1912. In de jaren dertig hielp mevrouw Fontein wederom bij het organiseren van een bazaar, nu voor de verlichting in de Marekerk. In diezelfde periode zamelde zij giften in voor de Christelijke Jeugdhulp.
 - 43 *Leidsch Dagblad*, 19-12-1923. Het Volkshuisjubileum was in 1924.
 - 44 Haar vader, L.W.E. Rauwenhoff, was daarnaast hoogleraar Godgeleerdheid. Wijkverpleging: *Leidsch Dagblad*, 19-11-1925.
 - 45 'In Memoriam', *Leids Jaarboekje* 1958.
 - 46 Het begrip 'postpropagandiste' is ontleend aan: 'Postal Mission'. Zie het 'In Memoriam', *Leids Jaarboekje* 1945.
 - 47 Hij staat overigens ook op de ledenlijst van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, afdeling Leiden.
 - 48 Reinildis van Ditzhuyzen (inleiding en aantekeningen bij de herinneringen van) *Dorothea Coebergh, Koetsen, klerken en 30 karbonaadjes. Jeugdherinneringen van een Leidse notarisdochter* (Leiden 1996). Dora schrijft ook niets over haar schooltijd, behalve de opmerking dat zij in 1890 in haar laatste schooljaar zit, het jaar waarin koning Willem III overleed (p. 28). Waarschijnlijk zat zij op de HBS voor Meisjes omdat haar naam voorkomt in een lijst namen die staan bij 'Herinneringen aan mej. Bertemie Kapteyn, overl. jan 1927.' Bertemie is Albertina Maria Kapteyn, lerares aardrijkskunde en geschiedenis aan de Meisjes-HBS. Het 'gedenkboek' met een honderdtal namen van meisjes (met geboortedatum en lesjaar), waarschijnlijk van leerlinen van haar, is antiquarisch aangeboden op internet.
 - 49 *Leidsche Courant*, 8-11-1912. De KSA was tot stand gekomen na de encyciek *Rerum Novarum* (1891) van Paus Leo XIII die een sociale leer bevatte. Rooms-katholieke arbeiders werden gestimuleerd zich te verenigen in katholieke vakbonden. De oprichter van de KSA was mr. P.J.M. Aalberse, die in Leiden gemeenteraadslid en wethouder werd en later minister. Zijn vrouw E. Schmier was ook maatschappelijk betrokken zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog toen een Vrouwencomité was gevormd om iets te betekenen voor de gemobiliseerde soldaten.
 - 50 *Leidsche Courant*, 30-11-1912.
 - 51 Dit was evenmin het doel van de Nederlandsche Christen Vrouwenbond, opgericht in 1920, die in 1921 in Leiden een afdeling kreeg (*Nieuwe Leidsche Courant*, 27-4-1921). Ook voor deze bond was zedenverwildering een belangrijk speerpunt.
 - 52 Paul Onderwater, *Van zeepsoep en naaigaren. De Zita Vereeniging en de R.K. vakschool voor meisjes aan het Galgewater te Leiden, in de periode 1908-1972* (Leiden 2010) 9-13.
 - 53 Ondanks dit kindertal zette de moeder, mevrouw Driessen-von Forckenbeck, zich in voor zieken en armen en werd zij presidente van 't Genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen'. Als zodanig was zij werkzaam in de Rijkswerkinrichting buiten de Morssingel, waar in die tijd vrouwen gedetineerd waren. Haar dochter Rosalie schreef dit in een 'In Memoriam' in het *Leidsch Jaarboekje* 1928.

- 54 Hij was eerder getrouwd met Virginie de Fremery, de dochter van de directeur van de Leidsche Zoutkeet, die in 1893 was overleden. Virginie was betrokken geweest bij 'Tesselschade'.
- 55 Pannekoek was voorzitter van de Leidse afdeling van de SDAP toen Van Eck en zijn vrouw lid werden, in 1904. Zie: Jaak Slangen, *Dirk Antonie van Eck (1867-1948). De peetvader van de Leidse sociaal-democratie* (Leiden 1988) 7. Anna Nassau Noordewier was lerares op de Meisjes-HBS tot haar huwelijk in 1903 met Pannekoek. Zij was een vriendin/kennis van Lizzy van Dorp, die paranimf was bij Anna's promotie en Anna bezocht Lizzy in Klosters (Zwitserland). Het echtpaar vertrok niet lang na hun huwelijk uit Leiden; van Anna zijn mij geen vrouwenbewegingsactiviteiten bekend (eigen aantekeningen A. van Steen).
- 56 En de naamgever van onze Stichting die dit *Jaarboek* uitgeeft. Zie noot hiervoor. Overigens 'leverde' de SDAP niet alleen de eerste vrouw in de Tweede Kamer, Suze Groeneweg, maar ook de eerste twee vrouwen in de Leidse gemeenteraad na de eerste gemeenteraadsverkiezingen in 1920 waar vrouwen mochten stemmen.
- 57 *Leidsch Dagblad*, 1-7-1920.
- 58 *Nieuwe Leidsche Courant*, 4-11-1921.
- 59 Zie mijn artikel: 'Geschiedt voor het verzamelen van stof. Annie Sillevius contra professor Blok in het debat over 'meisjesstudenten', *Eenentwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, (Leiden 2009).
- 60 *Leidsch Dagblad*, 12-4-1929, *Nieuwe Leidsche Courant*, 5-2-1931.
- 61 *Leidsch Dagblad*, 15-11-1928.
- 62 Zoals in 1919 toen de Bond van Huispersoneel werd opgericht en deze een Leidse afdeling kreeg. *Leidsche Courant*, 4-6-1919.
- 63 In 1923 prees zij in eigen huisvrouwenkring een informatieve film over geslachtsziekten aan. Hierover kwam in het blad van de vereniging een hele discussie, waarbij vooral artsen zich ergerden aan de publiekelijk behandeling van dit onderwerp. Maar de presidente kreeg het laatste woord en sloot de discussie af met een laatste pleidooi voor deze volgens haar 'zakelijke, streng wetenschappelijke' film. Ineke Jonker, *Huisvrouwenwerk. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* (Baarn 1987) 97. In 1916 nam Nannie Grondhout zitting in de plaatselijke bioscoop-commissie, een rol die haar vader – die in 1917 overleed – vóór haar had vervuld.
- 64 *Leidsch Dagblad*, 8-10-1908.
- 65 Van Steen, 'Geschiedt voor het verzamelen van stof,' *Jaarboek 2009*.
- 66 De vader van Nannie Grondhout (J.A.M.A.) was van 1910 tot 1917 lid van de Voogdijraad. Over de opheffing en Dora's langste lidmaatschap: *Nieuwe Leidsche Courant*, 30-6-1956 en *Leidse Courant*, 2-7-1956. Dora's moeder, C.M.T. Coebergh-Schermer, was betrokken geweest bij 'Zuigelingenverzorg'.
- 67 Diezelfde vergadering sprak 'mejr. mr.' Huet, over 'Pro Juventute', waar zij secretaris van was. *Leidsch Dagblad*, 3-2-1914.
- 68 *Leidsch Dagblad*, 2-5-1910 en 10-12-1913.

- 69 *Leidsch Dagblad*, 7-8-1907.
- 70 Bijvoorbeeld in mijn artikel over Aletta Lorentz-Kaiser die met beide 'bemoeienis' had: "vol moed", *Drieëntwintigste Jaarboek*.
- 71 *Leidsch Dagblad*, 5-2-1936.
- 72 Eerste penningmeester was toen de echtgenote van de burgemeester: mevrouw De Ridder-Van Peterson Ramring, tweede mej. H.J.C. Hartevelt (die ook werkzaam was in het weeshuis, waar haar broer arts was) *Leidsch Dagblad*, 18-1-1904. Hermine Hartevelt figureert ook in mijn artikel over Aletta Lorentz-Kaiser.
- 73 *Leidsch Dagblad*, 17-9-1920.
- 74 Op 1 augustus 1942 – in de oorlog – had het bestuur van de bewaarplaats de werkzaamheden neergelegd, die werden overgenomen door de Nederlandsche Volksdienst. *Leidsch Dagblad*, 27-5-1943.
- 75 *Leidsch Dagblad*, 26-2-1890, 27-4-1891 en 19-2-1940.
- 76 In 1916 had mevrouw Dros ook bemoeienis met het Tehuis voor oud-Indische militairen.
- 77 *Leidsch Dagblad*, 2-5-1936.
- 78 Zij het niet altijd door iedereen. Toen zij in 1931 vanuit Leiden naar Oegstgeest verhuisde, kon zij niet langer lid blijven van een nog niet genoemde organisatie, de gemeentelijke instelling Maatschappelijk Hulpbetoon. In de gemeenteraad werd voorgesteld haar als dank een bloemetje te geven. Maar het (enige) communistische gemeenteraadslid J.A.N. Knuttel protesteerde hier tegen; zij had immers niets voor de arbeiders gedaan. Dit kwam voort uit kritiek op de instelling, kritiek die werd gedeeld door de sociaaldemocraten. Toch vond mevrouw C.P. Braggaa-de Does van de SDAP dat Dora Coebergh best een bloemetje mocht krijgen en bestempelde Knuttels gedrag als 'piasserij', een term die ze overigens wel terug moest nemen van de voorzitter. *Leidsch Dagblad*, 8-12-1931.
- 79 Aldus het 'In Memoriam' in het *Leids Jaarboekje* 1958. Daaruit blijkt dat zij meer goede werken deed, onder andere de stichting van de Pauwhof in Wassenaar waar schilders, schrijvers en intellectuelen een tijdje konden verblijven. Zij overleed in 1957.
- 80 RAL, Algemeene Nederlandsche Bond Vrede door Recht, afd. Leiden, toegang 1201.
- 81 RAL, Vrede door Recht, inv. nr. 1, *Notulenboek*.
- 82 Overigens maakte de echtgenoot van comitélid Margarethe Nieuwenhuis, professor A.W. Nieuwenhuis ook een tijdje deel uit van het bestuur.
- 83 Een opsomming van haar activiteiten, ook dit gegeven: www.parlement.com.
- 84 Website: www.vredesmuseum.nl/vrouwen/congres.html.
- 85 Zij was de echtgenote van de in het artikel genoemde hoogleraar en liberale politicus mr. J.E. Heeres, oprichter van de Democratische Partij.
- 86 *Leidsche Courant*, 17-8-1914.
- 87 RAL, Leidsche Coöperatieve Keuken, nr. 22, inv. nr. 1, *Notulenboek*.
- 88 *Leidsche Courant*, 24-11-1914.

- 89 *Leidsch Dagblad*, 19-6-1916.
- 90 *Leidsch Dagblad*, 21-2-1917.
- 91 RAL, Vereniging voor Volkenbond en Vrede, afdeling Leiden, toegang 187, inv. nr. 1: hierin zit alles: statuten, reglementen, correspondentie en ledenlijsten over de periode 1919-1933.
- 92 *Leidsche Courant*, 16-4-1927.
- 93 Zo valt in *Jaarverslag* van de Bond over 1908 te lezen. De Jaarverslagen van de afdeling Leiden bevinden zich in het archief van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht in Aletta, instituut voor Vrouwengeschiedenis in Amsterdam, inv. nr. 219.
- 94 Saskia Poldervaart, "Zonder zelfbeheersing bestaat geen geluk". Een geschiedenis over de Nederlandsche Coöperatieve Vrouwenbond (1900-1961) in: M. Aerts, U. Jansz, M. Mossink, J. Withuis (red.), *Heden, verleden vrouwen 1. Het vrouwelijk georganiseerd* (Amsterdam 1986) 92-112, hier 93-94.
- 95 RAL, Leidsche Coöperatieve Keuken, *Notulenboek*.
- 96 Eind jaren twintig, begin dertig maakte zij deel uit van comité dat autotochten regelde voor 'ouden van dagen'; gebrekkige kinderen mochten ook mee.
- 97 Ook Aletta Lorentz-Kaiser mengde zich in de discussie. RAL, Coöperatieve Keuken, *Notulenboek*.
- 98 Paulina Johanna ten Bosch-van der Tak (1869) was de vrouw van een apotheker. Bij haar overlijden werd haar grote inzet voor de keuken gememoreerd en verder was zij commissaris bij de Leidsche Broodfabriek, hoofdbestuurslid van de Nederlandsche Vereniging van Huisvrouwen en regentes van het Nederlandsch Hervormde Oudeliedenhuis aan de Herengracht. *Leidsch Dagblad*, 21-11-1924.
- 99 Andere bestuursleden waren: de heren J. Draaijer en B. Hoff en verder de dames, niet-comitéleden: J.J. van Bemmelen, de schrijfster Albertine de Haas die in 1914 met bestuurslid Draaijer in het huwelijk zou treden, A.H.G. Ovink-Koning, D. Mulder en E. Juynboll-van Schouwenburg.
- 100 Het 'toen een deftige buurt' werd opgemerkt in een artikel in het *Leidsch Dagblad* van 10-9-1934 bij het 25-jarig bestaan van de keuken. Daarin werd ook een 'gloriedag' gememoreerd, toen op een middag wel acht professorenfamilies hun maaltijd bij de keuken hadden betrokken.
- 101 Dit vermeldt het *Leidsch Dagblad* een jaar na de opening op 1-9-1910.
- 102 RAL, Coöperatieve Keuken, *Notulenboek*. Verder heb ik vooral de jaarverslagen gebruikt: inv. nr. 17.
- 103 Dr. A.C. Hartevelt is stadsgeneesheer, zijn zus Hermine (H.J.C.) is regentes van het Heilige Geest- of Arme Wees en Kinderhuis en daarnaast betrokken bij de vrouwenbeweging. Zie ook noot 72.
- 104 In 1931 ging men van 'stookkookinrichting' over op koken op gas.
- 105 *Jaarverslag* over 1915: RAL, Leidsche Coöperatieve Keuken, toegang 22 (jaarverslagen), inv. nr. 17.

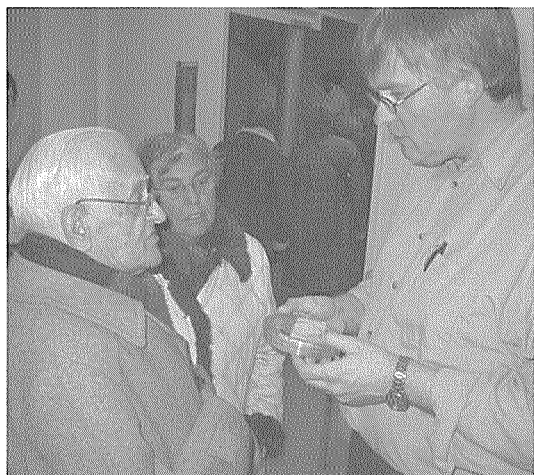
Vierde lustrum (2003-2007)

Op zondagmiddag 25 januari 2004 overhandigde voorzitter Gert-Jan van Rijn het eerste exemplaar van de vijfde *Stadsbeeld in Beweging (SBB)* van de werkgroep LAVA aan Jan van Rosmalen, beheerder audiovisuele collecties van het GAL [foto: Bram Pater].

Er was veel publiek gekomen naar de tuinzaal van Sociëteit de Burcht [foto: Bram Pater].

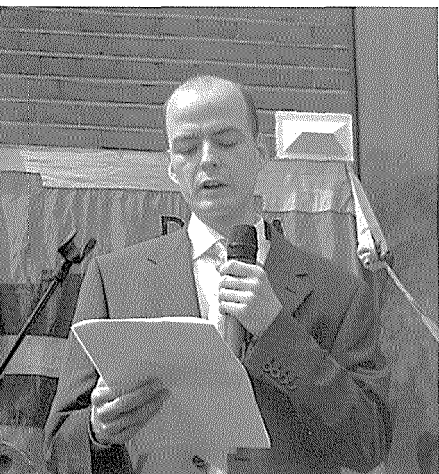

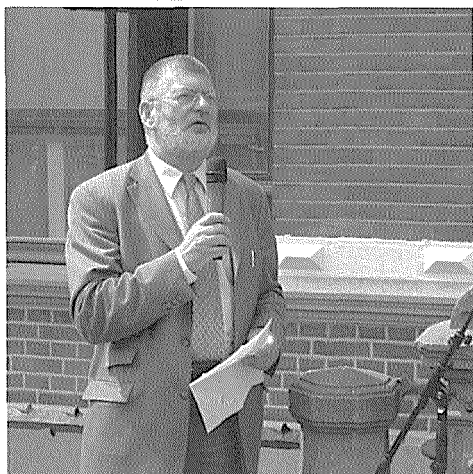
Arjan Honkoop, het boegbeeld van LAVA, nam op 25 januari 2004 aange-naam verrast een 8 mm-film in ontvangst op na een drukbezochte presentatie van de vijfde *sbs* in de tuinzaal van Sociëteit de Burcht [foto: Bram Pater].

Bert van der Veer, Arjan Honkoop, burgemeester Henri Lenferink en voorzitter Gert-Jan van Rijn zien op naar het oude Volksgebouw aan Herengracht 32-34 op 1 mei 2004 [foto: Joris Arts].

Toespraak Gert-Jan van Rijn,
voorzitter Dirk van Eck-Stichting
[foto: Joris Arts].

Toespraak van Gerard Telkamp, oud-voorzitter
van het voormalig Humanistisch Verbond,
afdeling Leiden [foto: Joris Arts].

De onthulling van de gedenksteen op 1 mei 2004 door burgemeester Henri Lenferink.
Links: Kees Walle; rechts: voorzitter Gert-Jan van Rijn [foto: Joris Arts].

Bestudering van de zojuist onthulde gedenksteen; burgemeester Henri Lenferink, Bert van der Veer, Jaco van Rijn, rechts: Dick Wortel en uiterst links: Piet de Baar [foto: Joris Arts].

De gedenksteen
(ontwerp van Bert
van der Veer) in de
muur van het oude
Volksgebouw,
Herengracht 32-34,
op 1 mei 2004
[foto: Joris Arts].

Toos en Daan Fallaux, reguliere bezoekers van het Volksgebouw vóór de oorlog, waren aanwezig bij de onthulling van de gedenksteen op 1 mei 2004 [foto: Joris Arts].

Tientallen toeschouwers waren aanwezig bij de onthulling van de gedenksteen ter herinnering aan D.A. van Eck in de gevel van het oude Volksgebouw, Herengracht 32-34. In de verte staat Dirk Jaap Noordam (†2007), dichterbij: Annerije van der Vliet, Dirk Maats, Piet de Baar (alleen gezicht) en Jaco van Rijn [foto: Joris Arts].

Voordracht van Piet de Baar
over de (voor-)geschiedenis
van het oude Volksgebouw,
Herengracht 32-34, op 1 mei
2004 in de tuinzaal van
Sociëteit de Burcht
[foto: Joris Arts].

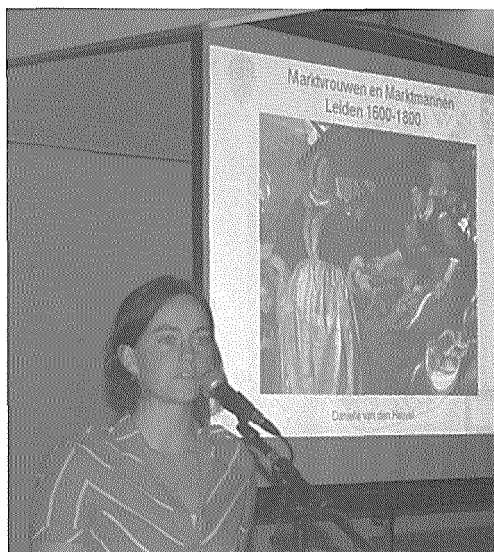

Overhandiging van het
Jaarboek 2003 door voorzitter
Gert-Jan van Rijn aan burge-
meester Henri Lenferink op
1 mei 2004 in de tuinzaal van
Sociëteit de Burcht
[foto: Joris Arts].

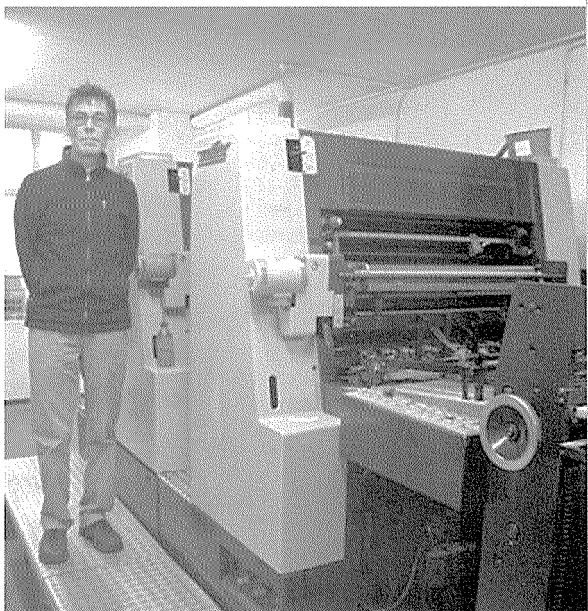

Lezing van Daniëlle van den Heuvel over 'Marktvrouwen en Marktmannen, Leiden 1600-1800' (een van de vier sprekers op het minisymposium *Leidse bedrijvigheid: het werk van vrouwen in de vroegmoderne tijd 1500-1815*) in de tuinzaal van Sociëteit de Burcht op de donateursavond van 24 mei 2007 [foto: Joris Arts].

Agnes van Steen interviewde Daan Fallaux [†2009] en Toos Fallaux-van Duuren [†2009] over het vroegere politieke verenigingsleven in het Volksgebouw op 1 mei 2004 in de tuinzaal van Sociëteit de Burcht. Op de foto onderhoudt ze zich met Toos Fallaux [foto: Joris Arts].

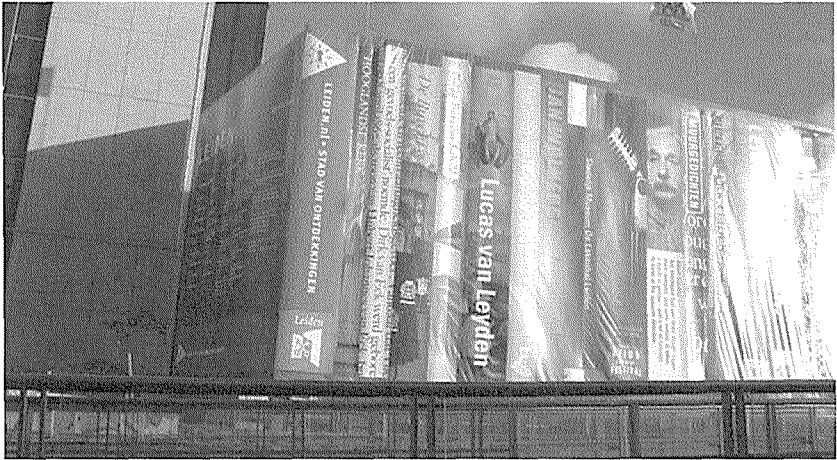

Bert Lever van drukkerij Nautilus en uitgeverij Ginkgo naast de offsetpers Miller TP29S in 2007 [foto: Agnes van Steen].

Bij het afscheid van oud-voorzitter Gert-Jan van Rijn en het vertrek van Ed van der Vlist uit de redactie en het bestuur, toegesproken door de nieuwe voorzitter Jaco van Rijn op de donateursavond van 24 mei 2007 in de tuinzaal van Sociëteit de Burcht [foto: Joris Arts].

Een groot zeil van 90 bij 12 meter gespannen voor een leeg bouwvat aan het Stationsplein à raison van 180.000 euro op 27 maart 2006. In de 'Leidse boekenkast' van wethouder Ron Hillebrand stond *Dirk van Eck* tussen de *Hooglandse kerk* en *De Burcht* [foto: Bert de Jonge].

Ria de Graaff-van Wingen en Gerard de Graaff van Grafaria tijdens een etentje van de redactie in Scheltema op 12 oktober 2007 [foto: Agnes van Steen].

Bert van der Veer en
Birgitta Dolfing tijdens
een etentje van de
redactie in Scheltema
op 12 oktober 2007
[foto: Agnes van
Steen].

Bert Lever, Piet de Baar, Agnes van Steen, Cor Smit, Jaco van Rijn, Bert van der Veer
en Birgitta Dolfing tijdens het etentje [foto: Ed van der Mist].

BUCK GOUDRIAAN

De aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau, Leiden 3 januari 1944

WIE WAS DE DADER?

Inleiding

Op zondagmiddag 6 november 2011 organiseerde de Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg in de aula op de begraafplaats een boeiende lezing en film over het leven van de Leidse dokter Hans Flu. De lezing werd gehouden door de heer Henk Robbers van de Leidse Video en Smalfilm Liga (LVSL).

Naar aanleiding hiervan ontstond een discussie over de vraag wie de dader was van de aanslag op de directeur van het GAB, G.W. Diederix, die op 3 januari 1944 door het Leidse verzet was gepleegd. Deze aanslag gaf de Duitsers als represaille aanleiding tot onder meer de moord op de 31-jarige dokter Flu.

In de vertoonde film wordt namelijk Joop Dubbeldeman als de dader van deze aanslag genoemd, terwijl de toehoorders Jaak Slangen en ondergetekende zich ook de naam 'Nico Olivier' herinnerden. Wie is nu de echte dader geweest? Reden om de bronnen te raadplegen waaruit de kennis over deze aanslag geput kan worden.

Hier volgt het verslag van dit bronnenonderzoek. Hierin wordt wel aandacht geschonken aan de aanslag zelf, maar slechts kort aan de gevolgen ervan.¹ Vervolgens komen enkele algemene bronnen aan de orde, gevolgd door uitspraken die Olivier en Dubbeldeman in interviews over de aanslag hebben gedaan. Dit artikel besluit met een conclusie.

De gevolgen van de aanslag

Op dinsdag 4 januari 1944 werden in Leiden 35 Leidenaren gearresteerd

vanwege de aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau die een dag eerder had plaatsgevonden. Zij werden overgebracht naar het gebouw van de Feldgendarmierie aan de Boerhaavelaan 4. De opdracht hiertoe was gegeven door H.A. Rauter, de *Reichskommissar für das Sicherheitswesen*.

Uiteindelijk werden 32 mannen gearresteerd. Zij werden in twee groepen verdeeld, waarvan twintig werden afgevoerd naar kamp Vught en twaalf naar het kamp Sint-Michielsgestel dat de Duitsers in het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel hadden ingericht. Onder hen bevonden zich prof. mr. R.P. Cleveringa en prof. dr. P.C. Flu, de vader van dokter Hans Flu. Twee gearresteerden kregen een andere behandeling; een man uit Voorschoten en vader van acht kinderen werd vrijgelaten en een advocaat werd in krijgsgevangenschap genomen. Apart aangehouden werden H. Douma, hoofd van de Eerste Leidsche Schoolvereniging (ELS) en H. Flu, huisarts aan de Lammenschansweg. Daarnaast werd nog C. de Jong, conrector van het Leids Gymnasium thuis aangehouden en voor verhoor meegenomen.

Douma en Flu werden, ieder afzonderlijk, door de Duitsers aan de rand van Leiden 'op de vlucht' neergeschoten, zoals de moorden heetten die zij als represaille pleegden, zogenaamde *Silbertanne*-acties. Met De Jong gebeurde hetzelfde op het Rapenburg.²

Algemene bronnen over de dader(s) van de aanslag³

De eerste bron is het *Nationaal Dagblad* van donderdag 6 januari 1944 met de kop 'Laffe moordaanslag te Leiden':

De Höhere SS und Polizeiführer maakt bekend:

In de avonduren van 3 Januari 1944 is te Leiden op den directeur van het Arbeidsbureau aldaar, Gerardus Willem Diederix, een moordaanslag gepleegd. Diederix werd op den openbaren weg zwaar gewond door een van achteren op hem gelost pistoolschot. Ongetwijfeld is hier sprake van een misdrijf uit politieke motieven. [...]

Als daders van den moordaanslag op Diederix komen vermoedelijk twee personen in aanmerking, die in het duister niet meer konden worden herkend.

In *Ook in Leiden, over verzetswerk in en om de stad 1940-1945* van M. Schwegman en I. Schöffers wordt aangaande de daders gesproken van 'enige leden van de Leidse RVV', (de Raad van Verzet, een linksgeörienteerde verzetsorganisatie die daadwerkelijk verzet voorstond door middel van sabotage en gewapend verzet):

Begin 1944 ging de RVV Leiden voor het eerst tot gewapende actie over. In Leiden was een nieuwe directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) benoemd. Deze had als directeur van het GAB in Delft gewerkt en daar de bijnaam 'slavenbeul' gekregen. Hij was namelijk zeer fanatiek in het naar Duitsland sturen van jongens en mannen voor de Arbeitseinsatz. Voor de RVV was het duidelijk dat er iets moest gebeuren. Eerst werden de mogelijkheden bekeken om brand te stichten in het GAB. Toen dit onmogelijk bleek, werd na uitgebreid overleg met de leiding van de RVV en na zorgvuldige afwegingen besloten om tot liquidatie over te gaan. Op 3 januari 1944 werd hij door enige leden van de Leidse RVV op het Rapenburg neergeschoten. Ondanks het feit dat hij slechts gewond was, waren de Duitse represailles zeer streng.⁴

Het *Leids Jaarboekje 2004* publiceerde het artikel van R.E. Taselaar 'De aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau op 3 januari 1944 en de gevolgen daarvan'. Het geeft de meest recente en de meest uitvoerige beschrijving van de aanslag:

Reeds in de maand na de aanstelling van Diederix is vermoedelijk door de landelijke en/of gewestelijke top van de Raad van Verzet (RVV) besloten dat hij weg moest. [...] Het contact met de Leidse RVV liep via de gewestelijke commandant 'De Bruin'. Om de liquidatie uit te voeren formeerde de plaatselijke commandant, Joop Dubbeldeman, een kleine groep, waarvan Bert de Jong, Nic. Olivier en hijzelf deel uitmaakten. [...]

Een executie op het Rapenburg was riskant vanwege de aldaar gevestigde Duitse autoriteiten. Na het Rapenburg zou het veel te druk worden. De drie verzetsstrijders besloten toch door te zetten, omdat al zoveel mensen aangeraden was onder te duiken. In 'formatie' liepen ze op enige afstand achter Diederix over het verduisterde Rapenburg, voorbij de Kloksteeg en het Museum van Oudheden, in de richting van de Gijselaarsbank. Nu moest snel worden gehandeld. Op het moment dat de nietsvermoedende Diederix de hoek van het Rapenburg met de Langebrug voorbij was, werd hij ingehaald door Dubbeldeman en Olivier. Volgens eigen zeggen schoot de commandant van kleine afstand eenmaal met een pistool. Diederix viel voorover op het trottoir. Voor een genadeschot was geen tijd. Dubbeldeman ontkwam via de Langebrug, Papegracht, Breestraat en Kabeljauwsteeg.⁵

Drie namen

Drie namen komen aldus naar voren: Joop Dubbeldeman, Albert de Jong en Nico Olivier. Over Albert de Jong blijkt weinig bekend. Over Olivier en Dubbeldeman is wel het een en ander bekend.

Nico Olivier werd geboren op 12 september 1920. Zijn vader was de communist Nico Olivier die al in de jaren dertig thuis in Magdalena Moonsstraat

63 scholingsbijeenkomsten hield. Ook zoon Nico werd communist. In de jaren dertig was hij al betrokken bij de illegale opvang van gevluchte Duitse joden en communisten. Vanaf het begin van de Duitse bezetting verrichtte hij verzetswerk door als verbindingsman op te treden tussen Leiden en Amsterdam, Den Haag en Utrecht. Ook hij was actief in de RVV.

Op 28 juni 1944 werd hij bij toeval gearresteerd en gevangen gezet in het Huis van Bewaring in Amsterdam en vervolgens in kamp Amersfoort, maar op 1 september van dat jaar werd hij vrijgelaten. Hierna werd hij actief in de Binnenlandse Strijdkrachten die in september 1944 werd opgericht.⁶

De vader van Nico Olivier werd, met twintig andere Leidse communisten, op 22 juni 1941 gearresteerd, de dag dat de Duitsers Rusland binnenvielen. Hij overleefde zijn gevangenschap in het concentratiekamp Bergen-Belsen niet.⁷

Joop Dubbeldeman werd op 13 september 1917 geboren; als zijn officiële voornaam werd Johannes opgegeven. Tijdens de oorlog werkte hij als schilder in dienst van de socialistische woningcorporatie 'De Eendracht'. Ook hij was actief in de RVV. Hij was onder andere betrokken bij de brandstichting op 11 mei 1942 in het kringhuis van de NSB in de Burgsteeg. Hij werd gearresteerd en veroordeeld tot 1 jaar gevangenisstraf.⁸ Op 17 maart 1944 pleegde hij samen met Albert de Jong, Nico Olivier en enkele Rotterdamse jongens een overval op de vuurwerkfabriek 'Kat' om aan lichtspoormunitie te komen. Daarnaast was hij betrokken bij tal van overvallen.⁹

In de nacht van 15 op 16 mei 1944 hielden de *Sicherheitsdienst*, de *Wehrmacht* en de NSB in De Kooi een razzia op zoek naar leden van de RVV. De leden zelf waren door de politie getipt en ontkwamen aan arrestatie. Een groot aantal bewoners van deze wijk (geschat wordt 15 tot 39) werd gearresteerd, onder wie de ouders van Dubbeldeman, die, evenals de meeste andere gearresteerden, hun gevangenschap in concentratiekampen niet overleefden.¹⁰

Nico Olivier

In het kader van het onderzoeksproject *Ook in Leiden* werd Nico Olivier geïnterviewd. Hij vertelde dat zij vrijwel zeker met z'n tweeën waren en tot tweemaal toe dat hij de dader is geweest:

Een groep jongens uit de buurt Noord-Rijnevest in 1943 opgeroepen voor gedwongen tewerkstelling door de Duitsers (*Arbeitseinsatz*) [collectie Dirk van Eck-stichting].

Vraagsteller: Ik heb hier nog wat dingen die Dubbeldeman genoemd heeft; wat acties en misschien weet u daar wat van af. Proberen? [...] Anslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau?

Nico Olivier: Daar weet ik van, ja dat heb ik zelf gedaan.

Vraagsteller: Weet u daar meer van, wie er aan meededen? Hij zegt dat het inderdaad u was en Albert de Jong, waarschijnlijk die man uit de Alexanderstraat, en Dubbeldeman zelf. Met z'n drieën.

Nico Olivier: We waren met z'n tweeën. 't Kan zijn dat er iemand in de dekking is geweest, dat weet ik niet meer. [...]

Vraagsteller: En de uitvoering zelf?

Nico Olivier: Heb ik gedaan.

Vraagsteller: Samen met Joop Dubbeldeman?

Nico Olivier: Daar heb ik geen idee van of dat Joop geweest is. Ik dacht dat het iemand anders was die bij me liep. Maar het kan zijn, dus dat we een derde man hebben gehad.¹¹

Een andere versie is afkomstig van Jaak Slangen in zijn artikel over de gebroeders Olivier in het *Jaarboek 2003* van de Dirk van Eck-stichting. Hij noemt Nico Olivier als de dader:

Of het kwam door gebrek aan mankracht in Leiden, of door instructies van de RVV, dat blijft vooralsnog duister: in ieder geval betrok men begin 1944 verbindingsman Nico Olivier persoonlijk bij enkele acties in Leiden. Op maandag 3 januari 1944 om zeven uur 's avonds werd 'een fanatieke NSB'er', G.W. Diederix, directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau, op de hoek van het Rapenburg en de Langebrug door Nico Olivier van achteren neergeschoten.¹²

Joop Dubbeldeman

In het artikel 'De aanslag' van Wim Brands in het *Leidsch Dagblad* van 7 januari 1984 komt ene 'Johannes' aan het woord. Achter deze naam ging Joop Dubbeldeman schuil, wiens officiële voornaam immers Johannes was. Er wordt gesproken over 'met z'n drieën' als betrokkenen bij de aanslag, zonder duidelijk te zijn over de uiteindelijke dader. De journalist noteerde:

Met z'n drieën achtervolgden ze hem [Diederix] die avond. In het Van der Werfpark snel schieten en dan was de zaak afgedaan. [...] Diederix liep juist die avond juist niet door het park. [...] De verzetslieden [...] besloten de directeur dan maar op het Rapenburg neer te schieten. En zo geschiedde. Er werd geschoten. Diederix viel. Zwaar gewond. Hij was niet dood. Johannes en zijn metgezellen maakten zich uit de voeten. Aanvankelijk wisten de Duitsers niet dat hij betrokken was geweest bij de aanslag. Later kregen ze een vermoeden. Er verschenen opsporingsbiljetten waarop zijn hoofd stond. Maar ze kregen hem nooit te pakken.

Twee jaar eerder was Dubbeldeman duidelijker geweest. Hij werd toen in het kader van *Ook in Leiden* geïnterviewd. Over de aanslag vertelde hij dat Albert de Jong, Nico Olivier en hijzelf hierbij betrokken waren:

Een andere daad die we gedaan hebben, is het liquideren, het proberen wat mislukt is, maar hij is wel uitgeschakeld geweest tijdens de oorlog, van de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau, die was een hele fanatieke NSB'er en die woonde in Voorburg [...] wiens grootste hobby was al wat maar enigszins weggestuurd kon worden naar Duitsland, die moest het veld ruimen naar Duitsland. Daar werkte hij dag en nacht voor. Nou die hebben we toen in opdracht geliquideerd. We hebben hem neergeschoten op het Rapenburg. Jammer genoeg was het niet dodelijk, maar hij was wel zwaar gewond.

[...] want het zal me niet verwonderen als je het verhaal dadelijk eens van een ander te horen krijgt over het liquideren van het Gewestelijk Arb. Bur., dat er een ander er mee

komt aan zetten, dat hij dat gedaan heeft. [...] Die het gedaan hebben, dat waren Nico Olivier, Albert de Jong en mijn persoon, met zijn drieën!¹³

Een jaar later kwam hij in het *Leidsch Dagblad* van 9 februari 1985 met de initialen J.D. opnieuw aan het woord. Over de aanslag op Diederix noemt hij dezelfde drie namen, zonder één hen als dader aan te wijzen:

Ik ben bij de aanslag op Diederix betrokken geweest. [...] Ik vind het vreselijk wat er gebeurd is met die mensen die zijn neergeschoten, neem dat maar van mij aan. Maar op de avond dat wij die vent zouden neerschieten, hebben we twee uur van tevoren de dokters gewaarschuwd dat er iets kon gaan gebeuren. Wij hadden iedereen gevraagd binnen te blijven. Wij hebben gehandeld in opdracht van de RVV-top. Die vent moest weg, omdat hij iedereen naar Duitsland stuurde. Nic. Olivier, Bert de Jong en ik hadden hem al een tijdje gevolgd. Op een plaats waar je gemakkelijk kon weggkomen, op de hoek van de Papengracht [bedoeld zal zijn de Langebrug] en het Rapenburg hebben we hem van achteren neergehaald. Jammer genoeg bleef hij in leven.

Negen jaar later kwam Dubbeldeman opnieuw in het *Leidsch Dagblad* aan het woord. In de krant van 8 januari 1994 verscheen van de hand van Cees van Hoore het artikel 'Dit is het allemaal niet waard geweest'. Het handelt grotendeels over de moord op dokter Flu, maar aan het eind van het artikel komt de aanslag op de directeur van het GAB aan de orde. 'Blijft nog de vraag uit welke verzetskring de aanslag – die tot de Duitse wraakactie leidde – op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau voortkwam. Een vraag die publiekelijk nooit is beantwoord. We gaan op onderzoek en eindigen [...] bij de verantwoordelijke man'. Hier komt ene 'Jan' aan het woord in wie Joop Dubbeldeman herkend kan worden:

Ach [...] er is over deze zaak zoveel gefantaseerd en gelogen. Nu moet eindelijk de waarheid maar eens worden verteld. Ik was lid van een kleine verzetsgroep. We hadden de opdracht gekregen om de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau te liquideren. [...] We zouden de klus met zijn drieën opknappen: ik, een mede-lid van de groep en onze sectie-commandant. [...] Maar toen de dag was aangebroken dat we hem zouden afknallen, was hij niet alleen en nam een andere route. We hadden hem willen liquideren in het Van der Werfpark, maar dat kon dus niet meer. Uiteindelijk hebben we hem op de hoek van het Rapenburg en de Papengracht [Langebrug] te pakken genomen. Dat was bloedlink. Er waren op het Rapenburg allerlei Duitse instanties gevestigd. Maar we zijn goed weggekomen. Ik heb hem van achteren neergeschoten. Het was de eerste keer dat ik zoiets deed.

Als laatste bron met Dubbeldeman komt hier aan de orde het verslag dat Peter Flu, de zoon van dokter Flu, maakte over de moord op zijn vader, de

achtergronden en de gevolgen hiervan. Het is getiteld *Leidse Silbertanne; Douma, Flu, De Jong; afsluitend onderzoek*. Zijn verslag is gebaseerd op een lang gesprek met Dubbeldeman. Ook hier is sprake van drie man.¹⁴ Genoemd worden Joop Dubbeldeman, Bert de Jong en Nico Olivier:

Diederix, het nieuwe hoofd van het GAB was een notoire NSB'er, iemand die veel jongens, ook zieken (!), dat maakte voor hem geen verschil, opriep voor de Arbeitseinsatz in Duitsland. De RVV besloot tot zijn liquidatie.

J. Dubbeldeman: Ik stond aan het hoofd van de Leidse RVV. We vormden met Nico Olivier, Bert de Jong, Theo Welling en Han Paulides de 'harde kern'; de afdeling telde tussentijdse 55 man. [...] Nico Olivier was een van de leden van het commando van de RVV dat Diederix uit de weg moest ruimen. [...] In 'formatie' liepen we zo'n 15 tot 20 meter achter Diederix aan. Bert de Jong gaf de twee voor hem uitlopende Nico Olivier en Joop Dubbeldeman 'schietdekking'. Diederix had niets in de gaten. [...] Voorbij 'Augustinus', nr. 24, besloten we dat de executie direct moest worden uitgevoerd, op de Langebrug. Daar zouden we nog een redelijke gelegenheid hebben te ontsnappen'.

Diederix stak de Langebrug over, hoek 'Wallon'; hij was door Dubbeldeman en Olivier ingehaald. Dubbeldeman schoot éénmaal.

JD: 'Diederix viel zonder een klap te geven meteen voorover op de Langebrug, dus nog vóór het trottoir van het Rapenburg'.

Voor 'een genadeschot' was geen tijd. In versnelde pas maakten we dat we wegwamen.

In twee noten volgden de volgende vragen en antwoorden:

PF: U schoot van zeer dichtbij; hoe was het mogelijk dat u 'misschoot'?

JD: Het was mijn eerste liquidatie.

PF: De opzet, liquidatie, was dus mislukt!

JD: Ja, maar het klinkt heel gek, achteraf was ik nog blij dat het zo gegaan is. Voor Diederix was het leven op slag veranderd: hij kreeg achtereenvolgende wanen en durfde niet meer alleen over straat.¹⁵

Conclusie

De conclusie uit bovenstaande lijkt te moeten zijn dat Joop Dubbeldeman de dader van de aanslag op de directeur van het GAB is geweest, hoewel hij zich hierover aanvankelijk niet duidelijk heeft uitgesproken. Voor deze conclusie pleit ook dat Dubbeldeman meer dan Olivier duidelijk is over de samenstelling van hun gezelschap. Maar de vraag blijft of deze conclusie de definitieve is. Nico Olivier zelf zei in 1983 tegen Jaak Slangen:

Als ik zo'n verhaal [over het Leidse verzet – JS] zou moeten schrijven, dan zou ik niet proberen de boel te reconstrueren, zoals het was. Dan zou ik zeggen dat het onmogelijk is om daar [naar] waarheid op terug te komen [...] Daar zou ik dan genoeg mee nemen. [...] Dat is namelijk beter, vaster en kernachtiger, dan dat je probeert te achterhalen, of wat al die mensen zeggen allemaal met elkaar correspondeert [...]. Nou, je komt tot de ontdekking dat het op allerlei fronten niet met elkaar correspondeert.¹⁶

Literatuur

- J.C.H. Blom e.a., *Leiden, 4 januari 1944* (Leiden 2004).
- Wim Brands, 'De aanslag', *Leidsch Dagblad*, 7 januari 1984.
- P. Flu, *Leidse Silbertanne; Douma, Flu, De Jong; afsluitend onderzoek* (z.p. 1995).
- Buck Goudriaan, *Leiden in WO II, van dag tot dag* (Leiden 1995).
- Cees van Hoore, "'Dit is het allemaal niet waard geweest'", *Leidsch Dagblad*, 8 januari 1994.
- Gerard Neesen, *De namen op de naald; verhalen achter een monument* (Leiden 2005).
- Gerard van Putten, 'De teleurstelling na de bevrijding', serie 'Leiden en het verzet (5, slot)', *Leidsch Dagblad*, 9 februari 1985.
- Inger Schaap, *Sluipmoordenaars; de Silbertanne-moorden in Nederland 1943-1944* (z.p. 2010).
- M. Schwegman en I. Schöffers, *Ook in Leiden, over verzetswerk in en om de stad 1940-1945* (Leiden 1985).
- Alphons Siebelt, *Gids voor Leiden in de Tweede Wereldoorlog, beschreven in 650 adressen* (Leiden 2011).
- Jaak Slangen, 'Communistisch verzet in en om Leiden; enkele impressies en kanttekeningen bij de activiteiten van de gebroeders Olivier (1933-1945)', *Vijftiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2003) 91-105.
- [J. van Stralen], 'Het verzet in Leiden gedurende den bezettingstijd', *Leidsch Jaarboekje 1946* (Leiden 1946) 58-98.
- R.E. Taselaar, 'De aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau op 3 januari 1944 en de gevolgen daarvan', *Leids Jaarboekje 2004* (Leiden 2004) 195-218.
- R. Vernooy en H. van der Well, 'Interview met de heer Nico Olivier' [in het kader van het doctoraalwerkcollege Schöffers/Schwegman] (Leiden 1983).
- J. de Vries, 'Interview met oud-verzetssrijder J. Dubbeldeman' [in het kader van het doctoraalwerkcollege Schöffers/Schwegman] (Leiden 1982).

Noten

- 1 Zie over de voorbereiding en de gevolgen van de aanslag de bijgevoegde lijst van literatuur. Zie voor een impressie van de filmvertoning op begraafplaats Groenesteeg Har Meijer, *Gelukkig binnen de Leidse singels* (Leiderdorp 2012) 146-152.
- 2 Zie hierover Inger Schaap, *Sluipmoordenaars; de Silbertanne-moorden in Nederland 1943-1944* (z.p. 2010).
- 3 In het artikel 'Het verzet in Leiden gedurende den bezettingstijd', *Leidsch Jaarboekje 1946*, wordt de aanslag op Diederix niet genoemd, waarschijnlijk omdat de auteur van het artikel, de voormalige verzetsman Jan van Stralen, zo vlak na de oorlog van deze aanslag niet wist wie waarom deze had uitgevoerd.
In het boekje *Leiden, 4 januari 1944*, dat in 2004 verscheen over de moord op de drie Leidenaren, wordt slechts vermeld dat 'op maandag 3 januari 1944 [...] op het Leidse Rapenburg de NSB'er G.W. Diederix [werd] neergeschoten, het nieuwe hoofd van het Gewestelijk Arbeidsbureau'.
- 4 Schwegman & Schöffers, *Ook in Leiden*, 37.
- 5 Taselaar, 'De aanslag', 195-197.
- 6 Slangen, 'Communistisch verzet', 99, 103.
- 7 Neesen, *De namen op de naald*, 21.
- 8 Goudriaan, *Leiden in WO II*, 96, 115. Bij deze aanslag op de rustkamer van de NSB in 'Den Burcht' in de nacht van 9 op 10 mei 1942 waren ook G.P.N. Paulides, 24 jaar oud, en Th.P. Welling, 19 jaar, betrokken; zij kregen zwaardere straffen dan J. Dubbeldeman, die een jaar met aftrek van voorarrest kreeg.
- 9 Goudriaan, *Leiden in WO II*, 171, De Vries, 'Interview', 7, 50.
- 10 Goudriaan, *Leiden in WO II*, 175, Neesen, *De namen op de naald*, 19.
- 11 Vernooy & Van der Well, 15, 17.
- 12 Slangen, 'Communistisch verzet', 100.
- 13 De Vries, 'Interview', 4, 9.
- 14 Recente publicaties melden, zonder bronvermelding, eveneens drie daders:
Neesen, *De namen op de naald*: 'Op 3 januari 1944 verliet Diederix zijn kantoor aan de Douzastraat om 18.30 uur. Drie leden van de Raad van Verzet wachtten hem op.

Even later, op de hoek Langebrug/ Rapenburg, werd hij in zijn rug geschoten. Er viel slechts één schot; voor een tweede schot was geen tijd. De drie mannen maakten dat zij weglkwamen.’ 28, 29.

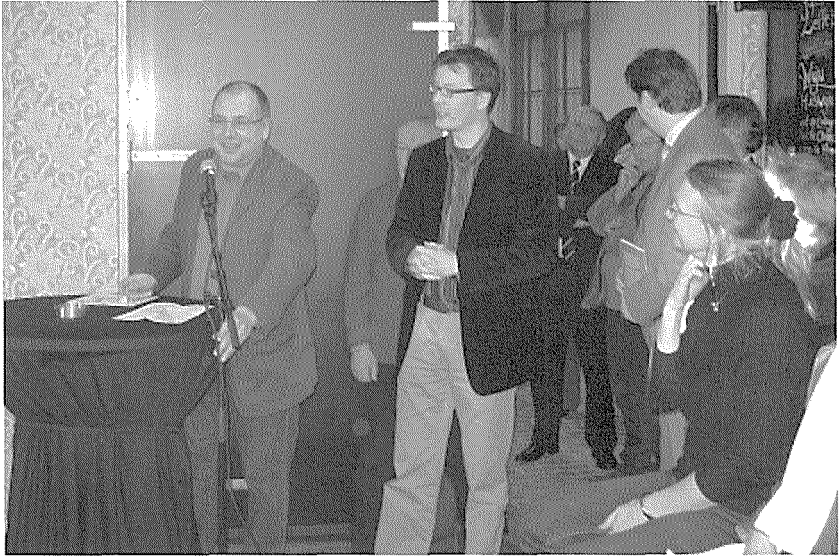
Schaap, *Sluipmoordenaars*: ‘De drie verzetslieden die de opdracht uitvoerden, moesten snel anticiperen, waarop één van hen Diederix op de hoek van het Rapenburg van achteren neerschoot. Het leven van de collaborerende directeur kon gered worden in het Academisch Ziekenhuis Leiden, maar sinds die dag leed hij aan ernstige achtervolgingswaan.’ 111.

Siebelt, *Gids voor Leiden in de Tweede Wereldoorlog*: ‘Op de stoep van nummer 10 [van het Rapenburg] werd op 3 januari 1944 de directeur van het Leidse arbeidsbureau Gerard Diederix neergeschoten door drie leden van de Leidse RVV.’ 173.

15 Flu, *Leidse Silbertanne*, 39, 40, 45.

16 Slangen, ‘Communistisch verzet’, 91.

Vijfde lustrum (2008-2012)

Presentatie van *J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen. Kinderarbeid* door Cor Smit op 7 maart 2008 in het Scheltema-complex. Rechts van hem: Hans Vollaard, toentertijd voorzitter van STIEL, en (met het boek al in zijn handen) Rogier van der Sande, oud-wd-wethouder van Leiden. Vooraan zittend: Antoinette Hanekuik, vormgeefster van het boek [foto: Arjan Honkoop].

Hans Vollaard van STIEL overhandigt het eerste exemplaar aan oud-wethouder Rogier van der Sande [foto: Arjan Honkoop].

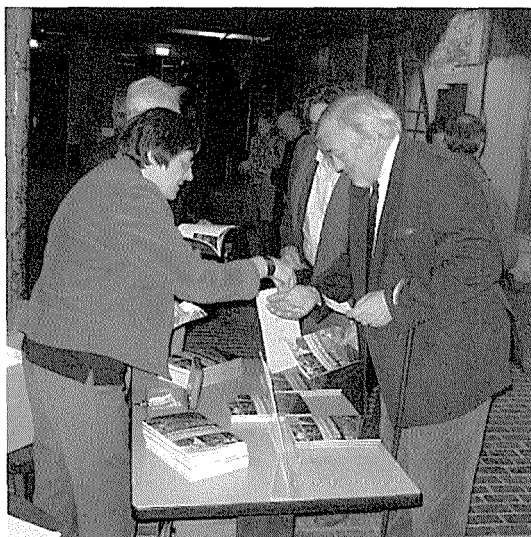
Marian Weevers en Marc Nollkaemper voor de bar na het officiële gedeelte van de presentatie van de hertaling van J.J. Cremers *Fabriekskinderen* [foto: Arjan Honkoop]

Toehoorders in Scheltema op 7 maart 2008 [foto: Arjan Honkoop].

Verkoop van *J.J. Cremer en de Leidse fabrieks-kinderen*. Kinderarbeid aan Charles van Reij [foto: Arjan Honkoop].

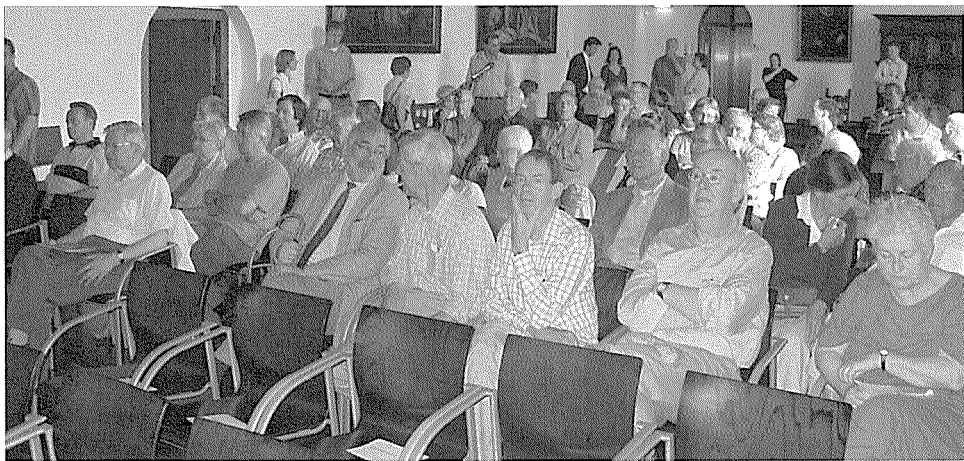
Vooroverleg in De Lakenhal tussen voorzitter Jaco van Rijn, Cor Smit en Marian Weevers kort voor de officiële opening van het symposium *Werken in de Leidse drukkerijen door de eeuwen heen* ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de Dirk van Eck-Stichting op 24 mei 2008 [foto: Arjan Honkoop].

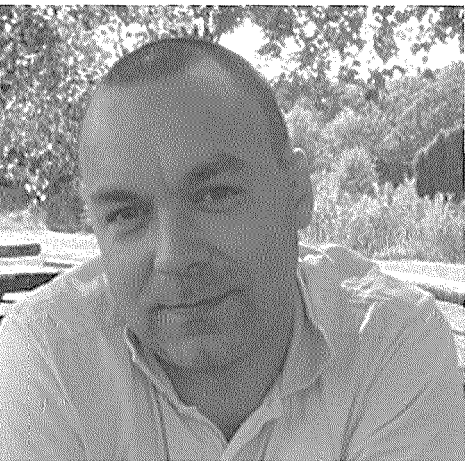

Onderonsje van Cor Smit met burgemeester Henri Lenferink en de heren inleiders Paul Hoftijzer en Berry Dongelmans. Beiden publiceerden, met anderen, *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000* [foto: Arjan Honkoop].

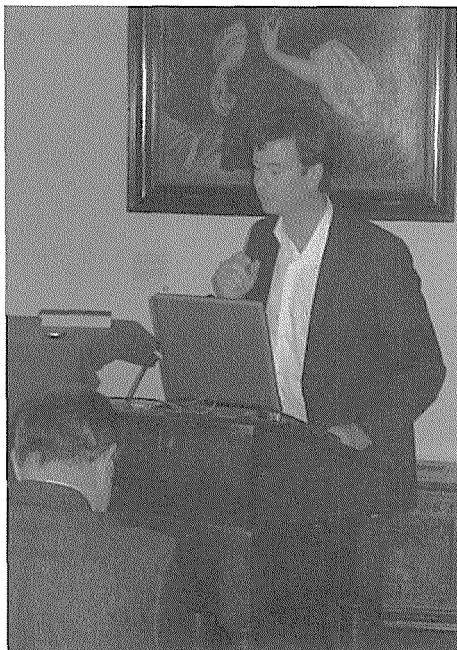
Bezoekers in afwachting van de opening van het symposium. Zittend op de voorgrond: Charles van Reij (met stok). Op de achtergrond staat: Annerije van der Vliet en Dirk Maats, Rob Arnoldus, Jaco van Rijn en Wanda den Boer, Jaak Slangen en Marian Weevers [foto: Arjan Honkoop].

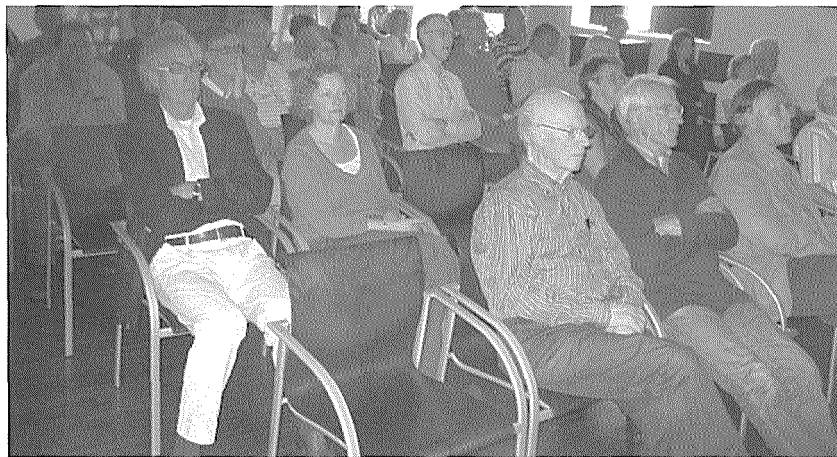

Joris Arts, voormalig penningmeester en webmaster van de Dirk van Eck-Stichting.

Openingstoespraak door voorzitter
Jaco van Rijn [foto: Arjan Honkoop]

Publiek volgt aandachtig een lezing op het symposium van 24 mei 2008 in De Lakenhal over *Werken in de Leidse drukkerijen door de eeuwen heen* [foto: Arjan Honkoop].

Marjan Franken en Sigrun Brouwer achter de tafel met publicaties van de Dirk van Eck-Stichting [foto: Arjan Honkoop].

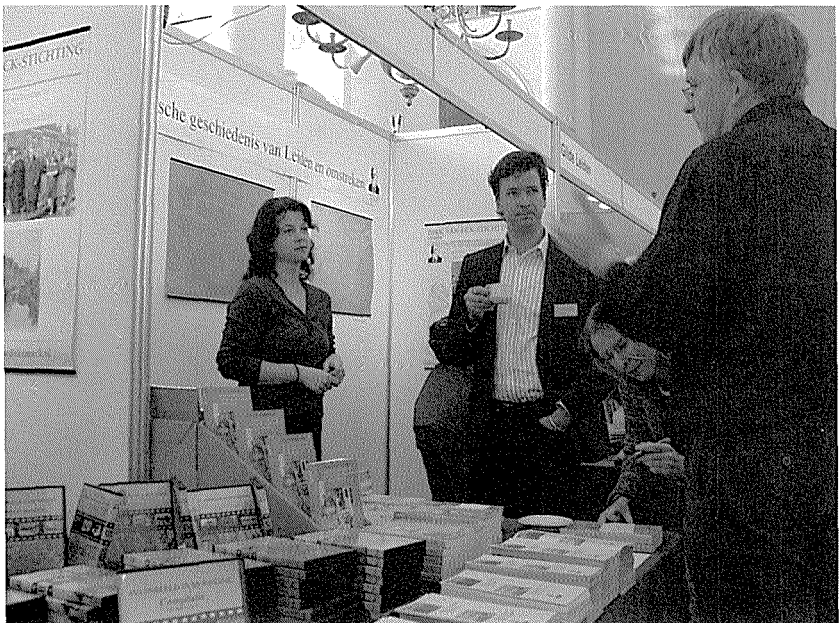
Stadsbeelden in Beweging en Jaarboeken in de stand van werkgroep LAVA en van de Dirk van Eck-Stichting tijdens de Leidse geschiedenisdag op 8 november 2008 in de Hooglandse kerk. Op de achtergrond onder meer Annerije van der Vliet en Arjan Honkoop [foto: Bert de Jonge].

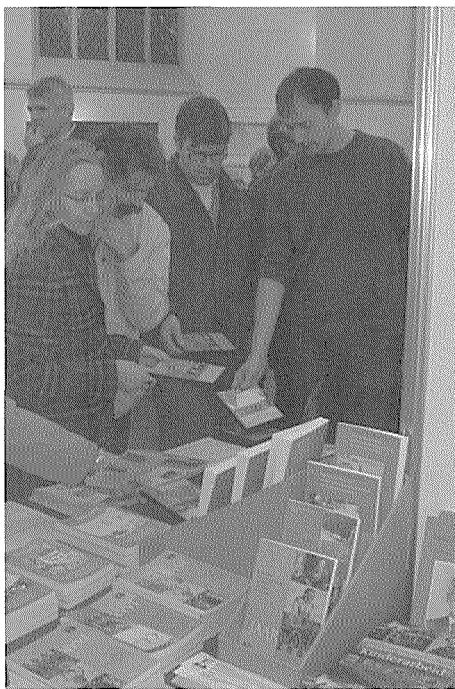

Veel belangstelling van het publiek voor Arjan Honkoop. Dirk Maats en Jaco van Rijn betrappen de fotograaf [foto: Bert de Jonge].

Overleg standbouwers op de Leidse geschiedenisdag in de Hooglandse kerk op 8 november 2009 Vlnr: Wanda den Boer, Jaco van Rijn, Annerije van der Vliet en Arjan Honkoop [foto: Bert de Jonge].

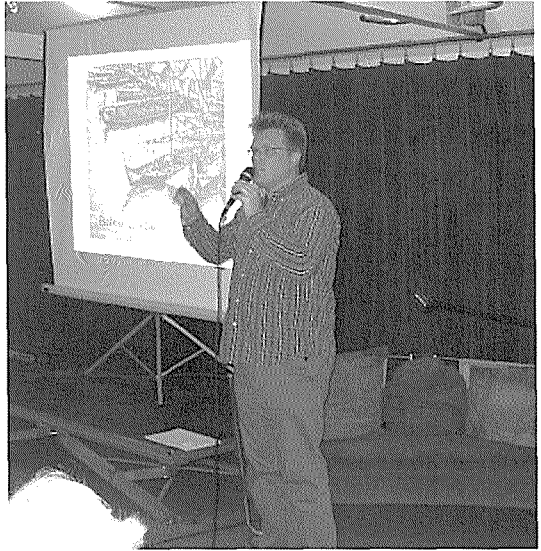
Dirk Maats geeft informatie over *Stadsbeeld in Beweging* van werkgroep LAVA op de geschiedenisdag van 8 november 2008 in de Hooglandse kerk
[foto: Arjan Honkoop].

Aandachtig gehoor van circa 90 belangstellenden op de donateursavond van 4 juni 2009 in de tuinzaal van de Burcht
[foto: Joris Arts].

Lezing van stads-archeoloog Chrystel Brandenburg op de donateursavond van 4 juni 2009 over de handel in de Leidse regio van de prehistorie tot de Romeinse tijd, eerste van een tweeluik: *Van aardewerk tot zout. Handelscontacten binnen de Leidse regio in de prehistorie, Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen* in de tuinzaal van Sociëteit de Burcht op de donateursavond van 4 juni 2009.

Voordracht van Menno Dijkstra over de vroegmiddeleeuwse handel van 400 tot 900 n. Chr. in de Leidse regio, tweede van een tweeluik: *Van aardewerk tot zout. Handelscontacten binnen de Leidse regio in de prehistorie, Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen* [foto: Joris Arts].

Overhandiging van het eerste exemplaar van het *Jaarboek 2009* door voorzitter Jaco van Rijn aan grafisch vormgever Bert van der Veer op dezelfde avond [foto: Joris Arts].

Luigi Belfi met zijn ijscoke op de hoek Korevaarstraat/Jan van Houtkade, maart 2002.
Foto Niek Bavelaar.

PIET DE BAAR

Leiden en zijn Italianen

TER inleiding op de hierna volgende memoires van Luigi Belfi als Italiaanse Leidenaar heel kort iets over zijn vele voorgangers.

Gedurende vele eeuwen hebben zich in tal van Hollandse steden personen gevestigd die afkomstig waren uit wat nu Italië heet. Soms is daar al vrij uitvoerig onderzoek naar verricht, zoals – om maar één voorbeeld te noemen – in Delft.¹ Daar worden met name Romeinse soldaten en handelaren, de Lombardische bankiers, ambachtslieden en kunstenaars, gastarbeiders bij de kabelfabriek en de ijsverkopers en terrazzowerkers besproken. Die groepen heeft Leiden ook allemaal gekend.

De geschiedenis van de Romeinen in Matilo en verder aan de *limes* [=grens] behoort meer tot het terrein van de archeologie.² Die bankiers uit Lombardije deden ook Leiden aan, zelfs al in de veertiende eeuw.³ Van sommigen is hun doopceel al gelicht, zoals van Sion Luz⁴ of Jean Francois Tartarolus of Tortarolus,⁵ maar van velen zijn amper de namen bekend. Naar de tafelhouders van banken van lening in heel Nederland is al zeer veel onderzoek verricht door L.J. Rietema. Aangezien zij een heel gesloten clan vormden, met veel onderlinge huwelijken, is uit deze studies een schat aan informatie te halen.⁶ In Leiden was hun glorie tijd na de stichting van een stedelijke bank van lening in 1676 echter wel voorbij, ook al moest de eerste jaren nog wel op hun vakkennis geteerd worden.

Later kwamen de stucwerkers. Hoewel er in de zeventiende eeuw al plafonds gestuct werden, nam dit modeverschijnsel in de achttiende eeuw enorm toe. Voor die eeuw is al veel grondig onderzoek verricht voor Den Haag en Leiden.⁷ Bij de plafonds hoorden ook schoorstenen en de bouw

daarvan en vooral het schoonhouden ervan was haast uitsluitend in handen van Italianen. Voor Leiden is er over schoorsteenbouwers en schoorsteenvegers en rookverdrijvers niet veel bekend.⁸ Slechts het verhoor van de 44-jarige J.F. Gubbi, 'schoorsteenvegers- en metselaarsbaas', door de Staatscommissie van Arbeidsenquête uit 1890 biedt een inkijkje.⁹ Voor Den Haag ligt dat anders en wellicht hebben Haagse schoorsteenvegers ook wel eens in Leiden gewerkt.¹⁰ Een eveneens in de achttiende eeuw opkomend specialisme van Italianen was het vervaardigen van barometers en paraplu's. Een bekend Leids voorbeeld is Dominicus Sala uit Ponjana in Lombardije, die vanaf juni 1785 in Leiden woonde. Hij werd winkelier en verkoper van paraplu's en prenten genoemd, maar het blijkt dat hij ook neringdoende in barometers was.¹¹ Zijn zoon Carolus Antonius was vooral bekend als spiegelmaker.¹² Een kleinzoon Daniel Antonius (1835-1875) werd nog bekender als koopman en *physisch instrumentmaker*, maar anderen hadden meer zijn kunstzin (en ook het koopmanschap) in hun genen: Hendricus Dominicus Sala dreef tot zijn dood in 1935 een bekende kunsthandel in het pand Breestraat 114.

Daarna waren het vooral de terrazzo- en granitowerkers uit Italië die hier weer nieuwigheden introduceerden: vloeren, stoepen en aanrechten die veel gemakkelijker schoon te maken waren dan de vroegere. Vooral de familie Spadon is in Leiden bekend geworden, maar die is zeker niet de enige.¹³ En dan, afgezien van meer tijdelijke gastarbeiders na de oorlog bij grote bedrijven als de kettingfabriek, de ijsbereiders en -verkopers.

Italiaanse ijsverkoper Luigi Belfi in Leiden

Over de ijsbereiders is al het nodige gepubliceerd,¹⁴ zowel over die van Nederlandse herkomst, als Voortman,¹⁵ als over de veel bekendere Italianen. De bekendste ijsventer was wel Luigi Belfi, die in 2002 met pensioen ging. Na bemiddeling van de zoon van een vroegere ijsventer van zijn firma schonk hij zijn ijskar aan Museum 'De Lakenhal' en de belangrijkste stukken uit zijn bedrijfsarchief aan het Regionaal Archief Leiden. Bovendien was hij bereid zijn herinneringen aan dat toch wel typische en zo goed als uitgestorven beroep op papier te zetten. Vrijwel ieder jaar kwam er weer een aantal bladzijden uit Italië. Deze waren met een eenvoudige typemachine getypt en moesten dus overgetypt worden; vanwege veel verbeteringen en toevoegingen

was scannen geen optie. Maar een nog groter bezwaar was de taalbarrière. Hoewel hij best goed Nederlands geleerd had op diverse scholen, van mevrouw C.E. Somaini-Becherer en van diverse behulpzame dames en collega's tijdens zijn loopbaan als loonadministrateur bij een Rotterdams bedrijf, was zijn zinsconstructie op zijn minst merkwaardig te noemen. Om er vlot leesbaar Nederlands van te maken was het nodig om veel zinnen radicaal om te gooien.

Bij het schrijven van memoires staan vaak de exacte schrijfwijze van namen en dergelijke of andere feiten de schrijver niet meer scherp voor de geest. Daarom heb ik zoveel mogelijk namen, adressen, enzovoort geverifieerd in adresboeken en dergelijke. Ook het archief van Consumptieijsfabriek 'La Torino' G.A. Belfi & Zonen, 1934-2002, heb ik daarvoor doorgenomen. Dat wil niet zeggen dat in dit verhaal, waar geen noten aan gekoppeld zijn, geen foutieve namen meer zouden zitten. Alles overziend is het toch aardig dat deze memoires in druk kunnen verschijnen.

Het navolgende is een selectie uit een veel meer omvattend manuscript. Hopelijk lukt het om het in zijn geheel, en dan geannoteerd, uit te geven.

Noten

- 1 Epko J. Bult, Raimond de Prez en Richard Scalzo, *Romeinen, bankiers en gastarbeiders: Italianen in Delft* (Associazione Italiana, de Italiaanse vereniging in Delft, 1996).
- 2 C.R. Brandenburgh en W.A.M. Hessing, *Matilo, Rodenburg, Roomburg. De Roomburgerpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk* (Leiden 2005) is wel de belangrijkste publicatie, maar er is heel wat meer op dat gebied verschenen.
- 3 B.N. Leverland en R.C.J. van Maanen, *De Leidse leenbank, drie eeuwen spanning tussen winst en weldadigheid* (Leiden 1980).
- 4 Annie J. Versprille, 'Sion Luz. Tafelhouder', *Leids Jaarboekje* 49 (1957), 106-118; Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel VIA, 63, 83-86.
- 5 Lunsingh Scheurleer e.a., a.w., deel IVB, 447-450 en 452-455, maar ook op veel andere plaatsen in deze delen; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel IX, 1131.
- 6 Zie bijvoorbeeld L.J. Rietema: 'Kriex: een familie van tafelhouders', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch Bureau* 31 (1977), 67-83 en de daar aangegeven literatuur.
- 7 Gemke W.M. Jager en C. Willemijn Fock, *Italiaans stucwerk in Den Haag en Leiden 1700-1800* (Stichting Leids Kunsthistorisch Jaarboek, Delftsche Uitgevers Maatschappij bv 1984). Later zijn er nog wel deelstudies verschenen, vooral in bouwkundige of kunsthistorische rapporten over individuele panden in Leiden, zoals ook in de delen van *Het Rapenburg*.
- 8 Vanzelfsprekend zijn wel wat losse gegevens bekend, zoals van de rookverdrijvers A. Saroni, J. Gubbi, V. Piaggi, Carlo Gennari, Francesco (en nageslacht) Delsasso (ook wel Del Sasso) en A.J. Togni in de negentiende eeuw, maar een fatsoenlijk overzicht of genealogietjes van deze geslachten zijn nog amper gemaakt.
- 9 Het verhoor vond plaats op vrijdag 15 augustus 1890, toen Gubbi als goed katholiek wel niet gewerkt zal hebben wegens de viering van Maria ten Hemelopneming.
- 10 J.W.M. Kors en M.J.G. Kors, 'Italiaanse schoorsteenvegers in Den Haag. De familie Andreoli', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch*

Bureau 46 (1992), 178-207.

- 11 Zie bijvoorbeeld: Bert Bolle, *Barometers in beeld* (Lochem/Poperinge 1983).
- 12 E.H.M. Heijboer, *De firma D. Sala en Zonen: Leidse lijstenmakers 1825-1935* (Leiden 1988).
- 13 Gerard van der Harst en Leo Lucassen, *Nieuw in Leiden. Plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad (1918-1955)* (Primavera pers Leiden 1998).
- 14 Gerard van der Harst en Leo Lucassen, zie boven; ook vaak uitvoerige artikelen en interviews in de komkommertijd van de kranten: *Leidsch Dagblad* 24-6-1989, 1-8-1994, 29-4-1998, 24-8-2001, 28-9-2002, 9-10-2002, 25-4-2003, waarvan de laatste vooral over Luigi Belfi en familie. Voor een meer algemeen overzicht: F. Bovenkerk, A. Eijken en W. Bovenkerk-Teerink, *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland* (Meppel/Amsterdam 1983).
- 15 Marja Kroef, 'Ijsfabriek Voortman: Met het volk vergroeid (1910-1984)', *Stietz* 10 (juni 1990), 10-14.

VASTE VENTERSPLAATSEN in de Gemeente Leiden**Bewijs van Vergunning**

STRIKT PERSOONLIJK

verleend aan

G. Belfi

geboren

10 Juni 1899

wonende

Opmeer - Rijn nr 61 ²/₂

voor het innemen van een standplaats met een

tuinwielige wagen

aan de

Jan. Houtkade naast

voor de verkoop van

Shoppesent de Druin
*ys*gedurende het jaar 19*49*

LEIDEN,

11 Mei 19*49*

Namens Burgemeester en Wethouders.

De Directeur van de Markt en Havendienst.

R. P. van der

De vergunninghouder bovengenoemd verklaart de voorwaarden aan deze vergunning verbonden, te kennen en te zullen nakomen.

(Handtekening)

G. Belfi

LUIGI O. BELFI, alias 'Pino'

Herinneringen aan een Italiaanse 'ijs'familie in Leiden

'LA TORINO' VAN GIACOMO BELFI EN ZIJN FAMILIE

Inleiding

IN 1934 belandde mijn vader, Giacomo A. Belfi, in Leiden. Hij was geboren in 1899 in Vodo di Cadore in de provincie Belluno in de Italiaanse regio Veneto. Dat is een dorp vrij hoog in de Dolomieten, niet ver van de bekende wintersportplaats Cortina d'Ampezzo. Omwille van de boterham had hij al heel veel omzwervingen in Italië achter de rug. In Leiden kon hij gaan werken bij een verre neef van hem, Giovanni Battista Belfi, die in dat jaar startte met een ambachtelijk en zeer beperkt consumptieijsfabriekje met straatverkoop. Dit was gevestigd op het adres Klikstraat 9, in een nu niet meer bestaand straatje, dat aan de achterkant van de Geregracht bij de Gerestraat lag. Al in 1935 nam mijn vader, die in Leiden meestal Jacob in plaats van Giacomo genoemd werd, het handeltje over, eerst nog officieus, maar per 26 april 1937 ook officieel. Hij was de jongste van een groot gezin en al vóór zijn twintigste waren zijn beide ouders overleden. Al heel vroeg voor zijn leeftijd mocht hij eerst met een van zijn oudere broers in Duitsland gaan werken en daarna in dienst van streekgenoten in Italië de kunst van het ijsmaken leren, ervaring opdoen en moed verzamelen voor het uitventen. Als ijsverkoper moet je niet op je mondje gevallen zijn en ad rem zijn. Als er wel eens (op zijn Leids) aan hem gevraagd werd 'Ben je ie naar school geweest?' en zijn antwoord 'Jawel' de reactie uitlokte 'Ja, zeker drie jaar?', was mijn vaders antwoord: 'Nee, drie maanden, en dan zo gauw mogelijk aan het werk!'

Mijn moeder, Giovanna Amalia Talamini, ook in Vodo geboren, in 1907, bleef daar steeds wonen. Zij kreeg twee zonen, in respectievelijk 1928 en

1932, maar die overleden op de leeftijd van tweeëneenhalf en anderhalf jaar. De oorzaak was, als ik het goed begrepen heb, blindedarmontsteking en difterie. In 1934 werd mijn broer Virgilio geboren. Nu er meer zekerheid leek te zijn in Leiden, kwam zij, voorlopig voor één seizoen, in de lente van 1936 mee naar Nederland.

Moeder was nog slechts veertien jaar oud toen zij haar vader verloor. Zij kwam uit een gezin dat ook vakmensen en geleerden voortbracht. Zelf had zij slechts zes jaar school gehad, wat voor die tijd nog heel wat was. Hoewel zij, net als mijn vader, een hoop ellende had meegemaakt, heb ik haar toch nooit horen klagen. Zij was een wijs mens van weinig woorden, maar wel de spil van het gezin en vooral het rustpunt ervan.

Ijsverkopen in crisistijd

De eerste tijd in Leiden is voor vader niet zo gemakkelijk geweest. Omdat in de grotere steden van Nederland haast overal al wel ijsverkopers woonden, doorgaans afkomstig uit dezelfde streek of zelfs dezelfde plaats als mijn vader, werd hij gezien als een onwelkome concurrent. Het was juist de crisistijd, zodat iedereen het krap had. Maar in de Dolomieten was het economisch nog veel slechter. Mijn vader bracht als nieuwkomer wel wat nieuws mee: de kunst om andere soorten ijs te maken, ijs waaraan het publiek langzamerhand gewend zou raken. En hoe krap bij kas iedereen ook zat, er was een grote bereidheid elkaar te helpen. Zowat iedereen in de straat was bereid deze nieuwkomer te helpen; het elkaar een handje toesteken was haast een 'erecode'.

Toen het ijsseizoen voorbij was, gingen mijn ouders met Virgilio weer terug naar Italië. Daar werd ik in de winter van 1936 geboren. In het voorjaar van 1937 vonden mijn vader en moeder het toch wel bezwaarlijk om met twee kleine kinderen de lange reis naar Nederland te maken, die toen op zijn minst enkele dagen duurde. Er zat dus niet anders op dan dat zij met de kinderen in Italië achter zou blijven. Het is er niet meer van gekomen om als gezin naar Leiden te verhuizen, want in 1939 werd Costantino geboren en kort daarna zat iedereen in de narigheid van de Tweede Wereldoorlog. In Vodo di Cadore, waar de Belfi's en Talamini's al sedert generaties woonden, had moeder intussen een kleine stal gevonden om daar een koe, een paar

schapen, een geit, enkele konijnen en wat kippen in onder te brengen. En ergens buiten mocht zij een hok gebruiken om daarin een varkentje vet te mesten. Vrijwel iedereen in het dorp had een boerderijtje, groot of klein; anders was het hongerlijden!

De jaren na 1936 bracht vader dus door in Leiden zonder vrouw en kinderen. Hij had het dikwijls over een heel moeilijke tijd, vooral omdat hij zo afhankelijk was van anderen. Het was altijd maar werken en werken, en afgezien van zijn vriendelijke omgeving ondervond hij ook de nodige narigheid. Eens moest hij een ijskarretje met behulp van vrienden uit een gracht opvisen. Soms werden er rotte tomaten naar hem gegooid door jongens, die er door de concurrentie op uit gestuurd waren. Toch had hij het ook over de gezellige zaken. Zo werd er zo nu en dan in de straat een soort bingo gehouden, 'centen raden', met als prijs een ijsje of een wafeltje. Daarbij ging het niet om de winst, maar vooral om een beetje sympathie te kweken bij de kinderen en ook wel voor in de buurt als geheel. Het was dan een klein feestje, met een 'pilsie' erbij.

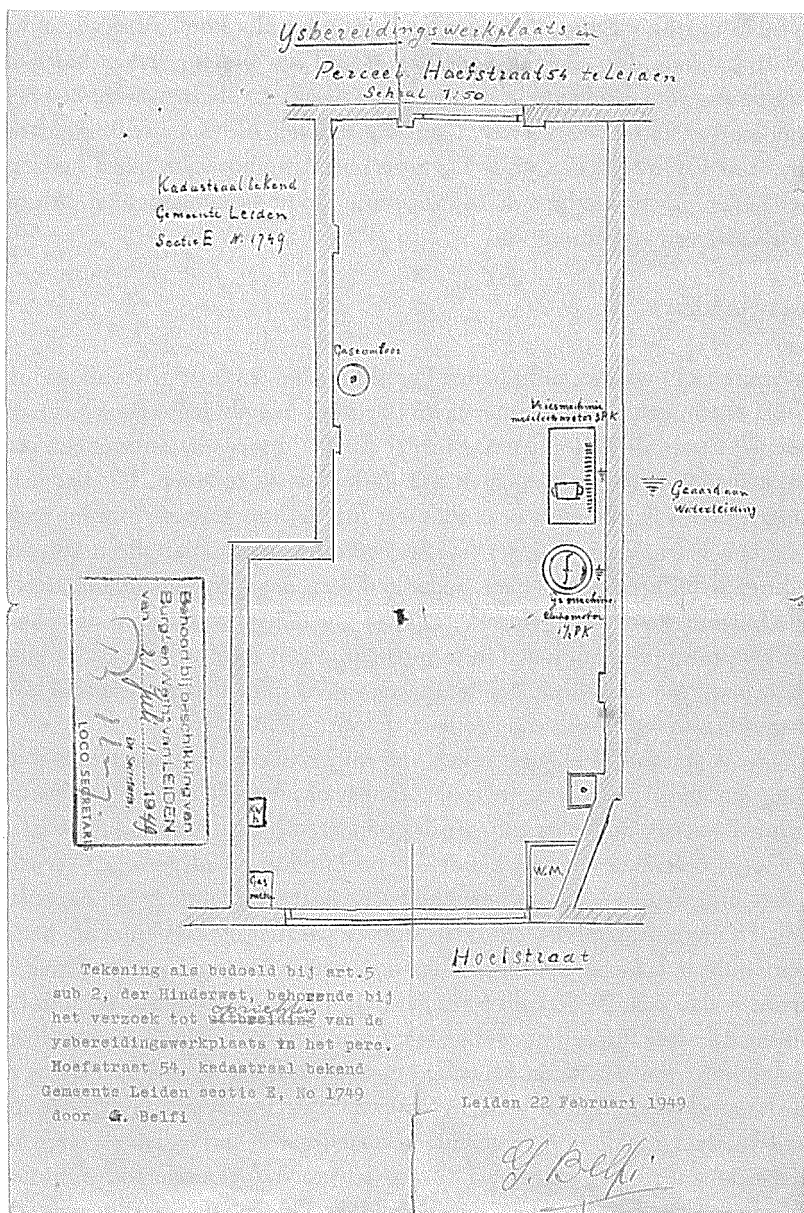
Het ijsseizoen liep in Leiden toen meestal van Pasen tot en met 3 oktober. Daarna werd alles heel nauwgezet schoongemaakt, opgeruimd en weer gebruiksklaar weggezet voor het nieuwe seizoen. Teruggekeerd in Vodo kon vader geen vrije dagen nemen, laat staan op zijn lauweren gaan rusten. Dat gold ook voor moeder, die het hele jaar door moest werken en geen vakantie had. Als de winter naderde, was het verzamelen van brandstof noodzakelijk. In de bergen zijn de winters nu eenmaal lang en nogal streng. Toen had je daar ook nog geen stookolie of gas. Het hakken en kleinmaken van hout was een bezigheid voor de hele familie, met vader voorop. Het hooi lag dan al klaar, deels in een hooischuur naast de woning en de rest nog in de bergen. Het was dan wachten op sneeuw om voor een gemakkelijk transport te zorgen.

Maar vader was doorgaans weer snel weg uit Vodo. Hij ging naar Milaan om zelfgemaakt 'snoep' van gekaramelliseerde suiker met noten te verkopen. Ook verkocht hij wel gebak, dat hij niet zelf gemaakt had, in dezelfde straatverkoop. Zodra Nieuwjaar voorbij was, kwam hij weer naar Vodo, vooral voor het transporteren van het voor mens en dier zo noodzakelijke hout en hooi vanuit de bergen. Dit was een gevaarlijk karwei, over die vaak zo steile primitieve bergweggetjes; het sloopte je krachten.

Het Leidse ijsfabriekje werd op 2 juli 1940 formeel verhuisd naar het adres Hoefstraat 54, al vertelde vader dat zij al twee jaar eerder over die ruimte konden beschikken. Die had wel een hoop aanpassingen nodig; zo bestond de vloer slechts uit planken boven een holle ruimte. Leidingen en een afvoer waren niet aanwezig. Het leek volgens vader wel op een tijdelijk varkenskot. Het was toen inmiddels oorlogstijd, waarbij Italië bondgenoot van Duitsland was. Dat zegt wel wat voor een Italiaan, die al de vijandigheden verafschuwde, in een door Duitsland bezet gebied. Vader moest daarom niets van de Duitsers hebben. Het moet in 1943 geweest zijn dat hij op het Consciëntieplein liep (hij woonde toen op het adres Ruime Consciëntiestraat 14A) en om onbekende redenen beschoten werd door Duitsers. Het werd hem toen blijkbaar te riskant om nog langer in Nederland te blijven en hij ging, net als medevennoot Antonio Gregori alles achterlatend, weer terug naar zijn gezin in Italië. Daar bleef hij twee jaar, zonder problemen met de Duitsers, die inmiddels ook Italië bezet hadden.

Bij navraag aan buurman J. Nieuwenhuis, een fietsenmaker aan de overkant van de Hoefstraat, naar deze gebeurtenis, gaf die ten antwoord: 'Het klopt, en het is helemaal niet vreemd, want jouw vader hielp Joden'. Mijn vader en moeder kennende, denk ik dat het om het menselijke en humanitaire gevoel ging, dus hun streven om iedereen te helpen die hulp nodig had. Vader wilde daar nooit over praten.

Bij terugkeer uit Italië na de oorlog vonden vader en zijn compagnon hun werkplaats in de Hoefstraat 54 (we noemden die stevast 'het pakhuis') helemaal leeggeplunderd. Gelukkig was de eigenaar van het pand, F. Brands van de Hogewoerd, vol begrip en redelijk, en hij was best bereid om het ijsfabriekje weer door de huurders op gang te laten brengen. Zij moesten (in 1946) wel een hele tijd wachten op een vergunning, en dat met iedere dag heel mooi weer, zodat ze veel ijs hadden kunnen verkopen! Het was om gek van te worden, en dat met gezinnen in Italië die iedere cent verdienste nodig hadden. Uiteindelijk besloot meneer Gregori, die beter Nederlands sprak dan vader, om persoonlijk naar Den Haag te gaan om daar de zaak te bepleiten. En wat bleek: de vergunning lag al lang klaar, maar was bedolven onder een stapel papieren! Volgens vader werd het uiteindelijk toch nog een redelijk seizoen...

In 1948 mocht Virgilio, toen veertien jaar oud, vader komen helpen, al was het maar voor drie maanden en zogenaamd als student. Later kreeg hij vergunning voor een langer verblijf en voor arbeid. In die jaren werd de boekhouding van Firma 'La Torino', Consumptieijsfabriek G.A. Belfi, bijgehouden door J. Ouwerkerk van de De Sitterlaan. Virgilio raakte goed bevriend met Jan en mocht van hem de administratie van de zaak overnemen, hetgeen voor vader een verlichting was.

Naar Leiden

In maart 1954 was het mijn beurt. Een slingerend, rumoerig, vrolijk treintje kwam eraan, een juweeltje met lichte kleuren, hemelsblauw en wit, in een prachtig decor, de Dolomieten. Moeder Amalia, broer Costantino, een paar familieleden en vrienden hielpen mij de koffers in te laden. Uit het raam hangend keek ik nog even naar alles wat mij lief was geweest in mijn eerste zeventien levensjaren. Moeder had wel gezorgd dat ik niet alleen zou zijn gedurende mijn eerste reis naar Nederland. Een mevrouw die dezelfde reis al verschillende keren had gemaakt, zou mij gezelschap houden. Al de achterblijvers probeerden mij moed in te spreken: je gaat naar je vader en Virgilio, dus je bent daar niet alleen! Na het fluiten van de trein als vertreksignaal kwamen de tranen en was ik een beetje in de war: 'Ciao, Ciao!'

Daar ik een ongelukkig been heb, opgelopen in de wintersport, was ik de enige van de drie broers die twee jaar langer naar school mocht. Dat was in Belluna, waar ik bij een gezin met drie kinderen had ingewoond en waar ik een soort opleiding voor de handel en boekhouding had gevolgd. Voor de andere broers was er geen geld beschikbaar. Maar na afronding van die opleiding, en met een paspoort, dat ik als student pas met heel veel moeite, narigheid, bureaucratische kwellingen en een beetje smeergeld had gekregen, mocht ik dan naar Nederland en er het hele ijsseizoen van maart tot oktober blijven. Het leek mij een oneindige reis. Overstappen, wachten op de volgende trein. De trein die wij in München moesten hebben, kwam uit Athene en zat vol emigranten. Aan de grens in Venlo werd streng gecontroleerd. Aan mij werd via de dame die mij vergezelde gevraagd wie er in Nederland voor mij financieel zou zorgen. Firma 'La Torino' had toen al een telefoon(nummer) en vader genoot reeds enige bekendheid in Leiden; dat maakte de zaak

No. 1947
Afd. O.W.

GEMEENTE LEIDEN.

BURGEMEESTER en WETHOUDERS van L E I D E N;
beschikkende op het verzoek, onder dagtekening van 22 Februari 1949 ingediend door G.Belfi, waarbij, met overlegging der vereiste stukken, vergunning ingevolge de Hinderwet wordt gevraagd tot het oprichten van een werkplaats voor het bereiden van consumptie-ijs in het perceel Hoefstraat No. 54, kadastraal bekend Gemeente Leiden, Sectie B, No. 1749,

overwegende dat blijkens mededelingen van de Hoofdingspecteur van de Arbeid, Hoofd van het 10e District der Arbeidsinspectie, de inrichting zal voldoen aan de eisen, krachtens artikel 6 der Veiligheidswet 1934 gesteld, voor zover zulks kan blijken uit de in artikel 5, sub 1 en 2, der Hinderwet bedoelde stukken en dat de te verlenen voorwaardelijke vergunning geen wijziging behoeft om de naleving van de eisen, gesteld krachtens de Veiligheidswet 1934 niet onmogelijk te maken;

gezien het proces-verbaal van het voorgevallene op de zitting, op 6 April 1949, ingevolge artikel 7 der Hinderwet, gehouden, waaruit blijkt, dat tegen de inwilliging van het verzoek geen bezwaren zijn ingebracht;

B E S L U I T E N :

- a. aan G.Belfi en zijn rechtverkrijgenden de gevraagde vergunning te verlenen overeenkomstig de bij deze vergunning behorende plattegrondtekening en beschrijving en onder voorwaarde, dat:
 - 1e. de machines en de electromotoren onwrikbaar worden geplaatst op fundamenteën, welke van de muren en balklagen van het gebouw geheel, en van de vloer door middel van een doorgaande rand zacht isolatiemateriaal zijn vrijgehouden, en op een laag trillingdempend materiaal van voldoende dikte zijn geplaatst of op andere wijze zodanig zijn opgesteld en bevestigd, dat bij hun werking trillingen of hinderlijk geluid zich niet buiten de inrichting kunnen voortplanten;
 - 2e. de machines en de electromotoren zodanig worden onderhouden en gebruikt, dat het veroorzaken van noodeloos geraas wordt voorkomen;
 - 3e. de electromotoren zodanig zijn ingericht, worden onderhouden en gebruikt, dat door gebruikers van radiotoestellen geen hinder ondervonden wordt van storingen in de radio-ontvangst, veroorzaakt door de werking van die motoren;
 - 4e. de inrichting in goede staat wordt gehouden;
- b. te bepalen, dat de inrichting voltooid en in werking gebracht moet zijn binnen twee maanden na dagtekening van deze beschikking, en

gemakkelijker. In Rotterdam werd ik opgehaald door vader en Virgilio. De trein naar Leiden was stampvol en we hadden dan ook slechts een kleine ruimte voor onze bagage en onszelf. De vermoeidheid liet zich gelden en al het vreemde om me heen en de duisternis buiten werkten niet mee om goed op te letten. Het was onmogelijk naar buiten kijken, met al die mensen die zowat tegen elkaar leunden. Maar eindelijk was er dan Leiden. Met de blauwe tram naar de Korevaarstraat. Drie minuten lopen en we bevonden ons in de Hoefstraat, in het pakhuis. Even rondkijken: een ijsmachine, veel dozen wafels, een paar ijskarretjes, en ... een vreselijke behoefte te gaan slapen. Van de Hoefstraat liepen we, via de smalle en amper verlichte Sint Jorissteeg, naar Nieuwe Rijn 61a, bij de hoek met de Hooigracht. Heel veel smalle, steile trappen naar boven, tot onder het dak. Daar op een zolder was onze enige slaapkamer, voorlopig goed voor drie personen. Helaas was er niets anders; het zal ook wel om de goedkoopste zijn geweest. De wc was een trapje lager. Naast ons kamertje was een hoop rommel opgestapeld: oude stoelen met een ouderwetse stoffering, tafels en noem maar op. Toch was ik blij dat ik kon gaan liggen.

Het werd weer dag en ik was de eerste die wakker werd, gewend als ik was om in Italië moeder op het land te helpen en de beesten te verzorgen. Het vroeg uit bed zijn is er bij mij altijd in gebleven en kwam mij ook goed van pas bij het bereiden van ijs. Mijn eerste handeling was het opengooien van het raam. Mijn bezigheid werd meteen het laten luchten van de bedden, maar ook dat was mij niet vreemd: omdat moeder zo vaak ziek was, heb ik haar heel veel in huis geholpen, inclusief eten koken. Scheren en tandenpoetsen konden hier niet, maar zullen wel in het pakhuis gedaan zijn.

Nieuwsgierig keek ik uit het raam, de Nieuwe Rijn op. Een grijze wolk steeg op uit de gracht en de hemel was somber. Waar zou de zon zich laten zien? De gebouwen aan de overzijde zagen er droevig uit, althans zo kwam het mij voor. Een leger meeuwen dook onder veel gekrijs het water in; een oudere man gooide brood of iets anders in het water en meteen was het een lawaai van jewelste, iets dat ik nog nooit had meegemaakt. Plotseling had ik door dat ik in een heel andere wereld terecht was gekomen. Geen bergen meer, geen groene oneindige bossen, geen blauwe hemel, geen sneeuw of velden met wilde bloemen om me heen. Ik voelde me alleen en ook een beetje radeloos. De vrienden en kennissen uit het dorp waren er niet meer en mijn

GEMEENTELIJK BUREAU VOOR HUISVESTING LEIDEN

Vergunning tot het in gebruik nemen van een woongelegenhed (Woonvergunning)

Burgemeester en Wethouders van Leiden;
gezien het verzoek van: De Heer G. Belfi,

te Leiden Nieuwe Mars no 11a
om vergunning tot mede ingebruikneming met xx inwonende
gezinssleden van de woning Nieuwe Rijn no 61a
te Leiden;

Galet op de bepalingen van de Woonruimtetwet 1947,
Stbl. No. H 291;

Besluiten:

A. aan adressant(e) de gevraagde vergunning te ver-
lenen tot het gebruik van de volgende vertrekken:

2e verd.l zit-slaapkamer,

en het medegebruik van: xx

B. adressant(e) mede te delen, dat deze vergunning
a. vervalt, indien daarvan binnen 30 dagen na haar dag-
tekening geen gebruik is gemaakt, tenzij zij binnen dat
tijdvak is verlengd;

b. kan worden ingetrokken, voor het geval mocht blijken,
dat door de houder dezer vergunning ter bekoming daar-
van onjuiste of onvolledige gegevens zijn verstrekt;

C. a. adressant(e) er op te wijzen, dat indien de tegen-
woordige hoofdbewoner van het bovengenoemde perceel de
woning verlaat of niet meer, of niet meer regelmatig
bewoont, hij de woning met zijn gezin binnen 30 dagen
eveneens zal moeten verlaten en hij daartoe o.m. door
vordering verplicht kan worden;

b. de aandacht van adressant(e) er op te vestigen, dat
van verhuizing binnen 5 dagen mededeling moet worden ge-
daan aan het gemeentebestuur, Stadhuis, afdeling Bevol-
king, waarvoor formulieren bij deze afdeling verkrijgbaar
zijn.

GEMEENTE
GEMEENTELIJK BUREAU VOOR
HUISVESTING
LEIDEN

30983

Leger

GEMEENTE
GEMEENTELIJK BUREAU VOOR
HUISVESTING
LEIDEN
1-1-1949
30982

Reg. no.

Leiden, 17 Maart 1949.

Burgemeester en Wethouders van Leiden

De Secretaris, De Burgemeester,
J. Bool. P. H. v. KINSCHOT.

Afgegeven de 17 Maart 1949.

De Chef van het Gemeentelijk Bureau
voor Huisvesting.

vader en broer veel te druk met de voorbereidingen voor het nieuwe ijsseizoen.

De weg naar het pakhuis was niet moeilijk, zodat ik er alleen naar toe kon lopen. Daar werd ik meteen geïnstrueerd over wat mijn taak zou zijn: boodschappen doen, eten klaarmaken (in een veel te bekrompen ruimte), schrobben, poetsen, eieren kloppen, citroenen persen, aardbeien schoonmaken, melk roeren, afwassen en geleidelijk leren ijsmaken. In mijn herinneringen zie ik nog hoe het pakhuis er bij mijn aankomst uitzag. Achterin was een tussenschot, dat diende voor scheiding tussen de werkplaats vooraan en 'het privé' daarachter: de keuken, het kantoortje en de voor- en achterkamer, alles binnen een ruimte van ongeveer drie bij zes meter. Door een groot venster met dikke tralies kon je in de tuin van de achterburen kijken. Die tralies deden mij aan een gevangenis denken. Gelukkig was er wat leuke muziek, via de radiodistributie, waar mijn broer voor had gezorgd. Arbeidsvitaminen was mijn favoriete programma, net als het zingen van de buurvrouw aan de achterkant op zijn Tirols. Later jodelde ik zachtjes mee, hetgeen werkte als balsem voor mijn geest. Bij sommige momenten van neerslachtigheid probeerde ik ook, om mezelf een beetje op te peppen, te denken aan de moeilijkheden die mijn ouders en Virgilio ongetwijfeld hebben moeten overwinnen in tijden die veel slechter en grimmiger waren. Alleen de reis al was telkens een avontuur, dat dagenlang duurde, en dat terwijl mijn broer toen amper veertien jaar was. Ik was daarentegen vanaf het begin niet alleen, had aanspraak en steun, zodat ik weinig recht had om te treuren.

Het duurde niet lang of ik had kennis gemaakt met andere jongens uit de buurt, en dat waren er nogal wat. In onze weinige vrije tijd gingen we samen onze geliefde sport beoefenen op de Garenmarkt: voetballen. Dat kostte mijn broer en mij meteen een boete van een gulden de man, over te maken per postgiro. Het probleem was dat vader daarvan niets te weten mocht komen, want dan hadden we ervan langs gekregen: zomaar twee gulden weggooien! Met het geld van het boodschappen doen heb ik het moeten regelen. Dat ging zo: in een zak van mijn jasje, waarin ik voor het gemak los geld stopte, zat een klein gaatje en daar gleden wat dubbeltjes door naar beneden, in de voering. Dat was, in deze onvoorziene omstandigheden, onze spaarpot. Voetballen deden wij later een enkele keer ook achter de Petruskerk en aanzien ze daar steeds aan het bouwen waren, schoof ons speelveld telkens

CIFER

LETTER 156

No. 34

MODEL II

VERGUNNING

KAMER VAN KOOPHANDEL EN FABRIEKEN VOOR

Oryndand

VESTIGINGSWET KLEINBEDRIJF 1937

De Kamer van Koophandel en Fabrieken voor
gevestigd te Leiden

Oryndand

Gelet op artikel 10 Juncto art. 7 van de Vestigingswet Kleinbedrijf 1937:

Gelet op het Vestigingsbesluit Ys. bereiders bedrijf 1937

Heeft goedgevonden:

aan I. Claesmo Enlomo Deel, geb. 30 Juni 1899,
wonende te Leiden, gemeente Leiden

II. _____, geb. _____

wonende te _____, gemeente _____

III. _____, geb. _____

wonende te _____, gemeente _____

vergunning te verlenen tot

~~a. het uitbreiden van het in de inrichting gevestigd in het perceel~~

~~te _____, gemeente _____, uitgeoefende bedrijf.~~

~~met de uitoefening van het/de~~

b. het voortzetten van de uitoefening van het/de Ys. bereiders bedrijf,
in de inrichting, gevestigd in het perceel Deel 1 Hoefstraat,
te Leiden, gemeente Leiden. 54

in verband met wijziging in de personen van ondernemers en/of beheerders dier inrichting.

Als beheerder(s) van deze inrichting zal (zullen) optreden:

I. _____, geb. _____

wonende te _____, gemeente _____

II. _____, geb. _____

wonende te _____, gemeente _____

III. _____, geb. _____

wonende te _____, gemeente _____

Leiden, de December 19 36

HANDTEKENING VAN DE BETROKKENE(N):	
ONDERNEMER(S)	BEHEERDER(S)
I. _____	I. _____
II. _____	II. _____
III. _____	III. _____

DE KAMER VAN KOOPHANDEL
EN FABRIEKEN VOORNOEMD.

[Handwritten signature]

Handtekening 137

verder naar achter, totdat wij op het laatst zowat bij de Nieuwe Vaart terechtkwamen.

De Hoefstraat en omgeving

De Hoefstraat was toen een heel levendige straat. Er woonden gezinnen met veel kinderen en de vrouwen hielden de straat voor hun deur altijd zeer netjes (wat was alles schoon en opgeruimd op straat!) en er waren veel fabriekjes en ambachtelijke werkplaatsen: een stoffeerder, een stukadoor, een fietsenmaker, een smid, een meubelmaker, een timmerman en natuurlijk onze consumptieijsfabriek. De sfeer was geweldig: allemaal eenvoudige mensen die altijd bereid waren elkaar te helpen. In de Hoefstraat bezig te zijn, was gewoon een genoegen. Een paar keer per week kwam een haringboer uit Katwijk langs met zijn motorbakfiets, en hij parkeerde die met zijn waar voor onze deur. Luidkeels prees hij zijn Hollandse nieuwe aan en meteen was het een gezellige drukte rond zijn karretje. Zelf had ik nog nooit zo'n haring gegeten, maar toen ik er toch eens eentje geproefd had, raakte ik eraan verslaafd. Nog steeds als ik in de buurt van een haringkraam ben, loopt het water me in de mond. Die zalige hapjes kostten vijftien cent, later vijftentwintig en vijfendertig cent. Er waren leuke tafereeltjes bij die gelegenheid in de straat te zien, vooral getuigend van ontspanning en spontaniteit.

In die jaren vijftig en zestig had je nog een meisjesschool, de HBS, op de Garenmarkt. Tijdens de pauze, vooral bij mooi weer, kwamen ze het pakhuis binnengestormd om een ijsje te kopen, meestal van vijf of tien cent; ijsjes tussen twee platte wafels of op een puntje, en ook in een hoorn. Een vierkantje (beker) was bestemd voor de duurdere ijsjes en werd dus niet veel verkocht in die tijd. Ik was helemaal niet gewend aan die drukte en aan al die meisjes om me heen. Maar ja, ik werd ook steeds handiger in het scheppen (niet uit een conservator of zo, maar gewoon uit een ton geplaatst in de ijskar) en mijn broer stond meestal ook naast mij. Gezien de financiële resultaten was al dat gedoe zeker de moeite waard.

Wij broers zijn altijd liefhebbers geweest van voetballen en wielrennen, en de berichten daarover probeerde ik live te ontvangen via een radiootje, voorlopig

afgestemd op een Franse zender. Nu en dan werd ook een Nederlandse sportkrant gekocht. Italiaanse kranten waren toen alleen in Den Haag te koop; ik kan mij nog goed herinneren dat zij van dun (vloeï)papier waren. Vanaf 1955, toen het hele gezin Belfi bij elkaar was, ging zo nu en dan iemand van ons naar Den Haag om er eentje te kopen, en dat werd toen heel wat jaren achtereen gedaan. Maar alles opgeteld, zoals reiskosten, de krant en misschien een versnapering onderweg, was het een flinke uitgave. Over wielrennen gesproken: de standplaats bij de Jan van Houtbrug werd in de loop der jaren een echt trefpunt van wielrenners, met bijvoorbeeld gasten als Gerben Karstens, Joop Zoetemelk en Bart Zoet. Wij zorgden voor het verse nieuws en uitslagen.

Ook het leren van Nederlands ging intussen redelijk vooruit, ook dankzij de hulp van Virgilio en van twee ijsventers van onze firma, eerst Freek Overdevest en later Wout Helfensteijn. Zodoende kon ik steeds vaker mijn broer aflossen bij de ijskar bij de Jan van Houtbrug. Het contact met de klanten hielp mij onder meer kennis te nemen van de Nederlandse cultuur, de geschiedenis van Leiden inbegrepen.

Uit mijn eerste jaar, 1954, herinner ik me ook de vlooienplaag op onze slaapkamer op de Nieuwe Rijn. Ellendig, eigenlijk grappig, maar waar. Onze slaapkamer bevond zich op zolder en was omringd door veel rommel: opgestapelde gestoffeerde banken, stoelen, enzovoort. Het was in juli of augustus bijzonder warm weer, drukkend en plakkerig. Zoiets hadden wij nog nooit meegemaakt, zelfs niet in oorlogstijd. Bij het ontdekken van die beestjes raakten wij alledrie in paniek, en vooral mijn vader was nerveus. Virgilio ging ergens DDT kopen en een spuit. Vader en hij gingen naar hun werk en ik mocht de vlooien gaan bestrijden. Ik maakte raam en deur dicht en spuiten maar, tot in de verste hoeken. Gelukkig zaten onze kleren allemaal in koffers. Een keer spuiten, twee, drie keer; een dag, twee, drie dagen. En mijn broer maar voorraad DDT halen. Dat ik nog leef met dat spul in mijn longen is achteraf gezien een wonder. In ieder geval werd de strijd glansrijk gewonnen.

Toiletteren deden wij meestal op de Nieuwe Rijn, maar ook in het pakhuis. Voor een gewone douche moesten wij naar het gemeentelijk Badhuis in de Van der Werfstraat 35, een kwartier lopen en dikwijls in de rij staan. Wat

jaartjes later gingen we naar het Badhuis in de Lindestraat bij de Bloemistenlaan; dat was voor ons zowat voor de deur, zeker toen wij in 1956 op de Herenstraat, hoek 3 Octoberstraat gingen wonen.

Het was op 30 november 1955 dat mijn broer en ik mochten beleven dat wij de eerste voetbalwedstrijd op televisie te zien kregen. Wat een gebeurtenis! Dat was in een café op de Nieuwe Beestenmarkt, hoek Oude Singel. Het was een wedstrijd op Wembley tussen Engeland en Spanje; het werd 4-1. Wij gingen bescheiden en enigszins verlegen tussen de grote mannen zitten, wel in een hoekje, en staren maar, vol bewondering naar dat kastje. En toch, om ons een houding te geven, wel met een pilsje in de hand.

Eindelijk was het 3 oktober: het feest der feesten van Leiden, met de taptoe, de optocht en de kermis, en de andere evenementen. Wij zagen onze vrienden en vriendinnen lachend en vrolijk voorbijgaan, maar voor ons was het geen feestvieren, maar wel zowat dag en nacht doorwerken, eerst in het pakhuis en daarna buiten achter ons karretje in het herfstachtige weer. Aan het eind van die dagen waren wij kapot, maar ergens blij met de gedachte dat het ijsseizoen bijna voorbij was. Eerst kwam nog het alles opruimen, schoonmaken en al denken aan het volgende seizoen. Maar dan: 'Alles klaar? Goed, dan gaan we vanavond met zijn drieën bij de Chinees in de Diefsteeg eten', aldus vader. Voor mij ook iets bijzonders, nieuw en speciaal.

Terug naar Italië

We gingen eerst met de vertrouwde Blauwe Tram naar het station, verder per trein naar Rotterdam, waar wij wachtten op de internationale trein. Het was dringen in de drukte om de juiste wagon naar München te bereiken en evenmin eenvoudig om daarin twee zitplaatsen te bemachtigen. Venlo was de eerste lange stop. Hier werden de documenten van alle aanwezigen minutieus gecontroleerd, maar met de bagage viel het gelukkig wel mee. Daarna Duisburg, Düsseldorf, enzovoort; terwijl het licht werd, reed de trein langs de Rijn, wat een prachtig gezicht opleverde. In gedachten was ik al in mijn dorp en bij mijn familie en bij al het natuurschoon wat daar is. Van de desastreuze gevolgen van de oorlog zag je hier en daar nog wel wat, maar toch

viel dat in mijn ogen nog wel mee. Daardoor was de reis voor mij echt een genot.

In München was het uitstappen en overstappen, met weer hetzelfde gedoe als in Rotterdam, met al die zware koffers... Oostenrijk in en weer uit; Italië in via die droevige Brennerpas, met daar een stop van bijna een uur. Aan al die grenzen steeds weer die vervelende douaniers die uiterst punctueel en nauwgezet onze documenten controleerden, koffers uit de rekken lieten halen, openmaken en na enig gewoel mochten wij ze weer netjes inpakken en weer in het rek tillen of in de bagageruimte zetten.

Midden in de nacht kwamen we aan in Fortezza (in het Duits Franzenfeste), ongeveer vijftig kilometer Italië in. De trein reed door naar Verona, zodat wij hier op de trein moesten wachten die ons naar Dobbiaco (Toblach) in de Dolomieten zou brengen, en die reed niet eerder dan in de morgen. In Dobbiaco was het een verademing. Hier kwam onze 'Trenino' ons halen, als het ware met een brede glimlach. Het instappen leek wel een gezellige drukte. Na een uurtje rijden kwamen we in Cortina aan, waar weer overgestapt moest worden, en dan eindelijk na zo'n vijftien kilometer: Vodo di Cadore! Moeder en broer stonden al op ons te wachten. Daar waren onze bergen weer, onze bossen, onze velden, onze blauwe hemel; niets leek er veranderd te zijn. Mijn tranen kregen een vrije loop.

In 1955 werd besloten dat moeder Amalia en Costantino in april met vader, Virgilio en mij naar Leiden zouden gaan. De planning was dat het hele gezin gedurende het ijsseizoen verenigd zou zijn. Maar voor het vertrek moest er nog wel even het een en ander geregeld worden. Vader verbleef zoals gewoonlijk weer een tijdje in Milaan om een centje bij te verdienen door de verkoop van snoep en gebakjes. De stal moest leeg en de beesten, bestaande uit twee koeien, vier schapen, een geit, kippen en konijnen moesten verkocht worden. Moeder regelde alles. De winter was bijna voorbij en in een korte tijd stroomde het hele dorp zowat leeg. De ijsbereiders gingen weer naar het noorden en honderden dorps- en streekgenoten gingen op zoek naar een betere toekomst. De meesten van hen vonden werk in de consumptieijbranche in Oostenrijk, Duitsland, Frankrijk, België en natuurlijk Nederland. Al vroeg dat jaar waren vader en ik weer in Leiden present, waar Virgilio voor een warm onthaal zorgde.

In het jaar van mijn aankomst in Nederland, juist nog in de eerste weken en vóór het nieuwe ijsseizoen, werden door vader twee nieuwe ijsmachines aangeschaft, waartegen een iets oudere ijsmachine ingeleverd werd. Al met al een flinke investering. Het ging om ijsmachines van het merk Boku; die kwamen van de firma Zeedijk uit Vlaardingen (later Rotterdam). Een tweede ijsmachine werd noodzakelijk omdat vader, en nu met zijn zonen, steeds meer karretjes ging verhuren aan venters die zelfstandig zijn ijs verkochten, dus voor eigen rekening. In 1951 waren dat er twee, de zogenaamde venters, en wel de heren Arie Hillebrand senior en Freek Overdevest. Deze laatste woonde in Voorschoten. De prijs van het ijs, de huur van het karretje inbegrepen, bedroeg toen f 1,50 per liter blijkens de keurig door Virgilio bijgehouden lijsten. In 1954 waren er drie venters: Jan van Dam, Arie Hillebrand junior (die later doctor in de psychiatrie zou worden) en genoemde Freek Overdevest. Na drie jaar was de prijs iets opgeslagen (waarschijnlijk te wijten aan inflatie) en f 1,55 geworden.

De trommels van de ijsmachines draaiden in een bad, een zogenaamd pekelbad, van water met calcium. Een sterke compressor van 7,5 PK zorgde voor de koeling en ook voor een hoop lawaai, dat niet alleen hinderlijk was voor ons jongens, maar ook en vooral voor degenen die erboven woonden, het echtpaar J. van der Linden, timmerman, eerst met kinderen, later samen. Om zes uur 's morgens begonnen de machines meestal al te draaien en op hoogtijdagen, als er een piek in de vraag naar ijs was, zelfs de hele nacht door. Wij hadden met die goede, geduldige mensen erg te doen. Wij probeerden er echt wel rekening mee te houden, maar een goede oplossing was niet te vinden. Die mensen klaagden echter nooit en waren altijd vol begrip. Daarom deden wij ons best om op de een of andere manier er uit dankbaarheid wat tegenover te stellen.

In het pakhuis bevonden zich, gezien vanuit de scheidmuur voor het privégedeelte naar de voordeur toe, aan de linkerkant de compressor, de ijsmachines, een ruimte voor de ijstonnen van hout en kurk, het ruime blad van graniet (een werk van G. Candido), het aanrecht met gootsteen en verder een ruimte voor afwasmiddelen, vuilnisbak, bezem en dergelijke. Aan de rechterkant, weer van achter naar voor, in de uiterste hoek een primitieve tafel bedekt met een brandwerend blad en daarop een groot gasstel voor het koken van melk en dergelijke (dat we later opruimden toen we overgingen op

gepasteuriseerde melk), een kuip voor de pekkel (grof zout), een houten bak van ongeveer drie bij twee meter voor het ruwe ijs, nog een kleine ruimte om ijstonnen op te slaan en vooraan de ruimte om de ijskarretjes te stallen. Die werden bijna iedere dag al vroeg en voor enkele uren naar buiten gereden en tegen de muur (ook die van de burenl!) goed aan de kant van de weg geparkeerd. In het pakhuis werd dus iedere centimeter benut.

Het gezin herenigd

Het nieuwe ijsseizoen was pas begonnen en moeder en Costantino konden nu ook naar Leiden overkomen. Wat een verademing! Het leven leek nu vol zonneschijn voor ons allemaal. Met de gezondheid van vader, die anders nogal vaak leed onder een soort depressies, ging het nu ook redelijk.

En hoe werd het nu opgelost met de slaapgelegenheid? De eerste twee of drie nachten hebben wij het moeten redden op die ene kamer, met zijn vijven. Daarna kregen eerst moeder en ik, en daarna ik en Costantino, onze slaapgelegenheid in het hotel-pension van Jan Verhoeven op het adres Nieuwe Beestenmarkt 23, hoek Lammermarkt. Wij namen bijna altijd het laatste zwaaiende, kreunende en piepende stadstrammetje, door ons al gauw koffieapparaat of koffiemolen gedoopt, en beschouwd als een soort vriendje. We namen dat van de Hogewoerd tot aan de Steenstraat, en 's morgens weer het eerste trammetje terug. Als we het misten moesten we het hele eind lopen. Later deden we het ook wel op de fiets, die we tweedehands voor f 2,50 hadden gekocht. Costantino moest trappen en ik zat achterop ... een leven in vrijheid! Nee, veel tijd om te slapen was er niet. Het gevolg was dan ook dat ik of Costan tijdens het ijsdraaien op een leunstoeltje voor vijf, zeven of tien minuten even ging dutten, desnoods eventjes wegzakken; een wekker om op tijd weer wakker te worden hadden wij niet nodig. Onder het ijsdraaien en vooral tijdens het wachten dat het ijs dik genoeg geworden was en voordat het uit de trommels gehaald moest worden, waarvoor we eerst een lange houten spatel gebruikten en later overgingen op een kortere metalen spatel om beschadigingen aan de trommels te beperken, was daar wel even tijd voor. En moeder stond altijd klaar om te helpen en vooral met een bakkie lekker sterke koffie.

Moeder wist ook zulke lekkere chocoladepasta te maken en de eieren, vruchten en natuurlijke ingrediënten werden door haar zó bewerkt, eigenlijk

met liefde en deskundigheid omgetoverd, dat het ijs een bijzonder product werd. Dat was echte ambachtelijkheid – vakmanschap is meesterschap – die wij van haar hebben mogen leren. Zij was aan die kennis gekomen door al in Italië en ook in 1936 in Leiden samen te werken met vader, die natuurlijk al veel langer ervaring had in de productie van consumptieijs.

Costantino moest meteen aan het werk, ook al was hij nog maar vijftien jaar oud. Zoals ook ik een jaar eerder en Virgilio nog eerder moest hij leren ijs te maken, en met name de kuipen met ruwijs en pekellullen, wat een echt zwaar en vuil werk was. Het was zelfs zo erg dat de sokken dagelijks gewassen moesten worden en na drie of vier dagen kon je ze weggooien omdat ze totaal verrot waren. Een jaar eerder kocht ik al sokken per dozijn bij V&D. Je zwom gewoonweg in je klompen. Ook kon Costan op een gegeven moment zijn vingers niet meer recht krijgen. De dokter vond dat niet zo mooi en zocht de oorzaak in de vochtigheid en pekell. Ook gingen je voeten vervellen en al trachtte je de schade te beperken met Nivea-crème of vaseline, het hielp allemaal niet echt.

De Beestenmarkt op vrijdag was pas een echt spektakel, zeker omdat dat voor ons helemaal nieuw was. De avond tevoren werden al de hekken om de afgesloten ruimten voor de beesten neergezet. Heel vroeg in de morgen reden er heel veel vrachtauto's heen en weer. Het blèren van de schapen en geiten en het loeien en brullen van grotere beesten bezorgden ons in het begin wat angst, maar na het enkele keren meegemaakt te hebben werd ook dat heel gewoon. We vonden het wel jammer dat we op die manier een paar uur van onze nachtrust kwijtraakten, maar het hele schouwspel was zeker de moeite waard. We hadden ook een prima uitzicht vanuit onze slaapkamer over de Lammermarkt en met de majestueuze molen 'De Valk' recht vóór ons. Onderweg naar de Steenstraat kwamen wij veel veehandelaren tegen en boeren, overal vandaan, met een grote sigaar in het hoofd. Zij droegen een blauwe of groenachtige overall en bewogen zich luidruchtig voort vanwege hun schoeisel: leuk beschilderde klompen. Het waren echt imposante figuren.

Al vroeg was het handjeklap tussen boeren en veehandelaar aan de gang. De taal die daarbij gebruikt werd, was voor ons als Arabisch, maar het was een genoegen om te kijken naar hun handen, die snel bewogen en telkens

omdraaiden. Dat dit alles een serieuze zaak betrof, kon je meteen merken als je van de Turfmarkt af kwam. Daar stond, net over de brug over de Oude Vest, een klein gebouwtje van de Markt- en Havendienst, dat wel een beetje op een kerkje leek, met een torentje en grote klok. Dat gebouwtje in en uit liepen mannen, zo te zien beampten met een indrukwekkend uniform, die kennelijk voor de goede orde moesten zorgen.

Zo liep je 's morgens door de blubber en zo was 's middags alles weer schoon. Maar alleen al door langs het veemarktterrein te lopen nam je in je eigen kleren wat geur of spetters mee. Dat was voor moeder reden om ons er op die dag tegen te wapenen door extra kleding: een overall.

Vader, die wel zag dat hij met zijn drie zonen goede werkkrachten in huis had, haalde steeds meer ijsventers of wederverkopers binnen en het werk werd daardoor steeds meer. Gelukkig zorgde moeder heel goed voor het eten, en dat niet alleen voor ons. Zij deed ook de was, natuurlijk nog met de hand. Toen zij nog niet in Leiden was, werd het wasgoed eens in de week in een koffer te voet naar mevrouw Spadon op het adres De Genestetstraat 22 gebracht. Alleen de witte jassen en het grove wasgoed werd door wasserij 'De Zon' in de Bloemistenlaan voor ons verzorgd.

De standplaats bij de Jan van Houtbrug was, sinds Virgilio (soms door mij afgelost) daar achter de ijskar stond, een druk trefpunt van mannelijke en ... vrouwelijke jeugd. Het kattenkwaad van sommige jongens ontbrak uiteraard niet, maar soms ging dat wel een beetje ver en moesten wij het nodige doen om het binnen de perken te houden. Ik herinner me overigens nog wel dat toen mijn vader daar nog op die standplaats stond, veel mannen op leeftijd (al waren het misschien vijftigers, ze leken al zo oud!) gingen zitten op de stang en de pilaren van de brug achter de ijskar. Sommigen zaten te roken en te pruimen en het gevolg ervan was een hoop ongezond spuw en een tapijt van peuken op de stoep. Toen stond de ijskar nog op de weg, op het asfalt, waardoor mettertijd door de druk van de wielen op steeds dezelfde plaats kuiltjes ontstaan waren, dusdanig dat het karretje er zowat automatisch in reed. Het was dan ook elke ochtend nodig om de plaats grondig schoon te maken, eerst met de bezem en daarna met een oplossing van water en chloor.

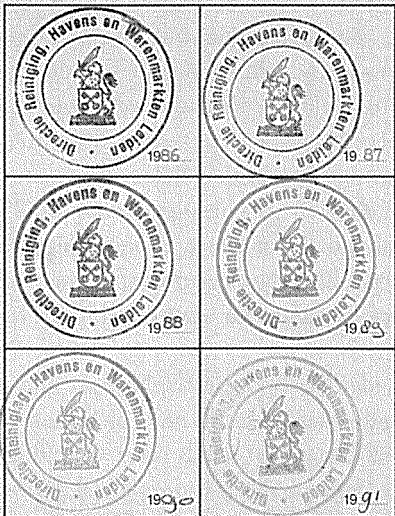
GEGEVENS VERGUNNINGHOUDER:

Naam : L.O. Belfi.
 geb. datum : 20-12-1936
 adres : Jan van Houtkade 29.
 postcode/woonplaats : 2311 PD LEIDEN.

GEGEVENS STANDPLAATS:

Alm.: 2.00 meter front × 1.00 meter diep
 Branche: Consumptie ijs.

Handtekening van vergunninghouder:

Het moet in de maand september zijn geweest dat wij, toch nog een beetje onverwacht, een woning kregen toegewezen op de hoek van de Herenstraat (nummer 43D) en 3 Octoberstraat. Wat een geluk, en een verademing! Het was een bovenwoning en naar ik meen gingen de bewoners ervan, de familie F.G. van Duuren, een expeditie, emigreren naar Australië. Wij moesten het meubilair en enkele spullen overnemen voor f 1200; een flinke uitgave, maar voor ons meer dan de moeite waard. De slaapkamers, onder het dak, waren met hardboard met een eenvoudig behangetje van elkaar gescheiden; een klein keukentje met ernaast een smal wc'tje, de voorkamer met een 'onvast' balkonnetje, dat neerkeek in de drukke straat en waarvan de ruiten telkens als er een vrachtwagen langreed (en de Herenstraat was toen nog een belangrijke doorgaande route!) stonden te trillen, de achterkamer met een leuke kolenkachel en de ouderwetse steile trappen met versleten lopers: o, wat waren we er gelukkig mee!

Beneden had je een filiaal (eigenlijk een kleine supermarkt op zich) van de Coöperatie Vooruit, rechts bij de ingang op nr. 43B was slagerij J.J. Verberg en de ijzerhandel van G.L.J. Kloos; ertegenover Vishandel G. Schaap en de groenteboer, waarvan ik de naam nu even kwijt ben, plus de bushalte van de

Citosa. In de Leliestraat, op vijftig meter afstand, had je de kolenhandel van C. de Groot, enzovoort, enzovoort, en dat alles op pakweg tien minuten lopen van de werkplaats in de Hoefstraat. Wat was dat een gemak!

Het jaar 1959 was met een zeer hete zomer een goed ijsseizoen geweest en bovendien was de gezondheid van ons allemaal, vooral van vader, goed geweest. Mijn inbreng in de zaak van vader (want alles stond toen nog op zijn naam; pas een aantal jaren later veranderde de eenmanszaak in Firma Consumptieijsfabriek 'La Torino' G.A. Belfi & Zonen) werd steeds belangrijker. Omdat ik in die tijd in Rotterdam op de loonadministratie van een rederij werkte, was ik in de weekenden, op feestdagen en weleens 's avonds en zelfs 's nachts in staat om mee te helpen met het ijsmaken. Om een idee te geven hoe druk het was in de firma in die tijd, geef ik een rijtje met namen van degenen die in het seizoen 1959 ijs van 'La Torino' kochten.

Vader G.A. Belfi ging langs de scholen, onder meer de Ambachtsschool aan de Haagweg en de scholen aan de Kaasmarkt, tijdens de pauzes en verder ventte hij in de wijken, toen nog meest binnen de singels, ongeveer van het Levendaal tot aan de Herensingel en Maresingel, vooral 's middags en 's avonds tot ongeveer tien uur; als het donker was met op zijn kar een carbidlamp voor de verlichting.

Virgilio bleef op de standplaats aan de Jan van Houtbrug, zelfs tot diep in de nacht, wachtend op de laatste klanten die uit de bioscopen kwamen. Toen was het nog gezellig op straat, bij mooi weer tot 's avonds laat; de gevaren van enkele jaren later toen iedereen voor de veiligheid voor donker probeerde binnen te zijn en te blijven, kon je je toen nog niet voorstellen.

Jan van Dam, Wout Helfensteijn, Jan Heemskerk, Joop van Dam en Freek Overdevest waren allen wederverkopers met een ijskar die op huurbasis van vader betrokken werd. Zij hadden ook een eigen ventroute en eigen scholen, net als vader, waarbij de regel of erecode gold elkaar niet in de weg te staan (helaas niet altijd door de concurrentie gerespecteerd). Zij gingen met hun ijskar weleens buiten de stad staan, meestal bij feestelijke gelegenheden, of zij hadden ergens een vaste standplaats, bijvoorbeeld Joop van Dam op station Leiden en Freek Overdevest aan De Vink onder (toen nog) de gemeente Voorschoten. Later exploiteerde Freek een soort kiosk aan de Leidseweg in Voorschoten, vrijwel naast de trambaan van de Blauwe Tram naar Den Haag.

De tram had zijn vaste tijden en na een belletje van meneer Overdevest plus de medewerking van de tramconductor (een footje was de beloning) werd zo'n ton ijs van ongeveer tachtig kilo zwaar door mij en Costan naar de Korevaarstraat gebracht en in de 'hal' van de tram geladen. In Voorschoten stond dan meneer Overdevest klaar om hem uit te laden en met iemand verder naar zijn snacktent te sjouwen. In ieder geval moesten er twee sterke mannen aan te pas komen. Een lastig karweitje, maar een levendig tafereeltje.

Achter en om de ijskar heen moest je vanzelfsprekend je aandacht besteden aan de klant en kon je ook gezelligheid beleven: een praatje, een mop, een onverwachte leuke gebeurtenis waren voldoende om een plezierige sfeer te creëren. Twistgesprekken met buurman Nieuwenburg, de bloemenman, over bijvoorbeeld de wielrenners Bartali, Coppi, Wagtmans en Van Est, waren geen uitzondering. Hij was er vooral goed in om Virgilio op stang te jagen. Het onmisbare radiootje voor de laatste sportberichten prijkte op ons ijskarretje. Achter onze verkooppunten, dus van de koffiekiosk, de bloementent en ons ijskarretje, was de wal naar de singel nog vrij van struiken en het gras was altijd, zoals toen trouwens langs al de singels, heel kort en schoon bijgehouden, al had je nog wel menige afvoerpijp die geen heldere vloeistof in het water loosde. Muizen en zelfs wel ratten waren dan ook geen vreemde bewoners van de waterkant.

Ijsseizoen in, ijsseizoen uit, ging de tijd snel voorbij, met telkens nieuwe verwachtingen en nieuwe problemen. Terwijl het na een paar geweldig zware operaties met mijn benen steeds wat beter ging, ondanks de stijve knie van het linkerbeen. Ik berustte in het feit dat het niet veel beter kon en ik was blij dat ik mij goed kon bewegen zonder pijn te lijden, zoals dat tevoren was geweest.

Ik zei eerder dat het vullen van de kuipen met ruwijs (ook wel kristalijs genoemd) en pekelen een zwaar en vies werk was, maar toen helaas de enige mogelijkheid om consumptieijs te bewaren en in de karretjes te transporteren naar de verkoop. Vriezers of conservators kwamen wel steeds meer in zicht, maar er werd toch nog even geduld gevraagd. De eerste conservator, uit

België afkomstig en voor ons besteld door meneer Talamini van 'La Florencia' in Den Haag, was alleen geschikt voor het bewaren van het ijs in het fabriekje. Deze werd begin jaren zestig op een gemakkelijke afbetalingsregeling aangeschaft en betekende een geweldige uitkomst. Het zoeken naar een eenvoudiger manier van het bewaren van ons product in de karretjes werd dus steeds dringender, daar ook het ruwijs (of kristalijns) steeds moeilijker te verkrijgen was en de prijs ervan bleef stijgen. Ik probeerde iets te bedenken en ineens kwam ik op het idee een deel van het water (calcium of pekelwater) van het bad van de ijsmachines waarin de ketels draaiden met de mix erin om het ijs van te maken (dat ondanks de temperatuur van ongeveer twintig graden onder nul toch vloeibaar bleef) in aangepaste vaten te doen en die om de ijsbussen heen te plaatsen, die voor het bewaren van het ijs in de ijskarretjes gebruikt werden. Het leek meer dan slechts een idee. Ik ging daarover eens praten met alweer de Talamini's van de Cornelis de Wittstraat in Dordrecht, en wat bleek? Luigino, een neef van de Talamini's, was al verder gekomen met het oplossen van het probleem. Eenmaal terug in Leiden zat het plan heel duidelijk in mijn hoofd, en vader, moeder en Costan werkten honderd procent mee. Een krachtige compressor en een ruime metalen kast werden besteld bij de firma Zero te Rotterdam, dezelfde firma die voor onze ijsmachines had gezorgd. En zo kwamen er ook in de jaren 1964/65 vaten op maat en in de goede vorm, voorlopig een stuk of twintig. Naar eigen berekening hadden we er vier nodig in een kuip rond een ijsbus of houder met een inhoud van twintig à vijfentwintig liter ijs. Zij werden in een redelijk korte tijd door onze overbuurman, smid Van der Nat, bij ons afgeleverd en daarna verzinkt of gegalvaniseerd in Alblaserdam. Ook de kuipen om de metalen vaten met het koelmengsel erin te plaatsen tijdens het transport, vierkant en van aluminium platen gemaakt, met ertussen polystirol (lijkend op piepschuim) voor de isolatie, waren heel licht. Dit was dus een extra pluspunt bij het transport. Alles werd gemaakt door de kundige firma Van der Nat. Een flinke investering, maar de moeite waard!

De zaken liepen wel aardig in de jaren eind '50, begin '60, maar vooral in de tijd van de ellende met mijn benen (die tijdens twee zeer zware en langdurige operaties even lang gemaakt werden) was het voor iedereen in de zaak, en wel meest voor mijn moeder, ontzettend zwaar. Zij zorgde niet alleen voor de

boodschappen, maar ook voor het koken, dat toen nog steeds achterin het pakhuis plaatsvond omdat het pendelen van ons allen tussen de Hoefstraat en Herenstraat geen doen was, het wassen van alle kleding, waaronder ondergoed van drie mannen – een wasmachine was er nog niet – en vrijwel alle werkzaamheden in het pakhuis. Daarnaast was zij onze morele en geestelijke steunpilaar.

In de veronderstelling haar taak een beetje te verlichten, namen we voor het seizoen vanuit Italië een buurmeisje mee, dat een seizoen later door een ander meisje vervangen werd. Of het nu door hun jonge leeftijd (zeventien à achttien jaar) kwam, of door aanpassingsproblemen? Zij werden opgenomen in onze familiekring, wij zaten aan dezelfde tafel, wij spraken dezelfde taal, en toch klikte het niet. Volgens mij speelde heimwee een grote rol. Maar de uitkomst was wel dat moeder zich meer over hen moest ontfermen dan dat zij werkelijk profijt had van hun aanwezigheid. Alweer een ervaring rijker!

Enkele jaren later, 1963 en verder, probeerden wij het probleem van de drukte in de zaak een klein beetje op te vangen door ditmaal een jongeman uit Italië mee te nemen. De bedoeling was dat ik of Costan iets meer tijd vrij zou hebben om moeder ergens mee te helpen. Dat liep helaas ook niet naar wens, althans toen niet.

Huwelijk met Armida (1964)

In 1964 trouwde ik met Armida, een meisje uit de heuvels van de provincie Treviso in Italië, zo'n 90 kilometer ten zuiden van Vodo. Wij kenden elkaar al enkele jaren, maar toch hadden we weinig gelegenheid om elkaar te ontmoeten. Zij werkte ook in het buitenland, eerst in België, waar ook familie van ons werkte, en daarna in Duitsland. Zij komt uit een groot gezin van elf kinderen, opgevoed met liefde, maar ook met strenge rooms-katholieke normen en waarden. Zij wist al gauw wat werk en verantwoordelijkheid betekenden. Na een korte verloving gaven wij elkaar het jawoord op 25 januari 1964. Een zeer korte huwelijksreis volgde naar Padua en Florence; in totaal vier dagen, want het budget liet niet langer toe. Een dag later waren we alweer op reis naar Nederland. De drukte en de stank in de trein van München tot zowat Rotterdam en even bij afwisseling op de houten koffers

van medereizigers uit vermoedelijk Griekenland kunnen zitten, en dat de hele nacht door, zorgden voor een onvergetelijk avontuur.

Armida is een vrouw van weinig woorden en vlotte daden, pietje precies, correct en niet bemoeizuchtig, kortom: voor moeder Amalia een verademing. Zij wist heel gauw de sympathie van buren en kennissen te winnen. Tussen haar en onze schoonzuster Ans uit Roosendaal groeide wat meer dan alleen maar verwantschap: vriendschap. Een jaar later werd zoon Giacomo geboren, in 1967 Domenico ('Nico') en in 1970 Maria, allemaal als 'Leidenaars' geboren in het oude Sint Elisabeth-ziekenhuis op de Hooigracht.

Nog een woord over ons personeel uit Italië. Na een paar pogingen met weinig resultaat hadden we in 1966 toch meer geluk. Giuseppe ('Beppino'; ook wel 'Pino' genoemd, zoals veel Italianen, ijsverkopers of niet) Devich kwam ook uit de bergen bij ons in Italië vandaan en werd in Leiden in onze familiekring opgenomen alsof hij een zoon en broer was. Bij hem thuis in Italië had hij het niet zo gemakkelijk gehad en schijnbaar vond hij bij ons de warmte die hij zo nodig had. Hij is 22 jaar bij ons gebleven, eerst in loondienst, later als zelfstandige. Hij was goudeerlijk en spontaan, klaar staand om iedereen te helpen. Vooral de meisjes vonden hem lief, zoals onder meer blijkt uit een gedichtje dat de jongedames van het Stedelijk Gymnasium aan de Fruinlaan voor hem hebben opgesteld. Het venten was hem geen probleem; het aflossen op de standplaatsen deed hij alsof het de gewoonste zaak van de wereld was. Zelfs het rijden met een zwaarbeladen trapwagen naar onze standplaatsen in Katwijk of het venten in de Weipoort in Zoeterwoude deed hij kennelijk met plezier. Hij bracht in onze omgeving gezelligheid, vrolijkheid en sympathie. Kattekwaad uithalen, vooral jegens de venters en lopers van onze firma, deed hij ook wel eens en wij deden daar allemaal wel aan mee; het was immers niet kwaad bedoeld.

Later werden enkele trapkarretjes vervangen door motorcarriers en toen enkele plaatselijke venters op eigen initiatief het venten van consumptieijs vaarwel wensten te zeggen, kwamen er jongens uit Italië, uit onze omgeving, net als 'Beppino' Devich, en die pasten zich redelijk goed aan aan de nieuwe omstandigheden, zoals Leo Crepaz in 1970, die na twee seizoenen vanwege familieproblemen bij zijn moeder in Italië wenste te blijven, en Alfredo Roccon in 1972, die wat jaartjes bij ons is gebleven en zelfs als zelfstandig ijs-

verkoper op zich zelf bij ons beneden op Jan van Houtkade 20 met de uitgang op de Hoefstraat heeft gewoond.

Vader kreeg steeds vaker ups en downs; nog slechts een of twee dagen per week ging hij met zijn ijskarretje op stap. Moeder ging hem vaak, ondanks haar lichamelijke gebreken, tegemoet, vooral 's avonds in het donker. Vanaf de standplaats op de Jan van Houtbrug keek ik vaak angstig naar het Levendaal of het Plantsoen, wachtend op het verschijnen van het minilichtje van de carbidlamp van vaders ijskarretje; een teken dat 'zij' op komst waren, en hopelijk goed en wel. Vader zag ook dat zijn ventgebieden rond de Oranjestraat, Langegracht, Levendaal, Herengracht etcetera, snel begonnen te veranderen; huizen werden gesloopt en vaste klanten gingen ergens anders wonen. Hij beschikte niet meer over de veerkracht om op al die veranderingen te reageren en ze te accepteren. Het werd hem te veel, en met de gebeurtenissen uit het inmiddels langgeleden 1952/53, die nog steeds door zijn hoofd spookten, werd het alleen maar erger.

Zo werd hij opgenomen in het ziekenhuis, en zo weer naar huis gestuurd. Zijn inzinkingen waren dramatisch en verandering van omgeving door vertrek naar zijn eigen dorp van oorsprong in Italië hielp ook niet. Uiteindelijk stierf hij op 13 mei 1971 in Leiden, 71 jaar oud. Tijdens de requiemmis was de Lodewijkskerk te klein om alle mensen een plaats te bieden: Italianen, Nederlanders, overal vandaan, hebben hun laatste groet gebracht en eer willen bewijzen aan 'Oude' of 'Vader Jacob', aan een harde werker, aan een van nature extreem eerlijk, correct en bij de klanten gewaardeerd man, ook aan een man die, net als zijn echtgenote, voor de volle honderd procent geleefd heeft voor zijn gezin. Hij is, zoals later moeder Amalia in oktober 1989, in Vodo in het zicht van hun geliefde bergen, de Pelmo en de Antelao, begraven.

Jan van Houtkade 29

Al op 1 november 1962 werden op aanraden van en met begeleiding van onze nieuwe accountant drs. L.Th. Vissers alle drie de zonen opgenomen in de zaak van vader, die dus nu Consumptieijsfabriek 'La Torino' G.A. Belfi & Zonen ging heten. Het oplossen van de woonproblemen op de Herenstraat werd nu ook steeds dringender, daar ook de jongste, Costan, begin 1968 ging

trouwen met Giovannina ('Gianna'), een meisje uit de Heuvelbuurt van Belluno, zo'n zestig kilometer van Vodo vandaan. Op de Herenstraat was alles ontzettend krap. Eind 1967 konden we echter het pand Jan van Houtkade 29 kopen. We hebben niet eens moeite hoeven te doen om een hypotheek te krijgen, want die kregen we aangeboden van de notaris zelf, en dat beschouwden wij als een teken van vertrouwen.

Het huis was uitgewoond tot en met. Maar het was groot en had veel mogelijkheden en wat vooral belangrijk was: met een grote garage, goed voor veel doeleinden. We zijn er dus flink tegenaan gegaan om alles in orde te maken. Dat lukte niet in heel korte tijd, en ook de kosten waren bepaald niet gering. Maar na een jaar, in oktober 1968, mochten we eindelijk de nieuwe woning betrekken. Opeens leek het wel of alles tegelijk kwam en wij de ene ingrijpende beslissing na de andere moesten nemen die geen uitstel kon lijden. Zo werd ons onverwachts begin 1968 het pandje in de Hoefstraat (nr. 52), dat aan ons pakhuis grensde, te koop aangeboden. Het was een kleine ruimte waar een klein autootje geparkeerd werd, en erboven ... een krot. Maar het was in ieder geval goed genoeg voor ons bedrijf, vooral om het als opslagplaats te gebruiken voor kratten en melk. De eigenaar ervan woonde tegenover ons en die zou ergens anders gaan wonen. Zo plotseling zei hij tegen ons: 'Dat pandje wil ik graag aan jullie verkopen en de betaling is voor mij geen probleem; dat doen jullie maar wanneer het jullie goed uitkomt'. Maar – hoe frappant – hetzelfde gebeurde ook met Hoefstraat 54/54a, dus ons pakhuis en de bovenwoning, zowat een jaar later. De eigenaar, Frans Brands, zei ons kort en goed dat wij het pand moesten overnemen en dat hij alles zou regelen. 'Maken jullie je geen zorgen over de betaling ervan', waren zijn woorden. Nou, nou, de schulden stapelden zich op deze manier wel op en bezorgden ons slapeloze nachten. Anderzijds moesten wij bij deze gang van zaken spreken van geluk en meevallers, en niet te vergeten, wij hoefden voortaan geen huren meer te betalen.

Aan al die panden moest wel het nodige worden gedaan; vooral de daken waren slecht. Maar wij, Costan en ik, en de jongens die bij ons in huis waren, zorgden ervoor dat er het nodige aan gedaan werd.

Bij mooi weer werd dag en nacht gewerkt, waarbij er rekening mee moest worden gehouden dat de warmte en vochtigheid in het pakhuis invloed

Keuringsdienst van Waren
Nieuwe Gracht 3
HAARLEM

Vergunning voor de bereiding van Consumptiejs,
als bedoeld in artikel 3 lid 7.1 van het Consumptiejsbesluit (warenwet).

De directeur van de keuringsdienst van waren voor het gebied Haarlem verleent aan
L. O. BELFI
wonende te Leiden

VERGUNNING voor het bereiden van consumptiejs in het perceel/perceelsgedeelte(n),
gelegen te Leiden
aan de Korte Hoefstraat 54

Deze vergunning wordt ingetrokken bij overdracht van het bedrijf, of zodra verandering is ingetreden in de toestand zoals deze in de opgave dd. 21 Augustus 1981 werd beschreven, of wanneer niet meer wordt voldaan aan de in artikel 3 lid 7.2 van het Consumptiejsbesluit (Warenwet) gestelde eisen.

Haarlem, 24 Augustus 19 81

De Directeur voornoemd,

Bij wijziging, verplaatsing of overdracht van het bedrijf moet onder inlevering van deze vergunning opnieuw vergunning worden aangevraagd.

[Handwritten signature]

hadden op de draaiketels met de ijsmengsels erin, die daalden en een vlotte bereiding van het product tegenhielden. De oude ijsmachines werden al gauw als ontoereikend afgeschreven en een nieuwe compressor werd aangeschaft. Deze was veel moderner en had geen pekelbad meer om de draaiketels heen. Die aanschaf vond plaats in 1971 en enkele jaren later kwam er nog een bij, overgenomen van een collega en dus erg goedkoop, maar wel van hetzelfde merk. Nu konden wij rekenen op vier ijsmachines en al was het voor de ijsmaker (meestal was ik dat) niet zo eenvoudig om dat allemaal bij te houden, de productie ging aanzienlijk omhoog en dat in een evenredig kortere tijd.

Het venten in de binnenstad werd bijna onmogelijk omdat veel bewoners buiten de singels gingen wonen. Daarom gingen wij vooral de buitenwijken opzoeken. Ook aangrenzende gemeenten kregen onze interesse: Leiderdorp, Zoeterwoude en zelfs Zoetermeer en Oegstgeest werden, zij het in die twee laatste plaatsen maar voor korte tijd, het ventgebied van onze verkopers of wederverkopers. In de gemeente Voorschoten werd eerst uit een ventkarretje en daarna, zoals reeds vermeld, vanuit een kiosk ook ons product verkocht.

In Katwijk mocht op zondag aanvankelijk, vanwege de geloofsovertuiging, geen ijs worden verkocht. Maar de financiële belangen hebben later de autoriteiten van hun principes afgehaald, want opeens mocht het wel. Een standplaats hadden we in Katwijk net over de Rijn voorbij Rijnsburg, een tweede op het pleintje bij De Roskam en verder (de meest aantrekkelijke) aan het strand: een tegenover de Oude Kerk en de andere beneden aan de trap bij restaurant 't Zwaantje'. We reden eerst hier naar toe met een gewone trapwagen, die pas later vervangen is door een motorcarrier, meestal ook nog met een dubbele lading ijs.

Al deze standplaatsen, zoals ook die op de 3 oktoberkermis, die we jarenlang gehad hebben, bleken achteraf toch geen groot financieel succes. We waren té veel afhankelijk van het weer. We beleefden wel enkele topdagen, maar ook heel veel slechte dagen. Al die voorbereidingen bij weer of geen weer, het hollen of stilstaan, hadden dikwijls alleen maar energievretende en irriterende gevolgen, en de prijzen van de standplaatsen, die jaarlijks hoger werden, gingen ook een grote rol spelen.

Ijsverkoop bij scholen en dergelijke

Dikwijls werden wij gevraagd om met ijs naar scholen te gaan als er een verjaardag was van een of andere jonge scholier, of bij andere gelegenheden. Meestal gingen dan Costan, Beppino Devich, Alfredo Roccon of ikzelf (oorspronkelijk werd het ook gedaan door vader en Virgilio) met onze trapkarretjes naar de kleuterscholen en lagere scholen in de hele stad en zelfs van de omliggende gemeenten. Deze scholen waren voor ons bijzonder aantrekkelijk, niet alleen wat betreft het geldelijk profijt, maar vooral vanwege de sfeer, het plezier dat beleefd werd aan de spontane, onschuldige levendigheid en vrolijkheid van de kinderen die hun ijsje vasthielden als een klein trofeeetje en die in hun enthousiasme ook de verkopers meesleepten. De sympathie van leerkrachten en personeel was ook een onmisbaar ingrediënt van het feest.

Een plaats apart in mijn hart, en niet alleen dat van mij, namen de kleuterscholen en lagere scholen aan de Lorentzkade, later de Burggravenlaan of daar in de buurt, in. En wel speciaal de Lorentzschool. Onvergetelijk! Jarenlang hebben we dat gedaan, ikzelf tot aan mijn pensionering toe.

Ook scholen voor middelbaar onderwijs werden door ons bezocht. Hier waren de scholieren wat ouder en men speculeerde erop dat zij wellicht een centje meer hadden om uit te geven. Dikwijls stonden wij naast ijsverkopers van andere firma's. Over het algemeen probeerden wij elkaar niet in de weg te staan. Bij oudere ijsverkopers heerste immers, zoals al gezegd, een erecode die gerespecteerd werd. Maar bij sommige nieuwelingen en zo nu en dan ook bij ouderen, kwamen wel eens arrogantie en provocatie naar boven met betreurenswaardige gevolgen: als buitenlander stond je, ondanks alle aanwezige sympathie om je heen, toch aan de zwakste kant.

Ook bij fabrieken, ziekenhuizen, kerken, enzovoort, waren er gelegenheden dat men ons ijs wilde. Bijvoorbeeld een 'happening' van de boy scouts (padvinders) bij Oud Poelgeest in Oegstgeest, of de opening van een of ander kantoor, zoals dat van ziekenfonds Zorg en Zekerheid op de Korevaarstraat. Vaak een ongelooflijke drukte, honderden mensen om je heen, vlug, vlug ... soms urenlang. Doodmoe was je aan het eind, maar wel voldaan. Op de fabrieken werd je meteen getroffen door de feestelijke sfeer die er heerste. Ons karretje werd dikwijls naar een hogere verdieping getransporteerd met behulp van de lift. Het ging meestal om een feest waarop het hele personeel aanwezig was, van de directie, bestuurders, chefs tot de gewone werknemers, vaak met familieleden erbij. En met muziek en gein en spontane vrolijkheid tot diep in de nacht. Het was vaak bijzonder gezellig, ook voor de verkoper, die niet alleen de afgesproken prijs incasseerde, maar ook van een hapje en een pilsje mocht meegenieten.

Eens was er een Italiaanse week in het Sint Elisabethziekenhuis in Leiderdorp en daar stonden wij ergens voor een etalage propvol Italiaanse lekkernijen, waar tevens vrolijke Italiaanse muziek gespeeld werd. Wij voelden de waardering van al die mensen voor de producten uit ons land van oorsprong en zelfs voor de Italiaanse liederen. Wij als Italianen waren trots en onder het werk door zongen we een beetje en heel zachtjes mee. Een stukje Parmezaanse kaas en een glaasje Chianti kregen we ook nog. Het werd alweer heel laat, al was het een avond hard werken en vol plezier. Maar enkele uren later zou de wekker ons weer tot de orde roepen: uitslapen was alleen mogelijk voor degenen die niet hoefden te zorgen voor een nieuwe voorraad vers ijs.

In al die jaren dat we op de weg zaten hebben we kennis mogen maken met tal van belangrijke mensen, zoals prinsessen, prinsen, professoren, doktoren, ministers, bekende sporters, enzovoorts. Leiden met haar beroemde Universiteit als trekker is nu eenmaal een stad die op een heel eenvoudige en natuurlijke wijze gelegenheid biedt tot contact tussen de verschillende maatschappelijke klassen. Het voorbijrijden van de koningin in een auto met haar gevolg, of het tegenkomen van wie ook, of het maken van een praatje met een illustere klant was voor een jongen die oorspronkelijk uit een heel klein dorpje afkomstig was, maar moeilijk denkbaar. Maar in Leiden werd dit, en niet alleen voor mij, zowat gewoon, haast normaal.

Onze standplaats op de Jan van Houtbrug was dikwijls een kleine 'oase' (vergeef mij deze bombastische vergelijking) voor mensen die enigszins opvielen, of ze dat nu te danken hadden aan moeder natuur of door ongelukken, of wegens gevorderde leeftijd of zo, en daar dan lichamelijke of geestelijke beperkingen aan overgehouden hadden. De ruime plaats om ons karretje heen, met uitzicht op de singel, het Plantsoen en een kijkje op het drukke leven op de weg naar en van de stad, leende zich prima voor een kleine pauze, al was het op een rolstoel of even zittend op de lage stenen palen of op de metalen stangen daartussen, of leunend tegen het muurtje daarachter. Ook stond er een majestueuze kastanjeboom en later een vlierstruik, in vorm geknipt als een soort pergola, die met hun schaduw zorgden voor een dragelijke temperatuur. De uitgestalde bloemen van de buurman completeerden een bijzonder aardig decor.

Onder het genieten van een ijsje hadden veel van die mensen behoefte aan een praatje. Het naar hen luisteren, het met passende gevoeligheid aandacht besteden aan hun problemen, het proberen hen te betrekken in het gesprek en de sfeer, het ontlokken van een glimlach, het doorhebben dat je iets voor elkaar betekende: dat alles wekte wederzijds een dankbaar gevoel op. Hetzelfde kon je waarnemen op de andere standplaatsen. En onderweg, onder het venten door? Onze vader Jacob was daarbij met zijn menselijkheid, gevoeligheid en vriendelijkheid, vooral jegens de zwakkeren en minder fortuinlijken, ons grote voorbeeld. Sommige klanten wachtten op ons en wij deden ons best om hen niet teleur te stellen. Wij waren allemaal blij met een dankbaar gebaar of woord, of een zonnige glimlach.

We werden eens heel verdrietig toen een moeder langskwam en plotseling zei: 'Jullie vriend is niet meer. Hij kon niet praten, maar jullie wisten hem te verstaan; o, wat was hij altijd blij als hij jullie zag', en toen liep ze huilend weg. Als ik er nu aan denk, krijg ik het nog erg moeilijk.

Leiden of Italië?

Het probleem waar onze kinderen naar school zouden gaan, ontstond eerder dan verwacht. Zij waren geboren in Leiden, met ouders die geboren en opgegroeid waren in Italië, met hun eigen cultuur en gewoonten, en met een vaste werkgelegenheid in Leiden, wat natuurlijk van groot belang was. De vraag was toen nog: 'Zullen onze kinderen later de zaak van ons overnemen?' Daarbij denk je dan aan de ongemakken, vooral voor de jeugd, die ons seizoenswerk nu eenmaal met zich meebrengt. Je bent daarbij in de winter wel redelijk veel vrij, maar de overige acht à negen maanden moet je, als je het een beetje goed wil doen, dag in dag uit, en vaak ook 's nachts, op je werk aanwezig zijn, de weekenden inbegrepen, en dat is niet niks, zoals ik persoonlijk heb ervaren.

Wij ouders dachten ook aan de ervaringen van andere Italiaanse gezinnen, waarvan beide ouders Italianen waren en die, meestal met één ouder in Italië, daar opgroeiden. Ook keken we naar vergelijkbare gezinnen die in Nederland bleven, zoals van veel kennissen die hetzelfde probleem hadden. Zo werden voordelen en nadelen die bij welke beslissing ook zouden kunnen ontstaan, van alle kanten gewogen. Hierbij werd niet alleen gekeken naar de economische factor, want het belang van de kinderen had in alle opzichten voorrang, maar er werd vooral gelet op de verhoudingen die zouden kunnen ontstaan tussen de ouders, met hun eigen visie op de opvoeding, meestal nog overgenomen van hun eigen ouders, en de kinderen, die een wijdere wereld, met al zijn voor- en nadelen, te zien en te ervaren zouden krijgen. Onze oudste zoon Giacomo ging twee jaartjes naar de Montessorischool aan de Zoeterwoudse singel, wat een heel leuke en interessante ervaring was, en in de winter deels in Italië ook naar de kleuterschool. Uiteindelijk hebben wij de in onze ogen verstandigste beslissing genomen. Onze kinderen zouden in Italië onderwijs gaan volgen. In de winter waren wij toch allemaal in Italië, dus dan was er al helemaal geen probleem. In de maanden maart, april, mei, september en

oktober bleven ze met hun moeder in Italië en in de zomervakantie, die in Italië tamelijk lang duurt, werden ze door mij opgehaald naar Leiden en later weer teruggebracht.

Moeder Amalia en – gedurende enkele jaren – schoonzuster Gianna bleven zorgen voor de huishouding in Leiden. Toen de oudste zoon van Costan en Gianna, Gianni, zelf naar school moest, bleef Gianna het hele jaar, en zelfs jaren achtereen, in Italië achter. Hun tweede kind Donatella werd in Italië geboren, in 1977, toen Gianni, die in Leiden geboren was, al leerplichtig was. In Roosendaal was bij broer Virgilio en Ans de situatie anders. De moeder van de twee meisjes, Angela en Silvana, was immers een Nederlandse en dus bleven zij haast vanzelfsprekend in Nederland het onderwijs volgen.

Onze kinderen Giacomo, Domenico en Maria mochten na hun middelbare school in Italië verder leren, in de richting die ze zelf wilden, vooral dankzij de kinderbijslag die daarvoor uiterst nuttig was. Ook mochten ze studeren waar ze maar wilden, in Engeland, Duitsland of Venetië, of ook in Leiden, zoals Giacomo gedurende meerdere jaren deed aan de avondschool van de Boerhaaveschool aan het Noordeinde. Verder kregen ze alle drie ruim de gelegenheid om de stad Leiden, met haar rijke geschiedenis, goed te leren kennen en heel Nederland, vooral de meest representatieve steden en dorpen, te bezichtigen. Dat dikwijls op aanraden van hun ouders, die zelf helaas te weinig tijd hadden gehad om dat te doen, vanwege de altijd gedwongen aanwezigheid in de zaak of dringender verplichtingen in de huiselijke kring. Maar het moet gezegd worden: onze kinderen zien Nederland als hun tweede vaderland.

Tijdens hun verblijf in Leiden hebben onze kinderen wel wat vriendjes opgedaan. Zij namen zwemles in 'De Overdekte' aan de Haarlemmerstraat en Giacomo en Domenico deden mee aan wielrennen bij de fietsvereniging 'Swift'. Dat was in die jaren waarin nog de sfeer van de magische aanwezigheid van Joop Zoetemelk, Gerben Karstens en Bart Zoet heerste. Zij deden mee aan wedstrijden overal in het land. Na zoveel jaar hebben zij het er nog wel eens over: voor hen was het in vele opzichten een heel leuke, nuttige en opbouwende tijd.

Er komt een gevoel van onvergetelijke dankbaarheid en waardering naar boven als ik aan Joop van der Zijden denk. Joop woonde in de Leliestraat op

nummer 1, op heel korte afstand van waar wij in de jaren zestig op de Herenstraat gewoond hebben. Hij was ook een echte liefhebber van wielrennen: hij fietste zelf graag, en dikwijls stond hij bij onze ijskar op de Jan van Houtbrug en dan ging het haast vanzelfsprekend over de Tour, Giro, Swift, Zoetemelk, enzovoort. Toen onze kinderen mee gingen doen bij Swift en deelnamen aan enkele wedstrijden overal in het land, ging Van der Zijden met hen mee, en hij verzorgde hun vervoer met zijn eigen auto. Gedurende vele jaren mochten we daarbij op Joop rekenen; helaas hadden wij zelf geen tijd door ons werk. Joop werd door ons en vooral door de kinderen gezien als een betrouwbaar vadersfiguur, wiens gemoedsrust en wijsheid als het ware uitstraalden in al zijn doen en laten. God zal hem lonen!

Nog in de jaren zestig haalden wij broers Belfi allemaal het vereiste vakdiploma ijsbereiding; ikzelf in 1966. Voor het bijwonen van de lessen ging Virgilio naar een cursus in Amsterdam en ik en Costan enkele jaren later naar privé-onderwijs in Den Haag. Het Middenstandsdiploma haalde Virgilio na de avondschool aan de Kaasmarkt. Ikzelf koos ervoor, zij het wel enigszins gedwongen, om mijn lesmateriaal te betrekken van de Leidse Onderwijsinstellingen (LOI); je moest dat zelf afhalen en dan thuis studeren. Gelukkig werd het beloond met een positief resultaat.

In Roosendaal gingen bij broer Virgilio en schoonzus Ans de zaken goed, dusdanig dat af en toe een van de broers uit Leiden moest bijspringen. Eerst ging ik, later vooral Costan, meermalen in Roosendaal helpen, zoals bij de kermis, een braderie of een straatfeest en dergelijke. Ook na het uittreden van Virgilio uit de firma, in 1980, bleef de verhouding tussen ons broers optimaal en wij vonden het maar onze plicht om elkaar te helpen.

Rooms-katholieke ernst en luim

Het werk, de familieproblemen en de vele zorgen verhinderden niet dat er toch gezelligheid in huis was. In het hoogseizoen was er weinig tijd en gelegenheid om echt te ontspannen, in mijn geheugen vooral niet in de eerste jaren, dus ongeveer van 1954 tot 1970, maar zodra het ook maar even kon, werd er meteen van geprofiteerd. Een dag met bijzonder slecht weer was dan

dikwijls meer dan welkom, speciaal voor de jongelui en kinderen. Vooral het vieren van Pasen was een belevenis: dat gebeurde in Den Haag met allemaal Italiaanse collega's en kennissen. Al was het alleen maar het samen de Eucharistieviering bijwonen met een kort babbeltje ervóór en erna, of een kort bezoekje, meestal aan Italiaanse dorpsgenoten, zelfs deze beperkte momenten waren zeer nuttig om even bij te komen van de toch oplopende stress.

Binnen je eigen huis lag het aan de bewoners zelf om te proberen de sfeer op een positief niveau te houden. Moeder was jarenlang de spil wat dat betreft, maar ook enkele Italiaanse jongens die bij ons werkten en woonden, speelden een belangrijke rol. Iemand als Beppino Devich wist steeds een gezellige entourage te creëren door een partijtje of wedstrijdje kaarten, dammen of kijken naar een tv-programma. Het was echter niet eenvoudig om een programma te vinden dat bij alle aanwezigen naar de zin en ook interessant was. Bovendien hadden we ook nog een heel oud toestel, want pas in 1982 kon er een nieuwe tv aangeschaft worden.

Verjaardagen werden bij ons nooit gevierd. Een korte felicitatie en 's avonds een gebakje met een pilsje of misschien zelfs een glaasje Italiaanse wijn erbij was het enige dat wij ons permitteerden; en dan gauw naar bed, want de wekker stond alweer op scherp.

Een of twee keer in het seizoen kwam gedurende vele jaren en altijd bij slecht weer een Italiaanse missionaris uit Den Haag op huisbezoek. Eerst was dat doorgaans pater Tarcisio Corbetta en later pater Lino. Gewoonlijk kwamen zij langs voor een kort bezoekje en ook op afroep bij bijzondere gebeurtenissen, zoals de dopen van onze kinderen, het sterfgeval van vader en zo, maar zo nu en dan ook wel voor een wat langer en vooral amicaal bezoek. Na een telefoontje kwam dan de een of ander langs, wel eens vergezeld van een fles Chianti. Het was dan samen aan tafel gaan, een spelletje doen, zoals kaarten, maar in ieder geval enkele uren samen doorbrengen. Altijd ging dat veel te snel voorbij en was de vrolijke, gezonde, oppeppende sfeer weer vervlogen.

En dan nu over wat ik noem de 'Palingfeesten', die wij aan het eind van het seizoen, als de dagen al flink kort waren, in de jaren zeventig en tachtig bij ons aan de Jan van Houtkade georganiseerd hebben. De gerookte paling is in Italië, althans in onze bergstreek, niet bekend. Daarom mag het wel vreemd lijken dat zowat al onze Italiaanse kennissen en vrienden uit die streek

na aankomst in Nederland dat goedje meteen een echte lekkernij vonden, zoals trouwens ook de nieuwe haring.

Het was dan wachten op de juiste dag, en dus werden de weerberichten aandachtig beluisterd. Allerlei vrienden (alleen mannen), zowel Hollandse als Italiaanse, werden uitgenodigd en buurman Isaac Lefebre, een echte ouderwetse peurder, zorgde voor de paling. Het vangen, roken en bewaren ervan was echt zijn kunst. Doorgaans waren we met zo'n zeven of acht man, soms meer. Echt vrienden onder elkaar, met veel lol en altijd bijzonder gezellig. Het was altijd een echt feest, waar de droge kelen behoorlijk gesmeerd werden! Ik kan er nu nog van nagenieten.

Een vast lid van ons gezelschap was onze Italiaanse vriend Antonio 'Toni' Oliboni, komend uit de buurt van Verona en ook al vanaf de jaren zestig in Nederland verblijvend. Getrouwd met Sjan en wonend niet al te ver van de oude HBS op de Hooigracht. Toni kwam regelmatig bij ons over de vloer en Sjan ook nu en dan. En ook wij Belfi's brachten af en toe een tegenbezoek. Het was heel gewoon om elkaar een handje toe te steken. Bij Toni en Sjan kon je lekkere mossels eten, echt hun *specialité de la maison*, en bij ons gezellig lunchen, wat we in het voor- en naseizoen allemaal heel graag deden. Helaas is Sjan niet meer, maar de vriendschap met Toni blijft desondanks bestaan.

Sinds wij in 1968 op de Jan van Houtkade gingen wonen, vielen wij onder de Sint Lodewijksparochie en bezochten dus de Lodewijkskerk op het Steenschuur. Pater Vreeburg, jarenlang pastoor van deze kerk, die op de Zoeterwoudsesingel achter onze standplaats op de Jan van Houtbrug had gewoond en die ook heel goed de Italiaanse taal beheerste, was bij ons, zelfs later boven het ijsfabriekje in de Hoefstraat, een graag geziene gast. Vooral rond Pasen kwam hij langs en toen moeder ziek werd, was zijn bezoek voor haar wel speciaal een geestelijk opknappertje.

Even terugkomend op de korte dagen, dus aan het begin en einde van het seizoen, als het 's avonds gauw donker wordt: in de jaren vijftig en zestig, en deels nog de jaren zeventig, was het uitventen of het blijven staan op je standplaats tot diep in de nacht heel gewoon, eigenlijk normaal. Op straat, en dan vooral binnen de singels, was het gewoonlijk een gezellige drukte. In de jaren

Er ging ook wel eens iets verkeerd! Foto: Niek Bavelaar.

zeventig werd het helaas steeds minder. Er ontstonden nieuwe wijken ver van het centrum en de mensen, vooral die op leeftijd, bleven liever thuis bij de televisie. Een wandeling, een late avondwandeling, was er amper nog bij. Enkele buurtfeesten werden nog wel georganiseerd, maar altijd in besloten kring en meestal overdag. Gelukkig bleven sommige grote stadsevenementen, zoals 3 oktober, bloemencorso en dergelijke, nog wel hun aantrekkingskracht behouden, maar toch... Nee, met de ijskar in het donker door de straten rijden of wachten op klanten op de vast standplaats werd zelfs bij dit soort dagen steeds minder leuk, haast angstaanjagend, en ook niet lonend meer. Gordijnen dicht, enkele haastige voorbijgangers, een beperkte straatverlichting, waardoor de schaduwen vóór en achter je steeds in beweging waren, zelfs de voorbijflitsende autolampen, boezemden je nare gedachten in, onzekerheid, neerslachtigheid. Zelfs om je huis nam de overlast toe: een leuk

bloemperkje voor je woning of bij de burens was niet meer heilig. Die verzorgde perkjes kregen aandacht van de straatjeugd. Een korte ochtendwandeling langs al de tuintjes aan de Jan van Houtkade leverde puur genot op; je mocht genieten van al die zo fraai aangelegde en goed verzorgde voortuinen, die inmiddels vrijwel allemaal verdwenen zijn. Die baldadigheid werd wel niet door een groot aantal jeugdigen bedreven, maar toch... Omdat wij gewend waren aan een heel andere situatie is het voor ons niet zo gemakkelijk geweest ons aan deze negatieve ontwikkelingen aan te passen. Eerlijk gezegd vonden mettertijd ook wij, zowel jong als oud, het niet zo heel erg meer dat je bij donker binnen hoorde te zijn en lekker voor de televisie hoorde te zitten. Maar in mijn ogen is heel veel, té veel, veranderd, ook in ons kleine wereldje van straatverkopers, en dat in toch betrekkelijk korte tijd. De laatste jaren achter de ijskar dacht ik steeds vaker aan de spontane gezelligheid die ik vroeger in de Hoefstraat opsnoof. De haringkar, de petroleumboer en melkboer die door de straat kwamen, de opgeruimde vrouwen die punctueel iedere vrijdag de matten, tapijten en lopers uitklopten, de warme hartelijkheid van de burens en werklui om ons heen in een steeds schoon straatje: een diepe nostalgie bevangt mij. Het was toen net of iedereen om iedereen bezorgd was, zelfs tot laat in de avond, en ongemerkt steunde je elkaar, leefde mee, drukte je elkaar aan het hart. Met een pijnlijk gevoel zagen we onze buurt steeds stiller worden. Telkens kwamen er nieuwe bewoners om je heen wonen, velen voor slechts korte tijd. Oudere vrienden en kennissen zag je een hele tijd, of nooit, meer. Dit alles lijkt definitief verleden tijd. Vanuit Italië kan ik er slechts met heel veel warme gevoelens aan terugdenken.

Over de auteurs

Piet de Baar (1951) was van 1970 tot 2011 verbonden aan het Gemeentearchief/Regionaal Archief Leiden en vanaf 1991 lid van de redactie van dit Jaarboek. Hij publiceerde veel over allerlei zaken uit de geschiedenis van Leiden en omgeving.

Luigi Belfi (1936) was vanaf 1954 woonachtig in Leiden als producent en verkoper van Italiaans ijs. Na zijn pensionering in 2002 vestigde hij zich definitief in zijn geboorteplaats Vodo di Cadore, waar hij actief is bij de bestudering van de verschillende dialecten in zijn regio.

Buck Goudriaan (1945) studeerde sociologie en was jarenlang werkzaam als wetenschappelijk ambtenaar op het ministerie van VWS en zijn voorgangers. Vanaf 1995 publiceerde hij onder meer *Leiden in WO II, van dag tot dag* (1995). In 2010 verscheen van zijn hand *Verzetsman Gerrit Kastein (1910-1943)*.

Peter Otgaar (1946) was als historicus en leraar geschiedenis aan de Bonaventura-scholengemeenschap actief, en ook als lid van de redactie van dit Jaarboek. Hij publiceerde en publiceert veel over onderwerpen die te maken hebben met de sociaal-economische geschiedenis van Leiden.

Agnes van Steen (1956) heeft geschiedenis gestudeerd in Leiden, met als specialisatie vrouwengeschiedenis. Zij werkt aan een proefschrift waarin zij de vrouwenbeweging in Leiden van de eerste en tweede feministische golf vergelekt. Ze is als docent verboden aan het Leidse Da Vinci College.

Sjaak van der Velden (1954) studeerde geschiedenis in Leiden. Na twintig jaar in Leiden als timmerman te hebben gewerkt en café 'De Trechter' te hebben opgericht, promoveerde hij in 2000 op een proefschrift over stakingen. Daarna werkte hij in Amsterdam bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Hij heeft zich nu gevestigd als zelfstandig historisch onderzoeker.

Marian Weevers (1957) is historica en publiceerde diverse artikelen onder andere over de Rijkswerkinrichting voor vrouwen.

Boekbesprekingen

Wouter Vos, Ester van der Linden, Boudewijn Voormolen, *Romeinen op de Woerd. Reconstructie van een woonwijk op grond van een vergeten opgraving in Valkenburg (ZH)*. Hazenberg Archeologie, Leiden 2012. 80 p. ISBN 978-90-808534-9-2. € 15,00.

Dit voor het grote publiek bedoelde boek probeert de moeilijke materie van bodemvondsten en vooral veel bodemsporen leesbaar te maken voor niet-archeologen. In enkele grote opgravingscampagnes, waarvan de vroegste al in de jaren twintig van de vorige eeuw heeft plaatsgevonden, is er op diverse plekken in Valkenburg zeer veel materiaal opgegraven. De interpretatie daarvan, en vooral het visualiseren in reconstructietekeningen, is prima geslaagd. Al het oude materiaal en vooral de opgravingstekeningen en foto's zijn opnieuw geïnterpreteerd door deskundigen die daartoe het meest geroepen waren. Het gaat te ver om hier allerlei details te noemen, maar een lezer die wat meer over de vroegste geschiedenis van Valkenburg wil zien, mag dit boek niet missen. Trouwens ook niet de aardige tentoonstelling in de toren van de dorpskerk.

De nadruk valt op de opgraving Valkenburg-de Woerd uit de jaren tachtig van de vorige eeuw. Deze besloeg een flinke oppervlakte en leverde ongelofelijk veel scherven en ander materiaal op. Heel veel van die scherven behoren tot typen aardewerk die vrij zeldzaam zijn – ik kan daar over oordelen, want iedere dinsdag ben ik bezig met het in elkaar puzzelen van scherven uit deze opgraving tot (archeologisch) complete potten, want als er van rand, wand, bodem en eventueel oor/oren en schenkruit(en) voldoende bewaard is gebleven, kan de pot weer tot een geheel worden gerestaureerd. Zo zullen er binnen afzienbare tijd weer heel wat fraaie import-Romeinse en

inheems-Romeinse potten en pannen bewonderd kunnen worden.

Het boek is in één woord prachtig geïllustreerd en daarmee alleen al het aanschaffen meer dan waard.

PIET DE BAAR

Yvonne Lammers-Keijsers, *Ontdekt in Leiden. Archeologische en bouwhistorische topvondsten*. Primavera Pers, Leiden 2012. 95 p. ISBN 978-90-5997-125-7. € 14,50.

In de reeks uitgaven van Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden is dit inmiddels alweer het achtste deel. Daarin wordt stilgestaan bij de interessantste vondsten die in de afgelopen jaren door de archeologen en bouwhistorici gedaan zijn. Het zijn zeker niet de mooiste en kostbaarste topvondsten, eerder juist het tegendeel. Bij elk van de twintig voorwerpen wordt uitgelegd waarom een bepaald iets bijzonder is en dus hier geselecteerd. Zo heten de eerste hoofdstukken 'Topvondsten uit Leiden' en 'Lelijke scherven of spannende vondst?' Het gaat te ver om alle zaken of hoofdstukken te behandelen, maar in het kort komen aan bod: Romeins aardewerk, een Werra-schotel uit 1621, een Westerwald-steengoedkruik uit 1593 of later, een pijpenkop uit 1775, wapentuig, een stuk van een grafzerk (mogelijk een souvenir van elders), spinsteentjes en lakenloodjes, trippen en schoenen, een vuurklok en tinnen voorwerpen. Op bouwhistorisch gebied kunnen genoemd worden bijzondere moeren en bouten, goudleerbehang, beschilderde plafonds en een vlotplug (voor het bij elkaar binden van houtvloten). Helaas is van nogal veel vondsten de exacte vindplaats onbekend, met name bij het speelgoed (p. 78-80). Vaak is dat een nalatenschap uit een verder verleden, toen alles nog niet zo goed werd geregistreerd.

De schrijfster is ervaren, dus de verhalen laten zich vlot lezen. Wel zitten er in een paar hoofdstukken net iets te veel zetfouten of discutabele uitdrukkingen. Ook de literatuurlijst *cum annexis* is niet geheel vlekkeloos. Maar dat mag de pret van het lezen niet drukken. Hopelijk komen er nog veel meer van dit soort erfgoed-openbaringen.

PIET DE BAAR

Ariela Netiv in samenwerking met Chrystel Brandenburgh, (*Mooier dan*) de werkelijkheid. *Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem*. Primavera Pers, Leiden 2012. 40 p. ISBN 978-90-5997-130-1. € 7,50.

In de traditie van ons Jaarboek om de telkenjare gehouden 3 Oktoberlezing te bespreken, past een bespreking van de lezing van 2012. Het is bijna een verplichting geworden, maar het boekje kent een fraai uiterlijk, heeft een interessante inhoud en leest vlot. We lezen hoe de archivalia de eeuwen overleefd hebben en ons nu veel kennis leveren over die roemruchte tijd. Helaas begint het betoog met een misser: de voorschriften voor het vak van archivaris (de beroemde 'honderd regels' voor het inventariseren van archieven) zouden mede opgesteld zijn door de bekende Leidse hoogleraar Robbert Jacobus Fruin (1823-1899), zo wordt gesuggereerd. Maar hoeveel belangstelling die ook had voor met name de Leidse archieven, juist vanwege de historie van beleg en ontzet, het was zijn neefje Robert Fruin, zoon van zijn broer ds. Thomas Anthonij Fruin. Deze was ten tijde van het opstellen van die regels Rijksarchivaris in Zeeland en later Algemene Rijksarchivaris; hij leefde van 1857 tot 1935. Zo zijn er nog wel enkele plaatsen waar zout gestrooid kan worden: het middeleeuws archief van Delft is niet verloren gegaan bij een stadsbrand in 1653 (bedoeld zal zijn de ontploffing van het kruithuis op 12 oktober 1654), maar bij de stadsbrand van 3 mei 1536; wat toen nog gespaard werd, is denkkelijk wel bij de stadhuisbrand van 4 februari 1618 vernietigd. Ook zal Jan van Hout vochtige archiefstukken wel niet met een warm wolletje drooggedept hebben, want wol neemt slecht vocht op. Maar dit alles doet het betoog oneer aan. Dat is beslist verhelderend. Een bijdrage aan de geschiedschrijving is zondermeer de (wel niet helemaal gelukte, maar toch zeer verdienstelijke) speurtocht naar de herkomst van de zogenaamde collectie Ramazzotti. Die bestaat uit stukken over het beleg en ontzet, afkomstig van Jan van Hout, die later in bezit van zijn neefje Jan Jansz. Orlers waren. Deze zal ze hebben nagelaten aan zijn familielid Bartholomeus van Tethrode. Dan zit er een gat in de provenance, totdat M.C. van Hall (1768-1858) ze hoogstwaarschijnlijk in bezit kreeg. Daarna is er weer een hiaat, tot ze in vermoedelijk 1936 in een antiquariaat in Barcelona gekocht werden door de Italiaan Ramazzotti. Daarna kwamen ze in Nederland terecht.

Ook de bijdrage van Chrystel Brandenburgh over de exacte plaats van de

schansen van zowel de Leidenaren als de Spanjaarden is zeer verhelderend. Het doet ons, ondanks alle onnauwkeurigheden in latere kaarten, toch vol bewondering staan voor de mensen die met zulke primitieve middelen dergelijk fraai en redelijk accuraat kaartmateriaal aan ons nagelaten hebben.

PIET DE BAAR

Gerrit van Dijk, *Leidse hoogleraren Wiskunde 1575-1975*. Mathematisch Instituut, Universiteit Leiden 2011. 70 p. ISBN 978-90-817201-1-3. € 19,95.

In dit boek worden in chronologische volgorde van optreden alle professoren in de wiskunde van een korte biografie voorzien. Die zijn lezenswaardig, maar minder doorwrocht dan vergelijkbare boeken over bijvoorbeeld juristen en medici. Het zijn verdienstelijke portretten, maar dat wil niet zeggen dat alles foutloos of helder zou zijn. Zo lijdt het boek aan veel moeilijke en lange zinnen. Er zijn inconsequenties bij het vermelden welke hoogleraren ook optraden als rector-magnificus en wanneer, en van de lidmaatschappen wordt wel heel trouw vermeld dat van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Die van vergelijkbare genootschappen als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (afdeling Leiden) en de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, waarvan in ieder geval sedert de oprichting in 1778 lid waren Allamand, Bierens de Haan, De Gelder, Verdam en Van de Wijnpersse, worden niet genoemd. Ook zitten er nog andere missers in, soms opvallende onnauwkeurigheden, soms zaken die onvoldoende uitgelegd worden, zoals het verschil tussen student en (huishoudend) lidmaat van de Universiteit. Er ontbreken ook diverse gegevens, die vrij eenvoudig opgezocht hadden kunnen worden. Zo is van Willem Labordus, een echte Leidenaar, gemakkelijk te vinden dat op 15 februari 1757 aan timmerman Willem Corts vergunning verleend werd om de doodskist voor Willem la Bordus één duim breder en twee duim hoger dan de gewone maximummaat te maken, zodat deze man behoorlijk corpulent moet zijn geweest. Boerhaave worden zaken toegeschreven die hij niet gedaan kan hebben, omdat hij toen al dood was. In het biografisch portret van Cornelis Ekama staat een heel betoog over de Franse tijd, dat als vrij zinloos gekwalificeerd moet worden. Van professor Zeeman wordt beweerd dat er in 1908 een postume bijdrage van hem ver-

scheen, terwijl hij pas in 1915 overleed (drukfoutje voor 1918, zoals later blijkt). Ook professor Van der Woude is slachtoffer van enig gedwaal (met name ten aanzien van het bekleden van het rectoraat in de oorlogsperiode).

Al met al kan het een prachtig en verdienstelijk boek genoemd worden, maar helaas ontsierd door even te veel onvolkomenheden.

PIET DE BAAR

Esther van Gelder (red.), *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw*. Verloren, Hilversum 2012. 180 p. ISBN 978-90-8704-309-4. € 19,00.

Als publicatie bij een tentoonstelling in Museum 'Boerhaave' is onderhavig boek door een keur aan auteurs en deskundigen samengesteld. Het geheel is imponerend en vooral het vele en fraaie illustratiemateriaal is een genoegen om naar te kijken. Het gaat dan ook om de plantkunde (botanie) in al zijn facetten. Een korte blik in de inhoudsopgave zal dat leren. Eerst behandelt Florike Egmond prof. Carolus Clusius en de andere liefhebbers van planten in Leiden in zijn tijd (rond 1600) en Harold Cook de handel in (de kennis over) planten. Gerard Thijssse bespreekt *herbaria* (gedroogde planten) en Claudia Swan de collectie van de apotheker Christiaan Porret (overleden 1627). Dé specialist bij uitstek Anne Goldgar behandelt op een zeer instructieve manier de tulpenmanie van 1636 en Alette Fleischer doet een boekje open over de tuinen en connecties van de oud-staatsman Hieronymus van Beverningh in Warmond (1675-1690). Het afbeelden van planten in kleur wordt becommentarieerd door Esther van Gelder en Dirk Imhof behandelt de collectie botanische houtblokken van drukker Plantijn. Daaraan zit een prachtig verhaal vast over het uitlenen van die blokken aan een uitgever in Londen in 1630, die pas in 1636 na heel veel gesoebat terugkwamen. De boeken nagelaten door tuinman Jacobus Ligtdoet in 1752 worden door Paul Hoftijzer geanalyseerd. T. Mantel bespreekt de catalogi van hyacinten van kwekerij Bloem-Thuyn te Haarlem. De verschillende prefecten (en sommigen van de hortulani) worden door Gerda van Uffelen behandeld, waarbij een van de bekendsten, de 'prins der botanici' Paul Hermann (1646-1695), door Sarina Veldman nog extra belicht wordt. T. Mantel bespreekt een op

zich niet echt spectaculair tuintraktaat uit 1700 van Henrick van Oosten (dat later heel populair zou worden, met name in Engeland). De uitsmijter mag hier met ere genoemd worden: Boerhaave als plantkundige, door degene die pas een dikke biografie over hem geschreven heeft: Luuc Kooijmans. Met deze overdaad is wel het meeste verteld dat over 'Groen Leiden' uit de zestien- tot en met achttiende eeuw te vertellen valt.

Hierbij wil ik even over mijn 'eureka-moment' vertellen. Bij het aanschouwen van de tekening zoals gereproduceerd op p. 136 in het echt op de tentoonstelling in Museum Boerhaave, heeft mijn neus vast en zeker een afdruk nagelaten op het vitrineglas, want ik wilde die heel goed bekijken. Het gaat om de meestal als super-uniek gekwalificeerde plattegrond van de bloembedden in de Hortus uit 1594 of 1595, met daarbij de lijst van namen van de planten, uiteraard in het Latijn. Die tekening is nooit aan iemand toegeschreven. Maar allengs begonnen mij de schellen van de ogen te vallen en nu weet ik het zo zeker dat ik mijn hand er voor in het vuur durf te steken: die tekening is gemaakt door Jan van Hout! Van zijn dagelijkse handschrift, dat uit duizenden herkenbaar is, is geen letter te zien, en zijn 'zondagse' handschrift, dat haast gekalligrafeerd lijkt, is heel wat minder uniek. Maar de cijfertjes hebben hem verraden. Niet dat er één cijfer uniek voor hem is, maar het gaat om het totale cijferbeeld. En het is ook logisch dat Van Hout de tekening gemaakt heeft, want die bevindt zich in het notulenboek van Curatoren van de Universiteit, dat dag en nacht onder bereik van hun wakkere secretaris was. Nu zal Van Hout niet zelf op zijn knietjes de lengte en breedte van de bloembedden opgemeten hebben. Wat hij gedaan heeft is een kopie maken van een los vel dat hij voor eventjes (?) van Carolus Clusius heeft mogen inzien. Die zo fraai gekopieerde lijst met plantennamen zal zelfs deze allesweter boven de pet zijn gegaan, maar hij had er wel de tijd voor over – waar we nu alleen maar zeer dankbaar voor kunnen zijn. En dat Van Hout dit soort kopieën kon maken was al uit andere voorbeelden bekend. Waar een prachtige tentoonstelling en een bijbehorend fantastisch boek niet toe kunnen leiden...!

Rick Honings (red.), *Het onbedwingbare hart. Een keuze uit het werk van de Leidse dichter Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812)*. Zoeterwoude 2012. 210 p. ISBN 978-90-75179-31-6. € 21,50.

Aan belangstelling voor Johannes le Francq van Berkhey is er geen gebrek. Na eerdere diepgaande studies naar zijn leven, is er nu een kleine, mooi vormgegeven, bloemlezing uit zijn werk verschenen. Deze bloemlezing is samengesteld door de Leidse hoogleraar moderne letterkunde Rick Honings. Aan de hand van zes belangrijke gebeurtenissen in Leiden geeft Honings de moderne lezer een inkijkje in het werk van Le Francq. De reden dat Honings voor deze bloemlezing heeft gekozen, is zijn bewondering voor Le Francq, wiens beste werk hij kwalitatief gelijkstelt aan dat van Vondel of Bilderdijk. De welwillende lezer wil hem daar natuurlijk graag in volgen, maar al snel blijkt eigenlijk dat dit werk maar weinig goede poëzie bevat. Al lezende blijkt dit ook uit de door Honings geciteerde opmerkingen van tijdgenoten. Bij de (prestigieuze) Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde kwam hij niet door de ballotage. Men vond hem daar met betrekking tot zijn schrijfstijl en uitdrukkingsvaardigheden te ruw, te onbeschaafd en behept met een zeer slechte smaak. Dat laatste komt volgens de oprichter Frans van Lelyveld vanwege de keuze van zijn onderwerpen, waarbij hij het beschrijvende nauwelijks ontstijgt. Zijn gedichten over gewone zaken wekken de lachlust op van een poëziecoryfee als Rijklof Michaël van Goens, die in 1773 met Van Lelyveld daarover correspondeert. Wél mag Le Francq lid worden van het wat minder gewaardeerde Leidse genootschap Kunst Wordt door Arbeid Verkregen. Na aanvankelijke bewondering, daalt het enthousiasme voor zijn werk heel erg snel. Na 1775 wordt hij zelfs in zijn 'eigen' genootschap afgeserveerd. Hoogleraar J.J. Schultens beschrijft hem in 1776 als volgt: 'De man is en blijft een Jan Vlegel, ik ken weinig mensen bij wien verwaandheid, nijd en wraakzucht sterker heerschen.' Le Francq is volgens Schultens blijkbaar een ongeleid projectiel: hij vindt zichzelf geweldig, weigert zich te verdiepen in de dingen die hij doet, is jaloers op anderen en bovendien rancuneus.

Dat zijn geen eigenschappen die bovenaan het lijstje van de achttiende-eeuwse culturele elite staan. Blijkens andere bronnen uit deze jaren wordt zijn poëzie gezien als die van een 'dichtbaar en rijmelkruk'. Helaas gaat Honings in dit boekje nergens in op deze kritiek. Hij lijkt in dit boekje de

schuld daarvoor te leggen bij de politieke opvattingen van de tegenstanders van Le Francq. Le Francq kiest namelijk in de jaren tachtig (dus ruim ná de opmerkingen van Schultens en anderen!) rigoureuus voor de conservatieve Oranjepartij.

In deze periode wordt Van Goens door de Oranjepartij benaderd voor propagandadoeleinden maar van Le Francq wil dezelfde partij niets weten. Dit lijkt mij tekenend voor de persoonlijkheid van de man. Honings laat dit ook weer links liggen. Als Le Francq vanaf 1788 getroffen wordt door talrijke tegenslagen in zijn persoonlijke (denk hierbij aan de zelfmoord van zijn zoon) en publieke leven, lezen we daarover ook helemaal niets in deze bloemlezing. Het is mij onduidelijk of Le Francq geprobeerd heeft om deze persoonlijke tegenslagen in zijn poëzie te verwerken. Ook dat is een onderdeel van wat er ontbreekt in het werk van Le Francq: het gevoel, de emotie. Alles blijft afstandelijk, en waar Honings 'gevoelens' ziet in een zin als 'O! Leydsche burgerrey! Gaat hier doch niet voorby,' zie ik vooral afstandelijkheid van een dichter die een flauw taalgrapje met rei-rij uithaalt.

Kortom: na lezing van deze bloemlezing, blijft er bij mij een onbehaaglijk gevoel achter. Erg leuk is het om beroemde en beruchte historische gebeurtenissen via Le Francqs subjectieve gezichtspunt te lezen, maar om nu te stellen, zoals Honings doet, dat Le Francq een groot dichter is, gaat mij veel te ver.

COR DE VRIES

André van Noort, *De Kunst van het Boerenleven. Geschiedenis van Warmondse boerderijen*. Tekeningen Hans Roest. Historisch Genootschap Warmelda, Warmond 2012 (2e druk 2013). 192 p. NUR 662, 693. € 22,50.

Deze studie, een vlot leesbare geschiedschrijving, behandelt alle bestaande en verdwenen boerderijen (zij het dat een aantal al lang geleden verdwenen boerderijen wel wordt genoemd, maar gereserveerd voor een vervolgstudie). Die geschiedenis vangt meestal aan rond 1650, ook al is het bestaande pand vaak niet zo oud. Van enkele hoeven gaat de historie zelfs tot in de veertiende eeuw terug. Met heel veel noten wordt alles verantwoord.

Na een paar inleidende algemene hoofdstukken worden de boerderijen

alfabetisch op huidige straatnaam behandeld. Opvallend is het vele en onbekende fotomateriaal. Er zijn heel veel plaatjes uit het genre familiekiekjes uit privé-bezit, maar daarvan is juist het ongedwongen karakter vaak ontroerend. Daarentegen voegen de tekeningen van Hans Roest, soms naar een oude foto van een niet meer bestaande boerderij niet echt veel toe, wellicht ook omdat ze zwart-wit zijn. In het begin van het boek worden nogal wat krantenberichtjes afgebeeld, maar opzettelijk dusdanig afgesneden dat de tekst net niet helemaal te volgen is; zo'n illustratie lijkt leuk, maar is het eigenlijk niet – terwijl op p. 22 juist een misplaatste advertentie extra groot is afgebeeld.

De reeks van opeenvolgende eigenaars (en soms huurders) is vrij compleet, met verwijzing naar de akten van eigendomsovergang. Vaak is de koopprijs vermeld, maar juist daar wringt de schoen: er zijn té veel enorme prijsverschillen binnen korte tijd, die volstrekt niet verklaard worden. Ook is het vaak alleen maar een kale reeks namen, terwijl van sommige eigenaars veel meer bekend is en de auteur had kunnen verwijzen naar andere bronnen. Persoonlijk had ik ook graag iets gelezen over de opvallende stijlverwantschap van de boerderijen Oudershoeve (gebouwd 1885), De Wilde Werf (van 9 augustus 1868), Het Klaverblad (anno 1875), Oud-Teylingen (uit 1882) en De Eenzaamheid (zonder jaar), die wellicht door één en dezelfde architect of aannemer/tekenaar ontworpen zijn. Wie waren er toen in Warmond op dat gebied werkzaam?

Over de punten en komma's (en vooral de wijze van transcriberen) valt nog wel wat op te merken, maar dat doet dit boek beslist oneer aan. Wat juist wel valt te roemen is het feit dat de auteur vrijwel alle huidige bezitters van bestaande (en voormalige) boerderijen en zelfs (nakomelingen van) eigenaars van verdwenen boerderijen heeft geïnterviewd, al heeft dat soms tot niet meer dan een of twee zinnen in het verhaal geleid. Dat de eerste druk binnen de kortste keren uitverkocht was, bewijst wel dat dit een nuttige studie is en heel genoeglijke lectuur. Met spanning wordt naar de vervolgstudie uitgekeken!

Eric Palmen, *Dwaze liefde. Een familiechroniek*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2011. 259 p. ISBN 978-90-351-3575-8. € 19,95.

Om de wat duistere titel meteen maar toe te lichten: dit boek gaat over de familie Van Schoonhoven in de zeventiende en vooral achttiende eeuw. Dat geslacht was maar voor een deel Leids, maar het heeft toch wel degelijk zijn sporen in Holland nagelaten. Het verhaal wordt verteld op de manier van een *chronique scandaleuse*, en dat is ook toepasselijk. De meeste leden van het geslacht gedroegen zich niet geheel volgens de normen en waarden van hun tijd. Het is de auteur gelukt, mede doordat brieven en andere stukken bewaard gebleven zijn, om héél veel details te achterhalen. Dat dit als een soort lopend verhaal gepresenteerd wordt en niet als een verzameling droge portretten, is alleen maar een verdienste.

De behandelde familie begint met Timon van Schoonhoven (1653-1716), zijn vijf kinderen, de vier kinderen van zijn twee zonen en de zes kinderen van zijn twee kleinzonen. Daarmee blijft het een heel overzichtelijk geheel. Vrijwel allen trouwden met *ebenbürtige* partners uit het patriciaat van diverse Hollandse steden (op de enkelen na die die regel heel nadrukkelijk overtraden). Door het huwelijk van Maria Jacoba van Schoonhoven met Gerard Amelis van Hoogeveen, telg uit een bekend Leids geslacht dat al meer dan een eeuw lang op het kussen zat, werd de weg tot de Leidse vroedschap geopend voor Timon van Schoonhoven. Die maakte zijn belofte, voorzover hij die al had, niet echt waar. Dankzij zijn doen en laten bezitten we nu wel heel veel papieren en gegevens over zijn handel en wandel. Een paar titels van hoofdstukken als: 'Schaamte', 'Een ongelukkig huwelijk', en 'Gesjeesd' behoeven wel geen verdere toelichting meer. Kortom, wie meer over deze merkwaardige figuur te weten wil komen, moet deze kroniek gaan lezen!

PIET DE BAAR

Cor Smit, *Vreewijk tussen singel en spoor*. TopicA, z.p. 2011. 156 p. ISBN 978-94-6190-751-6. € 19,50.

Vakmanschap is meesterschap, en dat geldt zeker voor dit boek van de als historicus gelouterde Cor Smit (en ook voor het korte tijd later verschenen

boek over de Zeeheldenbuurt, 'Ons Eiland'). Beide boeken blinken uit door de veelheid aan illustraties, vaak nog onbekend en kwalitatief prima gereproduceerd. Beide boeken bevatten ook tal van gegevens die – voor zover een daartoe oordeelkundig persoon kan beoordelen – nog niet eerder of in verband met de beschreven wijk te berde gebracht zijn. Wie zo'n boek in handen heeft, heeft als het ware een schat in handen. Dat spreekt des te meer omdat deze boeken amper zetduiveltjes of andere opvallende onnauwkeurigheden bevatten.

Is dus de hoofdtekst inmiddels boven alle twijfel verheven, nu zijn de bijchriften tot de achilleshiel geworden. Dat is niet helemaal de schuld van de auteur. Vaak vaart hij blind op de gegevens die de catalogus van de Prentverzameling van het Regionaal Archief hem biedt, maar zoals bekend: dat is niet het gremium waarin men blind vertrouwen mag stellen. Dateringen werden vroeger klakkeloos als 'rond 1900' gegeven, terwijl ietwat grondiger bestudering een veel scherpere datering oplevert. Uiteraard is het geen halszaak, maar iemand die zelf in Vreewijk woont of er anderszins wel wat van af weet, verlangt natuurlijk zo precies mogelijke gegevens. Hopelijk gaat bij nog héél veel wenselijke, vergelijkbare wijkgeschiedenissen dit punt meer aandacht krijgen. Want wijkgeschiedenissen zijn interessant, uiteraard vooral voor degenen die er wonen en ook al gaat de historie van de bebouwing niet eens zo geweldig ver terug. Overigens is dat geen belemmering voor Smit om ook heel veel over de voorgeschiedenis te vertellen, dus ook dat aspect is in goede handen.

Een aanwinst voor de boekenkast van elke geïnteresseerde in de Leidse geschiedenis!

PIET DE BAAR

Cor Smit, *Ons Eiland, De Geschiedenis van de Waard en de Zeeheldenbuurt*, Uitgeverij Ginkgo, Leiden 2012. ISBN 978-90-71256-19-6. 132 p. € 12,50.

Begin 2011 presenteerde woningbouwcorporatie Portaal plannen om haar sociale woningbezit in de Leidse Zeeheldenbuurt vrijwel geheel te slopen en te vervangen door (duurdere) nieuwbouw. De plannen veroorzaakten direct veel onrust en in de wijk en ook het protest kwam snel op gang. *Ons Eiland*

is in de eerste plaats een gedenkboekje over de geschiedenis van de buurt, zoals Smit er al verschillende heeft geschreven, maar het komt wel direct voort uit de acties tegen de nieuwbouwplannen van Portaal. Smit schreef naast *Ons Eiland* ook een historisch advies over de buurt, beide in opdracht van de Buurtvereniging Zeeheldenbuurt.

Smit heeft al verschillende 'buurtboekjes' op zijn naam staan. *Ons Eiland* volgt een beproefd recept van een lopende tekst, veel korte kadertekstjes en veel oud foto- en kaartmateriaal. De lopende tekst volgt in zes hoofdstukken min of meer chronologisch de geschiedenis, van het eiland de Waard tot de huidige perikelen rond de nieuwbouwplannen. Hoofdstuk vier past chronologisch wel in het lopende verhaal maar heeft een meer thematisch karakter, het gaat in op de buurt en het buurtleven tot ongeveer de jaren '80 van de twintigste eeuw.

Smit heeft alles wat er te achterhalen viel over de Zeeheldenbuurt een plaatsje gegeven. Ik woon zelf in de buurt en sommige verhalen kende ik al, maar veel ook niet. Zo blijkt een vreemd stukje water bij de Evertsenstraat het laatste overblijfsel te zijn van de Broersloot, die de grens aangaf van het terrein van het Minderbroedersklooster. En dat een negentiende-eeuwse woning aan de Zijlsingel zo vreemd naar voren springt blijkt te komen omdat de bewoner dolgraag Leidenaar wilde zijn in de tijd dat de grens met Leiderdorp nog bij de Zijlsingel liep. Veel leuke weetjes dus voor mensen die de buurt een beetje kennen. Ook de interviews met oudere (en oud) buurtbewoners geven een leuk inkijkje in de geschiedenis van de buurt. Smit probeert de geschiedenis van de buurt daarnaast nog in een wat breder perspectief te trekken van grotere sociale ontwikkelingen.

Smit heeft moeite om een goede toon te vinden. Die kan van alinea tot alinea variëren van verantwoord historisch werk tot joviaal en betrokken bij de wijk. In een kadertekst over de cultuurhistorische waardering van de wijk voelt hij zich blijkbaar ongemakkelijk en schrijft hij over zichzelf in de derde persoon. Terwijl hij in het laatste hoofdstuk betrokkenheid in de tekst laat doorschemeren. Ook bevat de tekst vrij veel herhaling. Ik geloof dat ik wel op vijf verschillende plaatsen ben tegengekomen dat je in het Balkengat bij Van Hoeken zo fijn kon schaatsen. Maar ik heb het boek dan ook van voor naar achter gelezen terwijl het misschien meer gemaakt is om door te bladeren en af en toe iets in de lezen. En soms is het een beetje *incrowd*, terwijl

Smit zelf aangeeft dat er steeds meer mensen ‘van buiten’, met een andere achtergrond, in de buurt zijn komen wonen.

Voor wie in de buurt woont of er op een andere manier een band mee heeft is het een leuk boekje, met veel lezenswaardigs. Het is flink geïllustreerd en ook de kaarten waarop de (vele) verschillende bouwfases zijn ingetekend vond ik leuk om te bekijken. Het is wel de vraag in hoeverre mensen dit alles interessant is voor mensen die de buurt niet kennen. Zij zijn misschien na even bladeren langs oude foto's en een paar kadertekstjes uitgekeken. Desondanks zou een kleine tweede druk wel op zijn plaats zijn. Het boekje was erg snel uitverkocht en voor bewoners van de Zeeheldenbuurt is het toch wel erg leuk om te hebben.

ANNERIJE VAN DER VLIET

Minke Holleman e.a. (red.), *85 jaar Raadsherenbuurt. Verhalen van bewoners*. Uitgave ter gelegenheid van het 85-jarig lustrum van de Raadsherenbuurt in Leiden. Geen uitgave of plaats vermeld, 2010. 120 p. Geen ISBN. € 17,00.

Dit boek is vooral een kijkboek. Het puilt uit van de foto's: van gewone straatkiekjes, portretjes van soms bedenkelijke kwaliteit, tot fraaie geposeerde statiefoto's, maar ook sfeerfoto's, bij allerlei weersomstandigheden. Er worden heel veel (oud-)buurtbewoners aan het woord gelaten, die met name de sfeer rekenen en leuke anekdotes vertellen. De nadruk valt evenwel op de meer recente tijden. Dat is leuk voor de bewoners, die zichzelf of burens of andere bekenden, vooral veel kinderen, kunnen herkennen, maar dat zal buitenstaanders heel wat minder zeggen.

Zoals gebruikelijk bij dit soort 'buurtboeken' is de diepgang niet groot en moet het boek het vooral van de herkenbaarheid van medebewoners hebben. Maar daar is niets mis mee, en als er weer zoveel jaren verstreken zijn, wordt die herkenbaarheid alleen maar nostalgischer.

PIET DE BAAR

Wilbert Hettinga e.a. (red.), *De Sint Petrus in de Sleutelstad. 75 jaar Sint Petrusparochie 1936-2011. Parochianen blikken terug en vooruit*. Inclusief dvd met filmbeelden en fotoarchief. Uitgave Kerkbestuur Sint Petrusparochie, Leiden 2011. 146 p. ISBN 978-90-9026554-4. € 14,50 (leden HVOL € 12,50).

Wanneer een kerk een jubileum viert, hoort er vanzelfsprekend een gedenkboek bij. Nu zijn over deze kerk al eerder publicaties verschenen, zodat de officiële geschiedenis wel geschreven is. Maar het parochieleven, zoals dat door een groot aantal parochianen en andere betrokkenen is beleefd, is een eindeloze bron van verhalen. Die worden hier dan ook opgediend, en gezegd moet worden: ze lezen heerlijk, zeker als je al wat van die kerk kent. En de moderne techniek zorgt voor nog meer mogelijkheden: er is een dvd bijgevoegd met daarop filmpjes en foto's, met name van de bouw in 1935. Zéér indrukwekkend!

Aan dit boek hebben meerdere mensen meegewerkt. Daardoor ontstaan er al snel discrepanties, zoals over de hoogte van de toren: op p. 22 meet hij 70 meter, op p. 100 76 meter. Ook het verschil tussen parochie en statie in 1836 is niet duidelijk. Verder zitten er ook enkele merkwaardige uitspraken in. Zo wordt op p. 14 geciteerd uit een rede van burgemeester Lenferink bij het zeventigjarig jubileum in 2006 over de sleutels van Sint Petrus, die van de kerk (parochie) overgegaan zijn op het stadsbestuur (gemeentebestuur). 'Die overgang van kerkelijk symbool naar wereldlijk wapen is geen algemeen gebruik. Er zijn talloze aan Petrus gewijde kerken in Europa die de sleutels voor zich hebben gehouden.' Dit lijkt een te stellige bewering. Juist dankzij de aanwezigheid van tal van Petruskerken (als dat de oudste of voornaamste kerk in een stad of dorp was) zijn de sleutels wél in het stadswapen beland. Hier worden slechts Bremen en Regensburg met hun kathedralen genoemd. Sleutels komen (dankzij Petrus) vaker voor in stadswapens dan welk ander symbool van welke andere heilige ook (misschien met uitzondering van het lam van Johannes de Doper).

Bij lezing van het stuk over architect Kropholler dringt zich de vraag op of er geen programma van eisen opgesteld was. Deze gerespecteerde architect van vooral kerken en raadhuzen heeft een wel heel grote en eigen(zinnige?) inbreng gehad. Ook had hij een klein torentje bijna aan het einde van het dak, dus haast boven de apsis, ontworpen. Het zou interessant zijn te vernemen wanneer dat weer gesloopt werd; veel verder dan 'begin jaren zestig' (p.

102) komt men niet. Dit is juist van belang voor het dateren van foto's. Dat is en blijft een moeilijk iets. Zo wordt een prentbriefkaart op p. 142 (nummer 35) gedateerd circa 1935, maar dat zal eerder in de jaren vijftig zijn; nummer 34 is denkkelijk een pendant, maar dat biedt geen extra aanknopingspunten.

Mede dankzij het heerlijk leesbare hoofdstuk van pastoor Smith over de liturgievieringen en de vele persoonlijke herinneringen is dit een heel fijn boek.

PIET DE BAAR

Jacqueline Zirkzee, met een bijdrage van Dick de Boer, *Toonder in Leiden*. Hans Edink, Leiden (?) 2012. 72 p. ISBN 978-90-7573-700-4. € 9,95.

Dit boekje is een eerbewijs aan de veelgeliefde striptekenaar Marten Toonder gedurende de tijd dat hij in Leiden woonde. Die periode duurde niet lang, slechts vijf jaar, maar was van groot belang voor de toen nog jonge kunstenaar. Pas later, na de oorlog, zou zijn naam bij iedereen bekend raken, maar de basis is gelegd in zijn Leidse jaren, toen hij in loondienst van de Rotogravure Maatschappij was. Dat bedrijf was toen een grote producent en uitgever van allerlei tijdschriften. Hoeveel invloed de Roto op Toonder gehad heeft, wordt in dit boekje geprobeerd onder woorden te brengen.

De inleiding gaat van start met: 'Woensdag 24 maart, in het jaar 1936, was een dag...' waarop zijn zoon Eiso Toonder geboren werd. Dat vertelt die zelf. Hij is echter abuis, want hij werd niet op een woensdag geboren, maar op een dinsdag. Hetzelfde euvel komt nog eens voor op p. 35, waar dinsdag 27 juni 1939 een zaterdag wordt genoemd. Dat zijn dan ook de enige slakjes waarop men zout kan leggen. Het verhaal leest vlot en geeft een gedetailleerd inkijkje in het leven van Toonder en zijn vrouw Phiny Dick. Toonder heeft zelf wel wat biografische gegevens nagelaten en ook zijn zoon Eiso was informant. Zodoende waren de nodige details te achterhalen, en soms te corrigeren, zoals de plek van de eerste kus van Marten met zijn jeugdvriendin en latere vrouw Fientje Dik (door haar zelf veranderd in Phiny Dick). In 1933 ging hij voor de Roto werken, maar pas na het huwelijk, 31 mei 1935, werd een woning in Leiden (Warmonderweg 19) betrokken. Over de buurt waar dit huis staat,

wordt het nodige verteld. De huur daar was echter te hoog met als gevolg al in 1938 een verhuizing naar Witte Rozenstraat 27E (inmiddels afgebroken). In 1940 verhuisde het gezin naar Amsterdam, waar hij compagnon werd van Fritz Gottesmann, wiens bedrijf onteigend dreigde te worden, maar dat Toonder redelijk ongeschonden door de oorlog wist te loodsen.

Het tweede deel gaat over de strips en het andere werk dat Toonder in zijn Leidse tijd gemaakt heeft. Dat is echt iets voor een stripliefhebber, en kent bovendien een grote dubbelloop met het eerste deel.

Het is een heel leuk boekje geworden.

PIET DE BAAR

Tessel Polmann, Michiel Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en Stedenbouw 1940-1965*. Primavera Pers, Leiden 2009. Leidse Historische Reeks nr. 21. 222 p. ISBN 978-90-5997-069-4. € 22,50.

Dit is een boek om U tegen te zeggen. Ook een boek – zoals verwacht mocht worden – zeer rijk geïllustreerd met vooral plaatjes (waaronder bouwtekeningen, maquettes en dergelijke) van bouwprojecten. Er is vrijwel geen bladzijde of er staat een afbeelding op! Er is na de oorlog dan ook geweldig veel gebouwd (het aantal gebouwen uit de jaren 1940-1945 is in één woord: magertjes) ruim voldoende om per wijk enkele gebouwen of huizen(blokken) te bespreken. Uiteraard ontbreekt een bijlage met korte biografietjes van architecten(bureau's) niet; in een boek als dit haast een must. In zo'n boek met zoveel gegevens gaat ook wel eens wat mis. Afgezien van de wat ongelukkige en daardoor verwarrende woordkeus uit de inleiding van Tessel Polmann, is er bij het station gebombardeerd door de bezetter (dat zou dus de *Luftwaffe* moeten zijn! p. 13), staat er op p. 46 een stuk tekst dubbel, had op p. 48 de lijst van alle medewerkers aan een bouwproject wel weggelaten mogen worden, staan op p. 61 foutieve jaartallen voor de levering van gas en stroom, en wordt op p. 144 beweerd dat er bij de Leeuwenstraat na de oorlog niet meer gebouwd is, terwijl de woningen aan de Gerrit van der Laanstraat en omgeving duidelijk naoorlogs zijn. Ook wordt op p. 176 node een bijschrift gemist; de afgebeelde woningen staan in de Gerrit Kasteinstraat. Tot slot, het had niet misstaan als de dossiers van veel architec-

ten(bureau's) bij de Kamer van Koophandel eens waren gelicht voor meer exacte jaartallen.

Misschien zijn dit wel kneuterige opmerkingen over een verder alleszins te prijzen boek. Wie iets van een gebouw uit de Wederopbouwtijd wil weten, bijvoorbeeld wanneer het gebouwd is, wie het ontworpen heeft en zo meer, kan in deze *Fundgrube* enorm veel te weten komen. Dat is beslist een grote verdienste van dit boek. We moeten de auteurs dan ook dankbaar zijn voor dit lastige karwei, ook al zal over veel projecten het laatste woord nog wel niet gezegd zijn. Het daagt uit tot vervolgonderzoek en dat misstaat geen enkel boek.

PIET DE BAAR

Marjolein Pouw e.a. (red.), *Herinneringen aan een jaar of vijftig. Terug- en vooruitkijken*. Pieters- en Academiewijk en Levendaal-West, Leiden, 2012. 63 p. ISBN 978-90-9027088-3. € 5,00.

Dit leuke boekje is vooral bestemd voor de bewoners van de Pieters- en Academiewijk en omgeving. Zij zullen heel veel aardige anekdotes herkennen. Het is vooral een boekje van (oud-)bewoners voor bewoners van nu. Al zijn de herinneringen van sommige bewoners niet indrukwekkend, de opgeroepen sfeer is welhaast voelbaar. Omdat er al eerder boeken over de geschiedenis van deze wijk verschenen zijn, spelen nu die herinneringen de hoofdrol. Gelukkig overlappen ze elkaar niet of spreken elkaar niet tegen. Wel was het verstandig geweest om heel wat gegevens over genoemde bedrijven te verifiëren. Zo wordt een kledingwinkel Mak (p. 30) opgevoerd. Maar dat was de winkel van H. Mack, Breestraat 131-133. Veel erger is dat hierbij een foto van de Haarlemmerstraat staat afgedrukt. Ook noemt mevrouw Sanders (p. 23) – blijkbaar uit het blote hoofd – een groot aantal zaken op de Doezastraat. Hoe bewonderenswaardig ook, confrontatie met een adresboek uit die tijd geeft de nodige discrepanties, en geeft namen van personen die nu alleen met een beroep zijn aangeduid. Zoiets is natuurlijk vrij snel onderzocht, en daarom jammer dat de redactie het nagelaten heeft. Overigens is het aantal aperte fouten miniem.

Afgezien van de ietwat misleidende foto op het omslag – het wekt de

indruk een boekje over de Sterrewacht te zijn, al kijkt men daar (met de kijkers) hopelijk ook terug en vooruit – is het een leuk boekje geworden, maar dus niet met een geweldige diepgang.

PIET DE BAAR

Reinout van Gulick, *Molen De Put. Een kwart eeuw beeldmerk van Leiden*. Stichting Molen De Put, Leiden 2012. 64 p. ISBN 978-90-9026706-7. € 10,00.

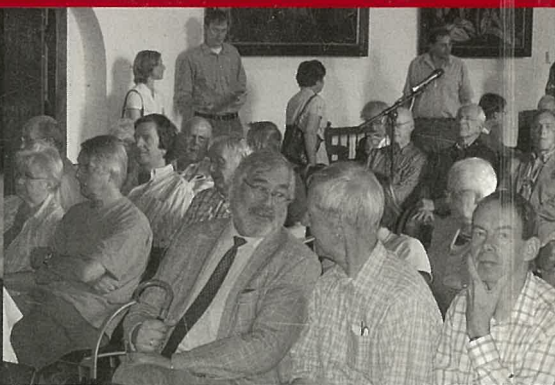
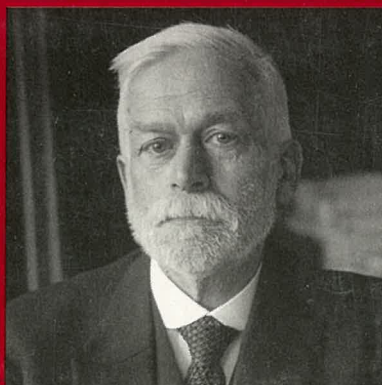
Dit fraai vormgegeven boek met ingeplakte dvd met foto's en dergelijke, geeft het beeld van de standerdmolen 'De Put', die in 1987 gereconstrueerd werd naar het voorbeeld van een molen die daar van 1640 tot 1731 gestaan heeft. Over die geschiedenis wordt vrijwel niets verteld, maar des te meer over de plannen om tot herbouw te komen, daarna de herbouw zelf en het verdere vervolg. Auteur Van Gulick heeft een haast literair werkstuk afgeleverd. Het valt op door eenvoudig taalgebruik en een simpele uitleg, zonder veel ingewikkeld molenjargon. De foto's zijn in één woord schitterend. De paar kleine zetfoutjes vallen daarbij in het niet.

Het verhaal heeft veel weg van een epos: een droom die ondanks tegenwerking, met name van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, en veel (ook financiële) problemen toch werkelijkheid werd. En nu staat daar alweer 25 jaar een mooie molen, vaak draaiend en malend dankzij vrijwillig molenaar Philip Pijnnaken. Hoewel er de nodige critici waren die de herbouw indertijd helemaal niet zagen zitten, hebben ze inmiddels vrijwel allemaal erkend dat er daar een heel fraai stadsbeeld ontstaan is.

Het boek eindigt met de zorgwekkende klacht dat de gemeente Leiden het (slechte) plan heeft om 'De Put' en enkele andere molens 'in de etalage te zetten'. Ook al zal niet ieder aannemelijk bod aangenomen worden, een meer gespecialiseerde en gemotiveerde molenbeheerder (*in casu* de Rijnlandse Molenstichting) te interesseren zal wel niet meevallen. Het blijft een wat vreemde manier van omgaan met erfgoed, ook al is dat nog maar 25 jaar oud.

PIET DE BAAR

Dirk van Eck-Stichting Leiden

16 mei 1992

*Stadsbeeld
in
beweging*

ISBN 978-90-73279-31-5

ISSN 1387-8123

in het Leidse Volkshuis